І. Т. ТВЕРДОХЛЄБОВ
М. Р. ТАРАКЧЕЄВ

СЛОВНИК-ДОВІДНИК УЧИТЕЛЯ ГЕОГРАФІЇ

Лісостеп. До ст. Географічний комплекс

На схилах вулкана. До ст. Вулканізм

Пустиня. До ст. Географічний комплекс

Долина прориву. До ст. Долини

І. Т. ТВЕРДОХЛЄБОВ,
М. Р. ТАРАКЧЕЄВ

Словник-довідник учителя географії

(Терміни і поняття)

За редакцією
кандидата філологічних наук
А. В. Лагутіної

КИЇВ
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
1981

ББК 74.264.3я2
91(07) (03)
Т26

Погоджено з Комітетом наукової термінології АН УРСР

Твердохлебов И. Т., Таракчеев Н. Р. Словарь-справочник учителя географии.— К.: Радянська школа, 1981 (I кв.).— 4,25 — В пер.: 85 к. 31 000 экз. 70105.

В словарь вошли статьи по вопросам физической, экономической географии и ее отраслевых дисциплин, а также смежных наук: геологии, астрономии, экономики, истории и т. п.

Особое внимание уделено новейшим географическим терминам и понятиям, связанным с достижениями современной науки.

Пособие рассчитано на учителей географии общеобразовательной школы, студентов и преподавателей географических факультетов вузов.

Рукопис рецензували: О. О. Кисельова, кандидат географічних наук, і М. П. Штоколов, кандидат економічних наук (Ворошиловградський педінститут ім. Т. Г. Шевченка); С. Г. Трегуба, зав. кабінетом Харківського обласного ІУВ.

Т $\frac{70105-245}{М210(04)-81}$ 321—80 4306010000

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ

абс.— абсолютний
адм.— адміністративний
адм.-тер.— адміністративно-територіальний
атм.— атмосферний
бл.— близько
бурж.— буржуазний
виробн.— виробництво
внутр.— внутрішній
в т. ч.— в тому числі
г.— гора (з назвою)
геогр.— географічний
геод.— геодезичний
геол.— геологічний
гол.— головний
госп.— господарський
держ.— державний
див.— дивіться
екон.— економічний
європ.— європейський
заг.— загальний
з.— затока (з назвою)
зовн.— зовнішній
Зх.— захід
зх.— західний
зх. д.— західна довгота
іноз.— іноземний
ін.— інші
ін-т — інститут
істор.— історичний
капіталіст.— капіталістичний
кВт — кіловат
кВт · год — кіловат-година
клімат.— кліматичний
лат.— латинський
м — море (з назвою)
мб — мілібар
міжнар.— міжнародний
млн.— мільйон
млрд.— мільярд
напр.— наприклад
нар.-госп.— народногосподарський
нац.— національний
н.-д.— науково-дослідний
низ.— низовина (з назвою)
обл.— область
о.— острів (з назвою)
оз.— озеро (з назвою)
осн.— основний
Пд.— південь
пд.— південний
Пд. Зх.— південний захід
Пд. Сх.— південний схід
пд. ш.— південна широта
пд.-зх.— південно-західний
пд.-сх.— південно-східний
Пн.— північ
пн.— північний
пром.— промисловий
пром-сть — промисловість
прот.— протока (з назвою)
р-н — район
р. м.— рівень моря
р., рр.— рік, роки
р., рр.— річка, річки (з назвою)
рт. ст.— ртутний стовп
син.— синонім
с. г.— сільське господарство
с.-г.— сільськогосподарський
соціаліст.— соціалістичний
ст.— століття
сусп.— суспільний
Сх.— схід
сх — східний
сх. д — східна довгота
т — тонна
темп.— температура, температурний
тер.— територія, територіальний
тис.— тисяча
фіз.— фізичний
хім.— хімічний
центр.— центральний

Український алфавіт

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Єє, Жж, Зз, Ии, Іі,
Її, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт,
Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Юю, Яя, Ьь

А

Абіса́ль, **абіса́льна зо́на** — зона найбільших морських глибин (понад 2000 м), що відповідає ложу океану. Рельєф дна А. являє собою великі океанічні улоговини, підводні хребти й плато.

Абориге́ни — споконвічні, корінні жителі країни або місцевості.

Абра́зія — руйнування берегів морів, озер, водосховищ хвилями. Внаслідок А. на берегах утворюються абразійні тераси та абразійні уступи, або кліфи.

А́брис — план, схематично накреслений під час знімання на місцевості із зазначенням виміряних відстаней та ін. даних, необхідних для складання точнішого плану.

Абсолю́тна висота́ — висота місцевості над середнім р. м.

Абсолю́тна воло́гість — кількість водяної пари, що міститься в одиниці об'єму повітря. Визначається в грамах на 1 $м^3$.

Абсолю́тний вік гірськи́х порід — період існування, виражений в абс. одиницях часу (у роках, їх сотнях, тисячах, мільйонах тощо). Установлюється радіологічними (радіоактивними) методами, що грунтуються на постійній швидкості розпаду в породах радіоактивних елементів (ізотопів). Див. *Геологічне літочислення.*

Абсолю́тний при́ріст насе́лення — величина, яка характеризує збільшення кількості населення за держ. переписом протягом певного періоду. Напр., кількість населення СРСР на 15 січня 1970 становила 241,7 млн. чол., а на 17 січня 1979 — 262,4 млн. чол. А. п. н. за цей період — 20,7 млн. чол.

Аванпо́рт — 1. Зовн. частина водного простору порту, яка забезпечує суднам надійну, спокійну стоянку й нормальну роботу. Це звичайно природні укриття (мис, коса) або моли, хвилеломи, причальні пристрої тощо. 2. Один із двох парних портів, що знаходиться ближче до моря, тоді як гол. міститься на річці на деякій відстані від гирла. Напр., порт Тілбері в гирлі Темзи є А. Лондона.

Авіаці́йна промисло́вість — галузь машинобудування, що виробляє літаки, вертольоти, авіаційні двигуни, планери, прилади й устаткування для авіації. Належить до найбільш концентрованих галузей сучасної індустрії.

Автаркі́я — політика госп. відособлення, створення замкнутого самодостатнього господарства в межах окремої капіталіст. країни або групи країн, спрямована на максимальне обмеження імпорту й стимулювання експорту товарів і капіталу. А. була офіційною екон-теорією фашизму. Автаркічні тенденції в наш час притаманні деяким замкнутим екон. блокам (напр., *Європейське екон. товариство*).

Автокра́тія — система держ. правління, при якій уся повнота держ. влади зосереджена в руках не обмеженого законом правителя. У сучасній літературі А. називають і політичні режими, що характеризуються неконтрольованою владою «лідера» (фюрера, дуче, каудільо).

Автоматиза́ція виробни́цтва — найвищий рівень розвитку машинної техніки, коли людина керує виробничими процесами, контролює їх. Розрізняють А. в. часткову, комплексну і повну. В СРСР А. в.— це результат екон. страте-

гії КПРС, правильного поєднання досягнень сучасної науково-технічної революції з перевагами соціаліст. ладу.

Автомати́чна міжплане́тна ста́нція — див. *Космічні зонди.*

Автомобі́льна магістра́ль, **а в т о м а г і с т р а́ л ь, а в т о с т р а́ д а** — автомобільна дорога, що не має перетинів на одному рівні з ін. шляхами. Розрахована на масовий швидкісний рух автомобілів.

Автомобі́льна промисло́вість — галузь машинобудування, що випускає вантажні й легкові автомобілі, автобуси, причепи, мотоцикли, моторолери, мопеди, двигуни й запасні частини до них.

Автоно́мний о́круг — в СРСР одна з форм радянської автономії. А. о. характеризується особливостями нац. складу й побуту населення; входить до краю або області. В СРСР 10 А. о. (усі в РРФСР).

Агломера́ції насе́лених пу́нктів — форма групового тер. розміщення міських та сільських населених пунктів, об'єднаних інтенсивними госп., трудовими й культурно-побутовими зв'язками. В СРСР та ін. соціаліст. країнах А. н. п. формуються методами районного планування на основі нар.-госп. планів. Для капіталіст. країн характерне стихійне зростання А. н. п. (див. також *Конурбація*).

Агра́рний лад — сукупність історично визначених виробничих відносин у с. г., пов'язана із системою землеволодіння й землекористування. Кожній суспільно-економічній формації властивий свій А. л.

Агра́рні відно́сини — виробничі відносини в с. г., що визначаються характером землеволодіння й землекористування. У суспільстві, що грунтується на експлуатації людини людиною, класова суть А. в. визначається розподілом землі між різними класами і класовими групами, застосуванням у сільському госп. засобів виробн. та праці й ступенем розвитку сусп. поділу праці. А. в. соціалізму визначаються характером сусп. власності на землю.

Агра́рні рефо́рми — держ. заходи щодо змін умов землеволодіння, форм землекористування та характеру земельних відносин. Соціальна спрямованість А. р. визначається характером сусп. і держ. ладу в країні. А. р. періоду бурж. революцій XVII—XIX ст. завдали серйозного удару феодальним відносинам у деяких країнах (Англія, Франція). Столипінська А. р. в Росії сприяла розвиткові землеробського капіталізму. А. р. в соціаліст. країнах відбувалися в обстановці жорстокої класової боротьби з активною участю селянства. Проведення їх у розвинутих капіталіст. країнах диктувалося відсталістю с. г., прагненням монополістичного капіталу розширити внутр ринок, закріпити капіталіст. режим. А. р. в країнах, що розвиваються, за невеликим винятком, мають буржуазно-поміщицький характер і спрямовані на пом'якшення гострих соціальних суперечностей на селі.

Агреси́вні во́єнні бло́ки імперіалі́зму — див. *Воєнні блоки.*

Агрокліматичні ресу́рси — комплекс природних факторів, що визначають зональні особливості розміщення й спеціалізацію с. г. До А. р. відносять тепло, вологу, сонячну радіацію. В СРСР зроблено оцінку А. р. на всій тер. (за обл., краями і республіками), зокрема с.-г. районів.

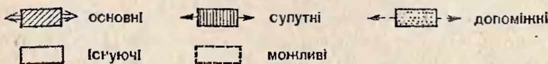
Агрокліматоло́гія — вчення про клімат як фактор с.-г. виробн. Завданням А. є с.-г. оцінка клімату й агрокліматичне районування для найраціональнішого розміщення сортів, видів с.-г. культур та порід свійських тварин; обгрунтування окремих прийомів і комплексу агротехнічних заходів, їх ефективності за певних кліматичних умов; запровадження нових способів боротьби з несприятливими клімат. явищами погоди; вивчення змін мікроклімату с.-г. угідь завдяки ство-

ренню полезахисних лісових смуг, зрошення тощо.

Агролісомеліора́ція — **1.** Система лісівницьких заходів, спрямованих на поліпшення умов росту й розвитку с.-г. культур для підвищення їх урожайності, для поліпшення вітрового й водного режимів полів, пасовищ та ін. Основа А.— захисні лісові (полеза-

ПЕРЕРОБНА ЛАНКА
Шкірзавод
Хлібзавод
Шкірсировина
Борошно
М'ясокомбінат
Цукрокомбінат
Цукор
Харчокомбінат
Молоко, худоба
Сирзавод
Комбікормовий завод
Зерно
Молоко
Худоба
Жом
Цукрові буряки
Овочі, фрукти
Зерно
Підсобні допоміжні господарства
Садівництво і овочівництво
Комбікорми
Добрива
Тваринництво
Гичка
Бурякiвництво
Зернове господарство
Солома, зерно
Кормові відходи
СИРОВИННА ЛАНКА
Земельні
Водні
Трудові
Паливні
Інфра-структура
РЕСУРСИ

Елементи і зв'язки

Зв'язки в агропромисловому комплексі.

хисні, грунтозахисні) насадження. 2. Наукова дисципліна, що розробляє теоретичні основи, організаційні форми і техніку лісомеліоративних робіт.

Агропромисло́ва інтегра́ція — органічне поєднання с.-г. і пром. виробн. у результаті аграрної політики КПРС, що полягає в дальшому поглибленні поділу праці між господарствами, ще вищому рівні спеціалізації й кооперування, встановленні прямих зв'язків між с. г. і пром-стю. Обслуговуючі галузі пром-сті постачають селу техніку, добрива, комбікорми, здійснюють будівництво, займаються заготівлями, прийманням, зберіганням і переробкою продукції с. г. А. і. здійснюється за територіально-галузевим принципом.

Агропромисло́ве об'є́днання — комплекс територіально, організаційно і технологічно об'єднаних спеціалізованих с.-г. підприємств з групою пром. підприємств, що переробляють с.-г. сировину, торговельних та ін. організацій. А. о. поглиблюють індустріалізацію, спеціалізацію с.-г. підприємств та інтеграцію с. г. і пром-сті, зменшують сезонність робіт та прискорюють процес стирання істотних відмінностей між містом і селом. В СРСР виділяють три типи А. о.: 1) великі держ. пром. підприємства (напр., консервний завод) з радгоспами (напр., овоче-молочного напряму); 2) пром. підприємства (напр., винзавод) з колгоспом чи радгоспом; 3) міжгосподарські пром. підприємства (напр., комбікормовий завод).

Агропромисло́вий ко́мплекс — див. *Агропромислове об'єднання* і мал. на с. 7.

Агроте́хніка — технологія землеробства, система прийомів вирощування с.-г. культур. Завдання А.— забезпечити високий урожай с.-г. культур при мінімальних затратах праці й коштів на одиницю продукції; розв'язується впровадженням у с.-г. виробн. досягнень науки і передового досвіду, хімізацією с. г., комплексною механізацією та автоматизацією виробн.

Адміністрати́вно-територіа́льний по́діл, адміністрати́вно-територіа́льний у́стрій — поділ тер. держави на частини (адм.-тер. одиниці): обл., р-ни, провінції, штати, департаменти тощо. А.-т. п. зумовлений класовою суттю, завданнями й функціями держави. Його мета — найефективніші організація і функціонування всього держ. механізму, особливо системи місцевих органів держ. влади (місцевого самоврядування). В СРСР осн. адм.-тер. одиницями є: обл. (край), р-н (автономний округ), місто, село (станиця, кишлак, аул), селище (робітниче, дачне, курортне).

Аерозніма́ння, аерофотозніма́ння — фотографування земної поверхні з літальних апаратів для створення топографічних карт, вивчення лісів, для пошуку корисних копалин, для землевпорядкування, грунтово-геоботанічних і гідрологічних робіт та інженерних досліджень.

Аероло́гія — вчення про методи дослідження атмосфери, які проводять за допомогою сучасної авіаційної, ракетної, радіолокаційної техніки та метеорологічних ракет і супутників.

Аерофотограмме́трія — визначення форм, розмірів та положення геогр об'єктів на місцевості за їх фотознімками з літальних апаратів.

Азона́льність — одна з гол. фізико-географічних закономірностей, що визначає поряд із зональністю (див. *Географічна зональність*) формування регіональних ландшафтних комплексів.

Азона́льні одини́ці районува́ння — найвищі категорії фізико-географічного районування, які грунтуються на врахуванні азональності: фізико-географічні країна, обл., край.

Акліматиза́ція — пристосування організмів до нових для них умов

навколишнього середовища завдяки зміні обміну речовин або генетичної структури виду.

Акумуляти́вний рельє́ф — сукупність форм рельєфу, що утворюється внаслідок нерівномірного нагромадження (див. *Акумуляція*) морських, річкових, озерних, льодовикових, гравітаційних та ін. відкладів і продуктів вулканічної діяльності. Деякі форми А. р. створюються у процесі діяльності людини (див. *Антропогенний рельєф*).

Акумуля́ція (в геології), о с а д к о н а г р о м а́ д ж е н н я, с е д и м е н т а́ ц і я — спільна назва всіх процесів нагромадження пухких мінеральних та органічних осадків на земній поверхні, з яких утворюються осадочні гірські породи. Розрізняють А. водну, вітрову (еолову), льодовикову, органогенну та ін.

Актино́метр — прилад для вимірювання інтенсивності прямої сонячної радіації у відносних одиницях.

Акціоне́рне товари́ство — панівна в капіталіст. країнах форма централізації капіталу й осн. організаційна форма підприємств, капітал яких утворюється внаслідок продажу *акцій*.

Акція — цінний папір, що свідчить про внесення певної суми грошей у капітал *акціонерного товариства* і дає власникові право на *дивіденд*.

Алювіа́льні грунти́ — верствуваті (з рядом похованих гумусових горизонтів) грунти, що утворюються в заплавах і дельтах річок внаслідок багаторазового затоплення їх весняними і дощовими водами. А. г. надзвичайно родючі.

Алю́вій, а л ю в і а́ л ь н і в і д к л а д и — відклади, що утворюються постійними і тимчасовими водотоками; складаються з обкоченого і сортованого уламкового матеріалу (галька, пісок, гравій, суглинок, глина). Поширені в річкових заплавах і терасах.

Альбе́до Землі́ — відношення сонячної радіації, відбитої Землею, до всієї енергії Сонця, яка надходить до земної поверхні. А. З. $\sim$ $\sim$ 0,36.

Альпі́йський по́яс — висотний природний пояс у горах з переважанням гірсько-лучного типу ландшафту. Лежить вище субальпійського поясу. На значній висоті змінюється *нівальным поясом*. У ширшому розумінні А. п.— це пояс гір, що лежить вище від лісової межі.

Альпі́йський тип рельє́фу, г о́ р и а л ь п і́ й с ь к о г о т и́ п у — тип рельєфу, властивий гірським країнам, які постійно вкриті снігами й льодовиками. Вершини шпилястої форми, схили круті, багато скель, обривів. До гір альпійського типу належать Альпи, Кавказ, Гімалаї та ін.

Альтиме́тр, в и с о т о м і́ р — барометричний прилад чи радіоприлад, що показує висоту польоту літального апарата над земною поверхнею.

Амортиза́ція основни́х фо́ндів — об'єктивний екон. процес перенесення вартості осн. фондів у міру їх зношування на новостворену продукцію або послуги.

Амплі́ту́да (в кліматології) — різниця між максимальним і мінімальним значенням якогось із метеорологічних елементів (напр., темп., атм. тиску тощо). Розрізняють А. добові, середньомісячні, середньорічні, середні багаторічні та ін. (Див. мал. на с. 10).

Ана́ліз господа́рської ді́яльності соціалісти́чних підприє́мств (екон. аналіз роботи підприємств) — комплексне вивчення госп. діяльності підприємств та їх об'єднань за певний період для виявлення і використання резервів підвищення ефективності виробн. А. г. д. обгрунтовує вибір оптимального варіанта на всіх етапах планування, проектування, будівництва й експлуатації підприємств, створення нових зразків виробів і вдосконалення

існуючих, а також у сфері обігу сусп. продукту.

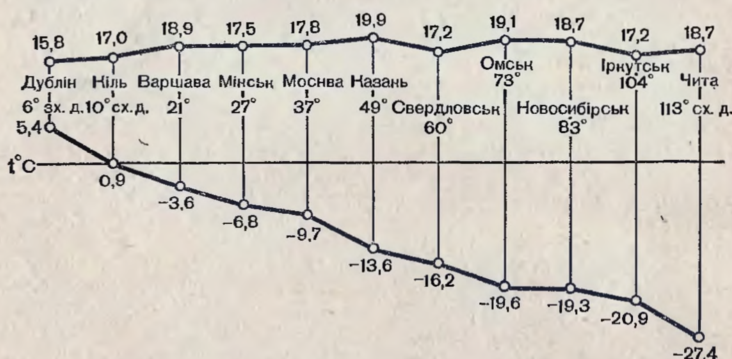
Ана́рхія виробни́цтва — безплановість, хаотичність сусп. господарства в умовах стихійної дії екон. законів. А. в. виникла як неминучий результат розвитку простого товарного господарства і є характерною рисою будь-якого товарного виробн., що грунтується на приватній власності. У капіталіст. суспільстві А. в., ставши одним з виявів осн. суперечності капіталізму, веде до екон. криз надвиробництва. Екон. програмування (і прогнозування) в капіталіст. країнах неспроможне ліквідувати А. в. в межах усього сусп. господарства, бо приватні монополії враховують рекомендації держ. програми лише тоді, коли це не загрожує їхнім прибуткам.

Ане́ксія — насильницьке приєднання (загарбання) експлуататорською державою всієї території або частини ін. держави чи народу. Сучасні імперіалістичні держави вдаються до прямої А. (напр., загарбання ПАР Намібії) і прихованої А. (напр., поширення США статусу штату на Гавайські о-ви).

Анемо́метр — прилад для визначення швидкості вітру за його тиском на рухому частину приладу — анемометричну вертушку або манометричним способом — за різницею динамічного й статичного тиску вітрового потоку.

Анеро́їд — прилад для вимірювання атм. тиску за величиною деформації пружної металевої коробки, з якої видалено повітря.

Анкла́в, е н к л а́ в — тер. або частина тер. держави, оточена з усіх боків тер. ін. країни (напр., Сан-Маріно на території Італії). А., який має вихід до моря (напр., ангольська провінція Кабінда), називається напіванклавом.

Річні амплітуди температури повітря в Євразії (пункти між 52— 53° пн. ш.).

Анома́лія — 1. А. (в кліматології) — відхилення конкретної величини метеорологічного елемента (темп., тиску тощо) від його середнього значення. 2. А. магнітна — відхилення величин елементів земного магнетизму (магнітного схилення, магнітного нахилення тощо) у різних обл. земної кулі від так званих нормальних значень, які були б за однорідного намагнічення земної кулі. 3. А. сили тяжіння — різниця між величиною сили тяжіння та її теоретичним значенням (у тій самій точці), куди внесено поправку, враховуючи залежність сили тяжіння від висоти точки спостереження.

Антаркти́чний клі́мат — клімат Антарктиди і навколишніх океанічних просторів. Виділяють такі типи А. к.: внутрішньоматерикових районів, над якими розвинутий Антарктичний антициклон взимку з темп. —60, —70° С і літній з темп. —25, —35° та слабкими вітрами; берегового схилу, коли опадів більше, вітри сильні, стокові; узбережний із сильними вітрами і порівняно високими темп. повітря; морський з різкими коливаннями тиску, сильними циклонічними вітрами, порівняно однорідним темп. режимом.

Антеклі́за — пологе, неправильних обрисів підняття земної кори в межах *платформ* (плит) до кількох сотень кілометрів у поперечнику. А. розвивається протягом десятків і сотень мільйонів років.

Антикліна́ль, антиклінальна скла́дка — складка верств гірських порід, повернутих опуклістю догори, внаслідок чого в ядрі залягають давніші, а на крилах — молодші породи. До А. часто приурочені поклади нафти, газу, солі.

Антикліно́рій — велика і складна за будовою структура гірських порід антиклінальної будови (див. *Антикліналь*), що характеризується виходом на поверхню давніших верств у центр. частині. Виникає внаслідок тривалих піднять земної кори в геосинклінальних системах у процесі складкоутворення. До А. часто приурочені виходи значних інтрузивних тіл (граніти тощо). Напр., А. хребтів Головного Кавказького, Уралтау, Тарбагатаю.

Антицикло́н — обл. підвищеного атм. тиску (найбільшого — у центрі і найменшого — на периферії), що охоплює простір від кількох сотень до кількох тисяч кілометрів. Як і циклони, А. переміщуються зі швидкістю 30—40 км/год, а інколи тривалий час не рухаються. Вітри дмуть від центра в усі боки і під впливом обертання Землі відхиляються, утворюючи вихрові повітряні потоки у Пн. півкулі за годинниковою стрілкою, а в Пд.— проти неї. Повітря в центрі А. поповнюється холоднішим повітрям з високих шарів атм. Опускаючись, холодне повітря нагрівається і стає сухішим. Тому в А. погода (звичайно безхмарна, суха) влітку жарка, узимку холодна. Для А. характерні слабкі вітри, бо різниця атм. тиску в окремих його частинах незначна. Відомий сибірський А., що виникає над дуже охолодженою сушею взимку. Обл. постійних А.— субтропічні широти й обл. Антарктики. На картах розподілу тиску А. зображають концентричними замкнутими ізобарами приблизно овальної форми.

Антропоге́нні фа́ктори середо́вища — група екологічних факторів, що охоплює різні форми впливу людини на рослинність і тваринний світ. А. ф. можуть бути прямими (винищення, завезення та акліматизація, охорона) і посередніми (зміна ландшафтів та їх окремих компонентів — вирубування, розорювання, випалювання лісу тощо).

Антропоге́нний ландша́фт — ландшафт, значно змінений внаслідок діяльності людини. Залежно від ступеня й характеру впливу людини розрізняють змінений, порушений і перетворений ландшафти. —

Антропоге́нний рельє́ф — рельєф земної поверхні, змінений або створений внаслідок діяльності людини. Розрізняють стихійно виниклий (неправильне ведення сільського й лісового господарств, гірничих виробок, будівництва та ін.) і свідомо створений (терасування й обваловування схилів, будівництво дренажної та зрошувальної мереж, каналів тощо) А. р. Є й ін. форми А. р. (шкідливі, але неминучі) — кар'єри, терикони тощо.

Антропогеогра́фія — немарксистська школа в екон. геогра-

фії (особливо в географії населення), що склалася наприкінці XIX ст.; трактує місце людського суспільства в комплексі геогр. явищ та його взаємодію з природним середовищем в осн. з позицій *геогр. детермінізму*. А. претендувала на універсальність «законів» розміщення і переміщення населення залежно від особливостей геогр. середовища, механічно тлумачила зростання густоти населення як гол. фактора переходу нижчих форм господарства у вищі, вульгарно трактувала поняття «територія» як простір, заповнений населенням, і властивостями цього простору намагалась обгрунтувати політичну географію. Деякі положення А. використані *геополітикою*.

Антропологія — наука, що вивчає походження, еволюцію й закономірності мінливості фізичної будови людини та утворення рас.

Апартеїд, апартхе́йд — принцип расової *сегрегації* в Південно-Африканській Республіці, покладений в основу політики найжорстокішої расової дискримінації щодо африканських народів банту та ін. етнічних груп неєвропейського чи змішаного походження. Офіційно як держ. політику А. введено в 1948. Порушення А. переслідується в кримінальному порядку. Політика А. не раз засуджувалась у рішеннях та резолюціях сесій Генеральної асамблеї ООН.

Аппала́цький тип рельє́фу — тип *інверсійного рельєфу* низьких і середніх гір, уперше досліджений в Аппалачах (Пн. Америка). Гол. долини сформувалися тут у межах *антикліналей* внаслідок розмивання малостійких порід. *Синкліналям*, складеним стійкими до розмивання породами, відповідають підвищені ділянки поверхні.

Ареа́л господа́рський — частина тер., що виділяється за якоюсь госп. ознакою чи за поєднанням таких ознак. В екон. географії термін «ареал» часто вживається щодо сільського або лісового госп. (напр., ареал поширення тієї чи ін. с.-г. культури), пром-сті (напр., ареал металургійної пром-сті), географії населення (напр., ареал великої густоти населення), транспортно-економічних відносин (напр., ареал тяжіння до того чи ін. міста) тощо.

Ари́дні грунти́ — грунти, що формуються в р-нах недостатнього зволоження. У зв'язку з непромивним водним режимом у грунтовому профілі чи в підгрунтових верствах нагромаджуються сульфати, хлориди й карбонати. До А. г. належать каштанові, бурі напівпустинні, червоно-бурі опустинених саван та різні пустинні (у т. ч. арктичні) типи грунтів.

Ари́дний клі́мат — клімат пустинь і напівпустинь, для якого характерні великі добові й річні амплітуди темп. повітря; опадів мало або їх зовсім не буває. В СРСР А. к. характерний для Середньої Азії та Пд. Казахстану.

Аркти́чний клі́мат — клімат полярної області Пн. півкулі. Формується в умовах надходження сонячної радіації лише в літній період, охолоджуючого впливу криги, що навіть у теплу пору року вкриває більшу частину морської поверхні Арктики. Температура повітря взимку бл. —40°, улітку —3°. Опади переважно у вигляді дрібного дощу із снігом (100—200 мм).

Артезіа́нські во́ди — напірні підземні води. Гідравлічний тиск виникає внаслідок своєрідного залягання водоносних горизонтів між водонепроникними породами. А. в. звичайно приурочені до западин, синкліналей, кристалічних масивів, де розвинуті поруваті або тріщинуваті гірські породи. Найчастіше це зручні джерела водопостачання.

Асигнува́ння — призначення і виділення коштів на певні витрати за бюджетом або кошторисом.

Асортимéнт продýкції — склад і співвідношення окремих видів виробів у продукції підприємства, галузі виробн. або в певній групі товарів. А. п. характеризує її склад щодо сортності та якості. Виконання плану по А. п.— важливий фактор підвищення ефективності виробн. і задоволення попиту.

Асоційóвані краї́ни — об'єднання, союз різних країн для досягнення спільної госп., політичної, наукової, культурної або якоїсь ін. мети. Напр., *Європейське екон. товариство.*

Астерóїд — те саме, що *мала планета.*

Астроля́бія — кутомірний прилад, за допомогою якого до XVIII ст. визначали широту і довготу в астрономії. У землемірних роботах ним вимірюють горизонтальні кути. Замінений досконалішим приладом — теодолітом. А. використовується в осн. з навчально-практичною метою.

Астронóмія — наука про будову, розвиток і рух космічних тіл та їх систем, про Всесвіт. Залежно від предмета й методів досліджень виділяють астрометрію, небесну механіку, радіоастрономію, космогонію, космологію, зоряну астрономію, астрофізику та ін. дисципліни (розділи).

Астрономíчні пóри рóку — проміжки часу при річному русі Землі по орбіті між моментами сонцестояння і рівнодення: весна з 21 березня по 22 червня, літо з 22 червня по 23 вересня, осінь з 23 вересня по 22 грудня, зима з 22 грудня по 21 березня.

Атестáція я́кості продýкції — важлива складова частина системи управління якістю пром. продукції. Здійснюється на основі «Заг. методичних вказівок про порядок атестації пром. продукції» (затверджено Держстандартом СРСР у 1974 р.). А. я. п. поділяється на галузеву і заводську. Атестації підлягає вся продукція, яка випускається в СРСР, за винятком тієї, що використовується без попередньої обробки (нафта, газ, руда, вугілля, енергія тощо). Продукції, яка відповідає найкращим вітчизняним і світовим стандартам, присвоюється державний Знак якості.

Атлантíда — гіпотетичний острів у Атлантичному ок. на Зх. від Гібралтарської прот., що існував 10—12 тис. рр. тому. За легендою, яку записав Платон, А. населяло культурне і могутнє плем'я атлантів. Воно вело війни на Зх. і Сх., створювало великі міста. Внаслідок великого землетрусу А. опустилася на дно океану. Поки що вчені не встановили достовірності існування А. та її місцезнаходження.

Атмосфéрна рефрáкція — викривлення траєкторії світлового променя в атм. через зменшення з висотою її щільності, а отже, й показника заломлення повітря. Завдяки А. р. розширюється видимий горизонт на 5—6°, збільшується тривалість дня, утворюються міражі тощо.

Атмосфéрна циркуля́ція — див. *Загальна циркуляція атмосфери, Місцеві циркуляції атмосфери.*

Атмосфéрний тиск — тиск повітря на всі предмети в ньому і на земну поверхню; вага повітряного стовпа з основою, що дорівнює одиниці. А. т. на 1 см² земної поверхні становить 1033 г. Середня величина А. т. на р. м. дорівнює приблизно 1013 мб (760 мм рт. ст.). За Міжнародною системою одиниць (СІ) 1 мб = 1 гектопаскалю (гПа) = 10^2 Па, 760 мм рт. ст. = = 1013 гПа.

Атмосфéрний фронт — перехідна зона між двома повітряними масами з різними фіз. властивостями (напр., холодний, теплий А. ф.). Протяжність А. ф. досягає тисяч кілометрів, ширина — десятків кілометрів і потужність по вертикалі — сотень метрів. У планетарному

масштабі виділяють гол. (зональні) геогр. типи А. ф.: арктичний, полярний, антарктичний, на яких утворюються циклони та антициклони. Поряд з гол. фронтами виділяють вторинні А. ф. Вони виникають усередині повітряних мас, але не відіграють значної ролі в *заг. циркуляції атм.*

Áтомна енéргія — див. *Ядерна енергія.*

Áтомна промислóвість — галузь пром-сті, яка виробляє і використовує ядерну енергію. А. п. — одна з найскладніших галузей сучасної пром-сті. Див. *Ядерна енергія.*

Аукціóн — продаж товарів чи майна з публічного торгу покупцеві, який запропонував найвищу ціну. У міжнар. торгівлі продаж деяких товарів (машин, хутра, тютюну, чаю), коли їх попередньо показують покупцям. В СРСР у Ленінграді з 1931 регулярно проводяться міжнар. А. по продажу хутра.

Афéлій — найвіддаленіша від Сонця точка орбіти планети, комети чи ін. тіла Сонячної системи. Земля у своєму річному русі навколо Сонця проходить А. на початку липня.

Б

Багаторíчні коливáння стóку — зміни водності річок протягом тривалих періодів сучасної кліматичної епохи.

Багаторíчні рослúни — рослини, життя яких триває понад два вегетаційних періоди. Трав'янисті Б. р. переживають несприятливу для них пору року у вигляді бульб, цибулин, кореневищ, сланких і повзучих пагонів; дерева й кущі (за винятком вічнозелених) скидають у цей час листя.

Бáзис — у геодезії точно виміряна на місцевості пряма лінія (приблизно 8—15 км), за якою визначають довжину ін. ліній і роблять обчислення. Застосовують у *тріангуляції.*

Бáзис денудáції — майже горизонтальна чи полога ділянка схилу, а також водотік або водойма у його підніжжі, куди скочуються або змиваються (акумулюються) продукти вивітрювання.

Бáзис ерóзії — горизонтальна поверхня, нижче від рівня якої водний потік не може поглиблювати своє ложе. Б. е. — рівень моря, куди впадає потік. Місцевий (або тимчасовий) Б. е. — це проточні озера, рівень річки в місці впадіння притоки в гол. річку, а також виходи щільних порід, де сповільнюється глибинна ерозія річки й утворюються пороги. Зміни висоти Б. е. (коливання рівня моря, вікові рухи земної кори) супроводяться врізанням долини або заповненням її річковими відкладами.

Байкáльська складчáстість — складчастість, яка утворилася в пізньому докембрії і на початку кембрійського періоду в пд. частині Сибірської платформи (Прибайкалля, Забайкалля). Б. с. широко виявилася на всіх континентах, особливо у Пд. Америці, Африці та Австралії.

Бал — умовна одиниця для кількісної та якісної оцінки явищ (сили і швидкості вітру, хвилювання моря, землетрусу та ін.).

Балáнс зволóження — різниця між кількістю опадів і випаровуваністю за певний період у даній місцевості в міліметрах. Позитивний Б. з. — надмір вологи, негативний — її нестача.

Балáнс нарóдного господáрства

СРСР — система узагальнюючих екон. показників, що характеризують процес сусп. виробн. Б. н. г. СРСР є гол. засобом наукового планування. Схема його має чотири осн. розділи з відповідною системою показників. Це баланси: 1) виробн. споживання і нагромадження сукупного сусп. продукту та його використання; 2) виробн. розподілу, перерозподілу й використання нац. доходу; 3) трудових ресурсів, їх розподілу й використання та система таблиць, яка узагальнює всі три розділи у їхньому взаємозв'язку. Крім того, існує розгалужена система натуральних матеріальних балансів, що охоплюють понад 500 (в СРСР) видів продукції засобів виробн. і предметів споживання.

Ба́лансовий ме́тод в економі́чній геогра́фії — науковий метод аналізу, систематизації й порівняння показників величини трудових і матеріальних ресурсів чи окремих видів продукції та потреби в них за окремими екон. районами, краями, обл., країнами та ін. таксономічними одиницями.

Ба́лансові ме́тоди у фізи́чній геогра́фії — визначення кількості речовини або енергії, що надходить з різних джерел у певний об'єм ландшафтної оболонки і витрачається з нього в різних напрямах. Порівняння надходження і витрати дає балансову різницю, яка характеризує динаміку процесів і розвиток об'єкта, що вивчається. Б. м. у ф. г. розкривають також структуру процесів і дають змогу оцінювати їх інтенсивність. Найчастіше застосовуються такі баланси: водний, тепловий, зволоження, зоомаси тваринного світу місцевості, радіаційний та ін.

Балансомі́р — прилад для вимірювання радіаційного балансу земної поверхні або будь-якої точки атмосфери.

Банк — кредитна установа. У капіталіст. країнах організовує рух позичкового капіталу. Осн. мета — одержання прибутку. У соціаліст. суспільстві це держ. установа, яка відповідно до нар.-госп. плану кредитує поточну діяльність підприємств, фінансує капітальні внески, організовує безготівкові грошові розрахунки між підприємствами. Банкову систему СРСР очолює Держбанк: діють також Зовнішторгбанк та Будбанк — гол. важелі Держбанку.

Ба́нківський капіта́л — капітал, вкладений у банківське підприємство банкіром чи акціонерами банку. Осн. форма використання Б. к.— надання кредитів. Б. к. дає його власникові банківський прибуток, як і банківські земельні ділянки, будинки тощо.

Бар — одиниця тиску: 1 бар — це тиск силою 1 млн. дин на площі 1 см^2. Одна тисячна частина Б.— *мілібар.*

Бар'є́рні ри́фи — *коралові рифи* завширшки сотні метрів, які простягаються вздовж материкової або острівної обмілини в теплих водах Тихого, Індійського й Атлантичного ок. на відстані кількох кілометрів або десятків кілометрів від берега.

Бари́чна депре́сія, д е п р е́ с і я — обл. зниженого атм. тиску.

Бари́чне по́ле — просторовий розподіл атм. тиску, поле атм. тиску. Зображається картами ізобар на стандартних рівнях (р. м., 1000 м, 3000 м та ін.) або картами абс. топографії гол. ізобаричних поверхонь (1000, 850, 700, 500 мб та ін.).

Бари́чний градіє́нт, б а р о м е т р и́ ч н и й г р а д і є́ н т — величина, що характеризує зміну атм. тиску в мілібарах на одиницю відстані в напрямі, перпендикулярному до ізобаричної поверхні. Горизонтальна складова Б. г. (зміна тиску на одиницю відстані по нормалі до ізобари) практично визначається різницею тиску в мілібарах на відстані 100 км і становить здебільшого 1—3 мб (у тропічних циклонах — до десятків мілібар).

Вертикальна складова визначається зниженням тиску на 100 м висоти по вертикалі.

Бари́чний сту́пінь, барометри́чний сту́пінь — віддаль у вертикальному напрямі, на якій атм. тиск зменшується на 1 мб. На р. м., при стандартному тиску 1000 мб і темп. повітря 0°, Б. с. становить 8 м/мб, на висоті 5 км — приблизно 15 м/мб, на висоті 18 км — близько 70 м/мб.

Бари́чні систе́ми — великомасштабна обл. у баричному полі атм. з певним типовим розподілом атм. тиску. В осн. Б. с. поділяються на обл. зниженого й підвищеного атм. тиску. Осн. Б. с. обмежені на картах замкнутими (циклон та антициклон) і незамкнутими (улоговина, гребінь, сідловина) ізобарами.

Баро́граф — самописний прилад для безперервного запису змін атм. тиску.

Басе́йн кори́сних копа́лин — замкнута обл. безперервного чи майже безперервного поширення пластових осадочних корисних копалин, пов'язаних з певною формацією гірських порід. Напр., Донецький кам'яновугільний, Криворізький залізорудний басейни, Західно-Сибірський басейн нафти і газу.

Батиметри́чні ка́рти — карти, на яких показують рельєф дна морів та океанів *ізобатами*, розфарбуванням за шкалою глибин та їх відмітками.

Батіа́ль, батіальна зона — зона Світового ок. в межах *материкового схилу* на глибині 20—2000 м.

Батіа́льні ві́дклади — морські осадки (різні мули), що нагромаджуються переважно в межах *материкового схилу* (200—2000 м) і частково в найглибоководніших ділянках шельфу.

Батиме́трія — вимірювання глибин спеціальними приладами (лоти, ехолоти тощо).

Батиска́ф — апарат для дослідження морів та океанів на великих глибинах. Перший Б. збудував і випробував бельгійський фізик О. Пікар у 1948. У 1953 він із сином опускався в Б. «Трієст» на глибину 3160 м.

Батисфе́ра — сталева куляста камера з кабіною, яку опускають у море із судна на сталевому тросі. Італієць Бальзамелло в 1892 опустився у Середземному м. на глибину 165 м. У 1934 у Б. «Вік прогресу» американці У. Бібі та О. Бартон поблизу Бермудських о-вів досягли глибини 923 м, а в 1948 О. Бартон у р-ні Каліфорнії досяг глибини 1360 м. З 50-х років XX ст. для океанографічних досліджень замість Б. використовують *гідростати*.

Батолі́т — форма залягання глибинних виверженних порід, гол. чином з групи гранітів, що мають метаморфічну основу, різні форми поширення та незначну потужність.

Бато́метр — прилад для взяття проб води (з одночасним вимірюванням темп.) з потрібної глибини природної водойми для лабораторного дослідження.

Бе́дленд — розчленований низькогірний рельєф із заплутаною сіткою ярів та вузьких вододілів. Розвивається у гірсько-пустинних і напівпустинних районах світу здебільшого на водотривких породах внаслідок розмивання їх дощовими потоками, а також при нераціональному використанні земель.

Безпере́рвне виробни́цтво — сукупність технологічних процесів, у результаті яких вихідна сировина безперервно перетворюється на готову продукцію.

Безсті́чна о́бласть — частина суші, річки якої не мають стоку в Світовий ок. Найбільші Б. о. лежать у посушливих районах Азії та Африки (напр., Арало-Каспійська Б. о.).

Безсті́чне о́зеро — озеро, яке не має поверхневого стоку. Вода витрачається внаслідок випаровування та підземного стоку. Поширені Б. о. здебільшого в *безстічних обл.*

та в обл. багаторічномерзлих порід (в СРСР — у Зх. Сибіру, Казахстані та Якутії).

Безстíчний басéйн — басейн річки або озера, що лежить у межах *безстічної обл.*

Бéрег — смуга взаємодії (вияву абразійних, акумулятивних та ін. процесів) суші з водоймою (морем, озером, водосховищем) чи водотоком (річкою, тимчасовим русловим потоком), де характерні ерозійні та ін. процеси. Виділяють такі Б.: м о р с ь к и й (аральський, ватовий, далматинський, лагунний, лиманний, ріасовий, фіордовий, шхерний), р і ч к о в и й (затоплюваний — заплавний і незатоплюваний — корінний, терасовий).

Береговá лíнія — лінія перетину поверхні водойми з поверхнею суші.

Берегові акумулятúвні фóрми — різні форми р е л ь є ф у, що утворюються в береговій зоні завдяки акумуляції морських наносів (бари, коси, стрілки тощо) під дією морських хвиль, прибою чи течій.

Біла ніч — ніч, характерна для високих широт (на Пн. від 59°, 5 пн. ш. і на Пд. від 59°,5 пд. ш.) улітку, коли сутінки й освітленість небосхилу навіть опівночі така, як увечері. Б. н. особливо світлі в період літнього сонцестояння (напр., у Ленінграді з 11 червня по 2 липня).

Біогéнні відклади — осадочні утворення, які відкладаються на дні сучасних водойм і тих, що існували в давніші геол. епохи.

Біогеографíчний пóділ океáнів — розчленування Світового ок. на обл., підобласті та провінції за складом його тваринного світу і рослинності. Виділяють Арктичну, Бореальну (помірних вод пн. частин Тихого й Атлантичного ок.), Пн. субтропічну, Тропічну (теплих вод Індійського, Тихого й Атлантичного ок.), Пд. субтропічну, Антибореальну, Антарктичну обл.

Біогеогрáфія — наука, що вивчає закономірності поширення на земній поверхні тварин, рослин та їх угруповань, а також історію формування фауни і флори окремих територій. Б. поділяється на *зоогеографію і фітогеографію.*

Біокліматолóгія — вчення про вплив клімату на життя, зокрема на здоров'я й діяльність людини та на розвиток органічного світу в

Морфологічні елементи берега.

цілому. Гол. розділами Б. є *агрокліматологія,* зоометеорологія і медична кліматологія.

Біологíчний кругообíг, м а л и́ й к р у г о о б і г р е ч о в и н и́ т а е н é р г і ї — обмін речовин та енергії між рослинами і грунтами. Численні Б. к. утворюють великий кругообіг — обмін речовин та енергії між сушею й океаном.

Біотóп —ділянка земної поверхні з більш-менш однорідним середовищем (напр., пустинні піски, мулисте дно водойми). Б. разом з *біоценозом* становить біогеоценоз.

Біохóр — група подібних *біотопів.* Напр., сукупність *біотопів* пустинних пісків, глинястих пустинних солончаків — це Б. пустинь.

Біоценóз — сукупність рослин і тварин, які населяють більш-менш однорідну за умовами життя ділянку біосфери — *біотоп.* Б. поділяють на *фітоценоз* і *зооценоз.*

Біоцúкл — найвища одиниця розчленування земної кулі за екологічними особливостями. Виділяють

три Б.: суша, водойми в межах суші, океан.

Біржа — 1. У капіталіст. країнах особливий вид ринку, де через посередників купуються і продаються акції, облігації тощо (ф о н д о в а Б) або великі партії товарів (т о в а р н а Б.). Угоди на Б. часто мають азартний, спекулятивний характер через коливання курсу цінних паперів і цін на товари. 2. Б. п р а ц і в капіталіст. країнах — установа, яка є посередником між робітниками і підприємцями-капіталістами в акті купівлі-продажу *робочої сили.*

Біфурка́ція річо́к — поділ річки та її долини на дві частини, які далі течуть як самостійні водотоки і впадають у різні басейни; напр. Б. р. у системі Оріноко (Пд. Америка).

Благоро́дні мета́ли — розсіяні в природі метали, що відзначаються хім. стійкістю, тугоплавкістю, ковкістю, тягучістю, гарним зовн. виглядом у виробах. До Б. м. належать: золото, срібло, платина та ін.

Богара̀, б о г а̀ р н і з е́ м л і — неполивні землі в р-нах зрошуваного землеробства. Поширені переважно у передгір'ях і на окраїнах оазисів. На Б. вирощують найбільш посухостійкі культури.

Болі́д — надзвичайно яскравий метеор, що має вигляд вогненної кулі з хвостом або палаючої головешки.

Боло́то — надмірно зволожена ділянка суші з вологолюбною рослинністю, яка має шар торфу завтовшки не менш як 0,3 м (при меншій товщині торфу тер. називають заболоченими землями). Розрізняють н и з и н н і (евтрофні), в е р х о в і (оліготрофні), п е р е х і д н і (мезотрофні) Б.

Бонітува́ння — оцінка с.-г. якостей худоби, грунтів та рослин для продуктивнішого їх використання.

Бореа́льна епо́ха — одна з епох післяльодовикового періоду. Клімат Б. е. був порівняно сухий, спочатку — прохолодний, потім — тепліший.

Бореа́льна трансгре́сія — наступання вод. Пн. Льодовитого ок. на Пн. Східно-Європейської рівнини у міжльодовиків'я (Микулинське). Одночасно Б. т. відбувалася на Зх. Європи, на Західно-Сибірській рівнині та на Північно-Сибірській низовині.

Ботані́чна геогра́фія, г е о г р а́ ф і я р о с л и́ н н о г о п о́ к р и в у — галузь знання, що вивчає рослинний покрив як компонент геогр. ландшафту.

Бо́форта шкала́ — див. *Шкала швидкості вітру.*

Бу́рі лісові́ грунти́, л і с о в і́ б у р о з е́ м и — грунти, що утворилися під широколистими мішаними, рідше хвойними лісами в умовах помірно теплого вологого клімату (Зх. і Центр. Європа, Пн. Сх. США, в СРСР — Карпати, Кримські гори, Кавказ, на Пд. Далекого Сходу). Характерне нагромадження в усіх горизонтах глинистих мінералів та оксидів заліза, які зумовлюють буре забарвлення.

Бу́рі напівпусти́нні грунти́ — грунти, що утворюються під пустинно-степовою (полиновою) рослинністю в зоні напівпустинь з помірно холодним сухим кліматом (Пн. США і Пд. Канади, в Євразії — від пониззя Волги до Пн. Китаю). Мають світло-буре забарвлення.

Бусо́ль — геод. інструмент для вимірювання горизонтальних кутів між магнітним меридіаном і напрямом на певний предмет.

Важка́ промисло́вість — група галузей пром-сті, що виробляють переважно засоби виробн. До В. п. належить майже вся добувна і частина обробної пром-сті. За прийнятою в СРСР класифікацією до В. п. належать електроенергетика, паливна пром-сть, чорна і кольорова металургія, машинобудування, металообробна, хімічна і нафтохімічна, лісова, деревообробна і целюлозно-паперова пром-сть, виробн. будівельних матеріалів тощо.

Важке́ машинобудува́ння — сукупність галузей машинобудування, підприємства яких зайняті виробн. металургійного, гірничорудного, великого ковальсько-пресового, дробильно-розмелювального, підйомно-транспортного устаткування, великих екскаваторів, роторних комплексів, тепловозів, залізничних вагонів, дизелів тощо.

Валова́ проду́кція — заг. обсяг пром. продукції окремих підприємств і галузей нар. госп. (пром-сті, с. г., будівництва, транспорту, торгівлі й матеріально-технічного постачання) у грошовому вираженні за певний період (місяць, квартал, рік). В. п. обчислюється у порівнянних і діючих цінах.

Валови́й націона́льний проду́кт — екон. показник, прийнятий статистикою окремих капіталіст. країн, а також міжнар. екон. і статистичними організаціями. За величиною і структурою В. н. п. істотно відрізняється від *валового (сукупного) сусп. продукту* соціаліст. країн. Так, у В. н. п. входить сума невиробничих послуг, але не враховуються матеріальні витрати (сировина, матеріали, паливо та ін.).

Валови́й прибу́ток у соціалістичних країнах — чистий прибуток підприємства в результаті його виробничо-господарської діяльності, тобто різниця між витратами на виготовлення виробів та оптовою ціною, за якою ці вироби реалізуються.

Валови́й (суку́пний) суспільний проду́кт — вартість матеріальних благ, створених суспільством протягом певного періоду (напр., року). В. (с.) с. п.— результат сусп. матеріального виробн. Він — один з найважливіших показників сусп. виробн., тому характеризує рівень екон. розвитку суспільства. В умовах капіталіст. сусп. В. (с.) с. п., як і нац. доход, має антагоністичний класовий характер, оскільки є матеріальним носієм капіталіст. виробничих відносин. Соціаліст. суспільство, з його сусп. власністю на засоби виробн., має змогу виробляти і розподіляти В. (с.) с. п. відповідно до сусп. потреб на основі єдиного нар.-госп. плану.

Валю́та — 1. Грошова одиниця, що лежить в основі грошової системи країни (карбованець — валюта СРСР, фунт стерлінгів— Великобританії), та її тип (золота, срібна, паперова). 2. Грошові знаки іноз. держав, а також кредитні й платіжні документи, виражені в іноз. грошових одиницях (векселі, чеки тощо), які використовуються в міжнар. розрахунках (іноз. В.).

Валю́тна кри́за — криза грошово-кредитної системи капіталізму, яка характеризується крахом золотого стандарту, переходом до інфляційного паперовогрошового обігу. Вона охоплює як сферу внутр. обігу окремих капіталіст. країн, так і міжнар. розрахунки. В. к. поділяється на заг. та окрему. Заг. В. к. є складовою частиною заг. кризи капіталізму. Характерна особливість В. к.— процес «демонетизації» золота, тобто падіння ролі золота як грошового металу і знецінення валют. У сфері міжнар. екон.

відносин заг. В. к. виявляється у хронічному розладі платіжних балансів капіталіст. країн, у посиленні нерівномірності розподілу золотовалютних резервів, у падінні курсу багатьох валют тощо. Окрема В. к. є кризою валюти окремої капіталіст. країни або кількох країн, що виникає у зв'язку із заг. екон. кризою, війною, інфляцією та ін. факторами.

Валю́тний курс, в е́ к с е л ь н и й к у р с — ціна грошової одиниці ін. країни (напр. 100 дол. США відповідають 63 крб. 95 коп. за курсом на 1 лютого 1980). За В. к. здійснюються грошові розрахунки між країнами (угоди щодо купівлі, продажу, обміну валюти для платежів у торгівлі, переведенні капіталу тощо).

Валю́тний ри́нок — особливі екон. відносини при капіталізмі, пов'язані з використанням (купівля, продаж, обмін) іноз. валюти і платіжних документів в іноз. валюті (чеки, векселі, телеграфні й поштові перекази, акредитиви). У соціаліст. країнах в умовах планових екон. відносин і валютної монополії всі валютні операції здійснюють тільки держ. банки за офіційними курсами.

Вантáжні пото́ки — кількість вантажів, перевезених тим чи іншим видом транспорту від пункту відправлення до пункту призначення за певний період (звичайно за рік).

Вантажонапру́женість — один з осн. показників інтенсивності використання наземних і водних шляхів сполучення. В.— це *вантажний потік* (тобто кількість вантажів, що перевозяться, в тоннах) за певний період через даний пункт шляху.

Вантажоо́біг — сукупність транспортних вантажних перевезень. Визначається як добуток ваги вантажів на відстань їх перевезення у тонна-кілометрах (на морському транспорті в тонна-милях). Вантажні перевезення транспортних вузлів, станцій і портів складаються із заг. ваги відправлених і прибулих вантажів. За В. залізничних перевезень СРСР посідає (1971) перше місце у світі.

Вапнува́ння гру́нту — спосіб меліорації кислих грунтів внесенням у них вапна в метою нейтралізації кислої реакції, шкідливої для більшості культурних рослин.

Ва́ти — смуги низовинного узбережжя морів, що затоплюється під час припливів і осушується під час відпливів. Поширені на узбережжях Північного, Ірландського, Білого, Охотського, Берінгового м., на атлантичному узбережжі США та в ін. місцях.

Вегетаці́йний періо́д — період, протягом якого ростуть і розвиваються рослини.

Велете́нські котли́ — природні котлоподібні зниження 20—30 м глибиною і кілька метрів у діаметрі, утворені у твердих породах обертальним рухом води з камінням. Виникають у руслах річок (біля порогів і водоспадів), у днищах льодовикових долин, на морських берегах (прибій) та ін.

Вели́кі держа́ви — наймогутніші держави, які відіграють провідну роль на міжнар. арені. Після другої світової війни В. д. вважають постійних членів Ради Безпеки ООН: СРСР, США, Великобританію, Францію і Китай.

Верстатобудува̀ння — провідна галузь машинобудування, яка виробляє метало- і деревообробні верстати, автоматичні й напівавтоматичні лінії, комплексно-автоматичне ковальсько-пресове і ливарне устаткування.

Вертика́льна циркуля́ція морськи́х вод — низхідний і висхідний рухи великих мас води Світового ок., зумовлені зміною її щільності та згінно-нагінними явищами.

Вертика́льний градіє́нт температу́ри — зміна темп. атм. повітря з висотою у градусах на 100 м. У тропосфері В. г. т. становить приблизно 0,6°/100 м.

Ве́рхні шари́ атмосфе́ри — шари атм. над стратосферою (мезосфера, термосфера, екзосфера).

Ви́борча систе́ма — 1. Порядок формування виборних (насамперед представницьких) органів держави (напр в СРСР — Рад народних депутатів). В. с.— важливий елемент політичної системи держави. Вона регулюється правовими нормами, які утворюють виборче право. 2. Система розподілу місць у виборних органах після результатів голосування. Напр., до Ради Союзу і Ради Національностей обирається однакова кількість депутатів.

Ви́віз капіта́лу — вміщення капіталу за кордоном для систематичного одержання додаткової вартості, а також з політичною метою. В. к. — одна з осн. екон. ознак імперіалізму. Необхідність В. к. виникає у найбільш розвинутих капіталіст. країнах, бо фінансова олігархія, зосередивши у своїх руках величезні матеріальні засоби і кошти, має обмежені можливості щодо такого їх вміщення всередині країни, яке гарантувало б монопольно високі прибутки; внаслідок цього утворюється відносний надлишок капіталу, який спрямовується туди, де норма прибутків вища, ніж у даній країні. Гол. експортерами капіталу і гол. фінансовими експлуататорами капіталіст. світу є США, країни ЄЕТ і Японія. В. к. набув яскраво виявленого військово-поліцейського характеру.

Вид ґрунтів — таксономічна одиниця генетичних ґрунтових класифікацій.

Вид ландша́фтів — нижчий ступінь класифікації ландшафтів, що об'єднує близькі за генезисом і морфологією ландшафти (напр., східноєвропейські середньотайгові низовинні озерно-льодовикові глинясті рівнини з чорнично-зеленомоховими ялинниками, заболоченими сосняками і верховими болотами).

Вида́ння карт — 1. Поліграфічне відтворення оригіналу карти. 2. Розділ картографії, що вивчає і розробляє методи В. к.

Викопні організми — організми минулих геол. періодів, рештки і сліди життєдіяльності яких зберігаються в товщі осадочних порід земної кори. В. о. представлені повністю в и м е р л и м и (напр., динозаври), з н и к л и м и в певному р-ні (напр., для Європи — болотний кипарис) або с у ч а с н и м и формами, які жили і в давноминулі часи (сосни). Вивчення В. о. є предметом палеонтології.

Вилуговування — 1. Процес розчинення і винесення підземними та поверхневими водами певних складових гірської породи. Процеси В. гірських порід спричинюють мінералізацію й засолення підземних вод. 2. Вимивання з ґрунту водорозчинних сполук. Внаслідок В. ґрунт може втрачати поживні речовини.

Виробнича потужність галузі промисловості, підприємства, його підрозділу — максимально можливий випуск продукції високої якості або переробленої сировини за одиницю часу (звичайно за рік).

Виробнича сфера — див. *Сфера матеріального виробництва.*

Виробниче об'єднання, к о м б і н а т — єдиний спеціалізований виробничо-господарський комплекс (в СРСР і ряді соціаліст. країн), до якого входять фабрики, заводи, н.-д., конструкторські, технологічні та ін. організації, що мають виробничі зв'язки і централізоване допоміжне та обслуговуюче виробн.

Виробни́чий цикл — період перебування предметів праці (сировини та матеріалів) у виробничому процесі (з початку виготовлення до випуску готової продукції).

Виробни́чі відно́сини — сукупність екон. відносин між людьми у процесі виробн., обміну й розподілу матеріальних благ. В. в.— необхідна умова будь-якого способу виробн.

Виробни́чі основні фо́нди — частина виробничих фондів соціаліст. підприємств, об'єднань, що обслуговує ряд виробничих циклів і,

зберігаючи натуральну форму, переносить (передає) свою вартість на новий продукт праці поступово, частинами, в міру зносу. В. о. ф. складаються із знарядь праці, виробничих будівель, споруд та інвентаря вартістю не менш як 50 крб. і строком служби не менш як один рік.

Виробни́чо-територіа́льний ко́мплекс — див. *Територіально-виробничий комплекс.*

Виробни́чо-територіа́льні зв'язки́ — взаємовідносини між виробничими одиницями (підприємствами, комбінатами, галузями, територіально-виробничими комплексами екон. р-ну) в процесі їх функціонування.

Виробни́цтво — 1. Процес створення матеріальних благ для існування і розвитку суспільства. 2. Підприємство або частина підприємства, продукція якого має самостійне екон. значення і є (або може бути) товарною продукцією.

Виробни́цтво за́собів виробни́цтва (гру́па «А») — сукупність галузей пром-сті, що виробляють засоби і предмети праці (машини, верстати, чорні й кольорові метали, мінеральні добрива тощо).

Виробни́цтво предме́тів спожива́ння (гру́па «Б») — сукупність підприємств, що виробляють різні матеріальні блага для трудящих (продукти харчування, одяг, товари культурно-побутового призначення тощо).

Ви́снаження гру́нту — зниження родючості грунту внаслідок застосування неправильної агротехніки, сівозміни тощо.

Висо́кі шари́ атмосфе́ри — див. *Верхні шари атмосфери.*

Висо́кі широ́ти — широти, що лежать у приполярних просторах, обмежених приблизно 60° пн. і пд. широт.

Високогі́рні ландша́фти — ландшафти з переважанням альпійських форм рельєфу, часто із сучасним зледенінням і сніговиками. Клімат холодний. Широтве і довготне положення гір позначається на формуванні В. л., у зв'язку з чим вони утворюють різні висотні пояси (напр., пояс гірських тундр і гольців у зоні тайги, субальпійський та альпійський в зоні широколистих лісів, високогірних холодних пустинь у центральноазіатських пустинях).

Високогі́рні пусти́нні грунти́ — грунти, що формуються на високих пустинних нагір'ях (Сх. Памір, Центр. Тянь-Шань та ін.) у районах з холодним сухим кліматом під розрідженою, переважно кураєвою рослинністю. Відзначаються малим вмістом гумусу (менш як 1%), карбонатністю, засоленістю нижніх горизонтів тощо.

Високогі́рний клі́мат — клімат на значних висотах у горах. Характеризується зниженими атм. тиском і темп. повітря, інтенсивними сонячною радіацією та освітленістю. Добовий хід темп. повітря і кількість опадів залежать від висоти й експозиції схилів.

Високогі́рний рельє́ф — рельєф переважно молодих гірських країн (Альпи, Кавказ, Памір, Гімалаї та ін.), для якого характерні глибоке й різке розчленування, шпилясті й відслонені скелясті вершини. Зумовлений широким розвитком льодовикових форм та інтенсивним фіз. вивітрюванням. В. р. залежить від абс. висоти гір, геогр. широти тер. і положення давньої та сучасної *снігових ліній.* Типовий для висоти 2000—2500 м.

Висо́тна по́ясність, в и с о́ т н а з о н а́ л ь н і с т ь л а н д ш а́ ф т і в — закономірна зміна ландшафтів у горах, зумовлена висотою над р. м. і пов'язана із зменшенням тепла та зміною (збільшенням, а потім зменшенням) кількості атм. опадів. В. п. найяскравіше виявляється в зміні кліматів, грунтів і типів рослинності з висотою подібно до змін ландшафтних зон на рівнинній місцевості.

Висо́тні відмі́тки — абс. висоти точок місцевості, показані цифрами на карті.

Висо́тний по́яс — одиниця вертикального розчленування ландшафтів у горах. Має вигляд смуги (часто переривчастої), верхні й нижні межі якої залежать від положення гір та місцевих орографічних умов. Прикладами В. п. є альпійський, субальпійський і гірсько-лісовий пояси

Ви́трати води́ — об'єм води, що протікає за одиницю часу через живий переріз потоку.

Ви́трати виробни́цтва — витрати живої і минулої праці на виготовлення певного виду продукції. При соціалізмі сусп В. в. відповідають вартості товару.

Ви́трати о́бігу — витрати, пов'язані з обслуговуванням процесу обігу.

Відгі́нне твари́нництво — форма організації тваринництва, при якій тварин протягом року (або більшої його частини) утримують на пасовищах різних сезонів використання, віддалених від житлово-виробничих центрів. До відгінно-пасовищного утримання найбільш пристосовані вівці, коні, верблюди та яки.

Ві́дділ (геологічний) — комплекс відкладів (частина геол. системи у заг. стратиграфічній шкалі), що утворилися протягом геол. епохи і відбивають певний, значний природний етап в історії розвитку Землі та життя на ній.

Відно́сний вік гірськи́х порі́д — вік гірських порід, який визначається їх взаєморозташуванням і дає змогу встановити відносну послідовність геол. подій.

Відкри́те мо́ре (міжнародно-правовий режим) — частина Світового ок., якою користуються всі держави.

Відкри́тий ви́робіток родо́вищ кори́сних копа́лин, в і д к р и́ т і г і р н и́ ч і р о б о́ т и — добування корисних копалин із земної поверхні. Відзначається високою екон. ефективністю.

Ві́за — 1. Офіційний напис на документі, що означає його затвердження, реєстрацію або перевірку. 2. Відмітка на закордонному паспорті, що означає дозвіл на виїзд з держави або в'їзд до неї.

Вік рельє́фу — час, що минув з моменту утворення якого-небудь рельєфу. Розрізняють В. р. відносний, або морфологічний (характеризує стадію геогр циклу, що його переживає та чи ін. форма рельєфу), і абсолютний, або геол. (обчислюється за геохронологічною шкалою, див. *Геохронологія*).

Вікови́й склад насе́лення — поділ населення за віковими групами. У практиці демографічної статистики звичайно виділяють три гол. вікові групи: молодого віку (до 14 р.), середнього (15—59 р.), літнього (60 і більше років). В. с. н. пов'язаний з показником тривалості життя. Він безпосередньо впливає на частку в населенні трудових ресурсів.

Вікови́й хід метеорологі́чного елеме́нта — зміни темп., опадів тощо протягом багатьох десятків або сотень років.

Вікові́ колива́ння клі́мату — періодичні або ритмічні зміни клімату протягом тривалого часу, пов'язані із змінами інтенсивності заг. циркуляції атм., що в осн. спричиняються коливаннями сонячної активності.

Вікові́ колива́ння сто́ку — зміни водності річок протягом періоду, що охоплює різні клімат. епохи, пов'язані, напр., з розвитком і зникненням зледеніння четвертинного періоду.

Вірга́ція — віялоподібне розгалуження складок гірських порід, що супроводиться їх поступовим зануренням. Спостерігається звичайно в окраїнних частинах складчастих гірських хребтів, напр., на зх. окраїнах хребтів Тянь-Шаню і Гіссарського.

Ві́рча гра́мота — документ, який засвідчує, що дана особа є дипломатичним представником тієї чи ін. держави. В. г. вручає посол (або посланник) главі тієї держави, куди він призначений.

Вісь світу — пряма, що проходить через центр небесної сфери паралельно осі обертання Землі. Точки перетину О. с. з небесною сферою називаються полюсами світу. Навколо О. с. відбувається видиме добове обертання небесної сфери.

Вітрові течії — течії, що виникають під впливом сили тертя вітру об водну поверхню. В. т. називають також дрейфовими, якщо їх спричиняє вітер, сталий за напрямом і часом (напр., пн. пасатна течія, течія зх. вітрів та ін.).

Власність — історично визначена сусп. форма привласнення матеріальних благ, яка виражає суспільно-виробничі, тобто екон., відносини між людьми, класами в процесі сусп. виробн. За капіталізму панує В. капіталіста на засоби виробн. при відсутності В. на працівників — найманих робітників, та приватна В. селян і ремісників на засоби виробн., що грунтується на особистій праці. За соціалізму панує сусп. соціаліст. В. на засоби виробн. та особиста В. на трудові доходи, заощадження тощо. Соціаліст. В. існує в двох формах — державна (загальнонародна) і колгоспно-кооперативна. У процесі переходу від соціалізму до комунізму дві форми соціаліст. В. зближуються і зливаються, в результаті чого утворюється єдина комуністична В.

Внутрішньоміське розселення — розселення жителів у межах міста. Для міст капіталіст. країн характерні різкі контрасти в густоті населення окремих кварталів, що значною мірою відбиває соціальну структуру міського населення. У містах соціаліст. країн, де немає соціальних контрастів, ведеться планова забудова, завдяки чому В. р. регулюється.

Внутрішні води (у міжнар. праві) — річки, канали, озера, водосховища, моря (напр., Азовське м. в СРСР), що знаходяться на тер. певної держави, а також морські порти, зовн. і внутр. рейди, затоки (шириною до 24 миль) та бухти, береги яких належать даній державі. В. в. вважаються й окремі, так звані істор., затоки (напр., Біскайська). Прибережна держава встановлює у В. в. правила судноплавства й рибальства, а також режим морських портів.

Внутрішня торгівля — галузь нар. госп., що реалізує товарну продукцію різних галузей виробн. на внутр. ринку країни. Охоплює оптову і роздрібну торгівлю. До радянської В. т. організаційно входить громадське харчування. Вона поділяється за формами власності на держ., кооперативну й колгоспну торгівлю.

Вогні святого Ельма — тихі електричні розряди в атм. у вигляді світних пучків на шпилях при дуже великій напрузі електричного поля (100 000 вольт на метр). Спостерігаються (особливо в горах) під час гроз, хуртовин, пилових бур.

Водне господарство — галузь нар. госп., що займається вивченням, обліком, плануванням комплексного використання водних ресурсів, охороною поверхневих і підземних вод від забруднення та вичерпання й транспортування їх до місця призначення (споживання). Осн. завдання В. г. — забезпечення всіх галузей нар. госп. водою.

Водний баланс — кількісна характеристика всіх форм надходження і витрат води в межах країни чи окремих її ділянок. Елементи В. б. — атм. опади, поверхневий та підземний притоки і стоки, конденсація вологи, випаровування тощо.

Водний баланс Землі — рівняння, за яким кількість води, що потрапляє на земну поверхню (бл. 1020 мм за рік) у вигляді опадів, дорівнює кількості води, яка випаровується з поверхні суші (140 мм) та Світового ок. (880 мм), за одиницю часу.

Водний кадастр — систематизоване зведення відомостей про водні ресурси країни. Включає дані про річки, озера, болота, моря, льодо-

вики та підземні води, реєстрацію водокористуваиь, а також дані обліку використання вод. В. к. складається з трьох розділів (поверхневі води, підземні води, використання вод). В СРСР роботи по складанию В. к. розпочалися ще в 1931, тривають і тепер.

Во́дний пере́різ — поперечний переріз водотоку. Виділяють живий В. п.— частина, де швидкість течії більша від межі чутливості приладів, якими визначають витрати води, і мертвий простір — частина, де швидкість менша від межі чутливості приладів. Льодовий покрив у В. п. водотоку не враховується.

Во́дний режи́м — зміна рівнів та об'ємів води в річках, озерах, водосховищах і болотах, пов'язана із сезонними змінами клімату. Особливо позначається на В. р. річок. У їхніх В. р. виділяють повінь, межень і дощові паводки.

Во́дний тра́нспорт — вид транспорту, за допомогою якого перевозять вантажі й пасажирів природними і штучними водними шляхами (моря, океани, річки, озера, протоки, канали, водосховища). В. т. поділяють на морський і внутр.

Во́дні шляхи́ — водні простори, які використовуються для судноплавства і сплавляння лісу. Виділяють В. ш. зовн. і внутр. До зовн. відносять океани, зовн. моря, затоки. Внутр. поділяють на судноплавні й сплавні, а також на природні (внутр. моря, озера, річки) і штучні (шлюзовані річки, судноплавні канали, штучні моря, водосховища). В. ш. найекономічніші в перевезеннях вантажів і пасажирів.

Водозбі́рний басе́йн, в о д о з б і р н а п л о щ а — тер., з якої в дану річку або водойму стікають поверхневі й підземні води. Обмежений вододілом.

Водомі́рний пост — прилад для систематичного встановлення рівня води в річках, морях, озерах, каналах. Складається з пристрою (рейки або палі) для відліку рівня води та реперів (геод. споруд, що закріплюють положення точки, висоту якої визначено).

Во́доохоро́нний ліс — ліс, який регулює водний режим місцевості. В СРСР (з 1936) виділено зони водоохоронних лісів у центр. районах і частково на Зх. та Пд. європ. частини СРСР, а також по берегах великих річок (Волги, Дніпра, Дону, Уралу, Зх. Двіни та ін.).

Водопостача́ння — система інженерних заходів щодо забезпечення водою населених пунктів, пром. підприємств, с.г., транспорту. Включає комплекс споруд та устаткування, призначених для забору води з джерела водопостачання, для очищення, знешкодження, зберігання, транспортування і розподілу її між споживачами.

Водоно́сний горизо́нт — пласт гірської (чи материнської) породи, в якому вода фільтрується в порах або тріщинах під дією сили тяжіння чи гідростатичного тиску. У місцях виходу В. г. на земну поверхню утворюються джерела, ключі тощо.

Воє́нна геогра́фія — наука, що вивчає політичні, екон., природні й стратегічні умови країн та окремих районів з урахуванням їхнього впливу на підготовку і ведення воєнних дій.

Воє́нні бло́ки — воєнно-політичні союзи або угоди держав щодо спільних дій для розв'язання політичних, екон. і воєнних завдань. Особливого розвитку В. б. набули в епоху імперіалізму. Перед другою світовою війною було створено В. б. фашистських держав (напр., «Антикомінтернівський пакт», 1936). У післявоєнний період імперіаліст. країни на чолі з США створили систему агресивних В. б., спрямованих гол. чином проти соціаліст. країн, а також країн і народів, що борються за свободу і національну незалежність. Це «Організація Північноатлантичного договору» (НАТО, 1949); «Організація центрального договору» (СЕНТО,

1955); «Організація договору про безпеку» (АНЗЮС, 1951); «Асоціація країн Південно-Східної Азії» (АСА, 1961); «Організація американських держав» (ОАД, 1948); «Організація центральноамериканських держав» (ОЦАД, 1951) та ін. Могутньою перешкодою на шляху агресивних підступів реакційних імперіалістичних сил став підписаний у 1955 Варшавський договір європейських соціаліст. держав — воєнно-політична організація, що стоїть на варті миру й соціалізму.

Воєнно-промислóвий кóмплекс — агресивний союз найбільших воєнних монополій, мілітаристської верхівки та їхніх прямих ставлеників у держ. апараті капіталіст. країн. Складова частина заг. системи державно-монополістичного капіталізму, її найреакційніше ядро.

Воклюзи, в о к л ю з ь к і д ж е р é л а — джерела в карстових обл., що являють собою вихід на денну поверхню підземної річки; відзначаються потужною і постійною витратою (дебітом) води.

Волóгий клíмат — див. *Гумідний клімат.*

Волóгі субтрóпіки — райони субтропічних широт з достатнім і більш-менш рівномірним зволоженням протягом року. Опадів буває понад 1000 мм на рік (напр., Колхіда в зх. Закавказзі, сх. райони Японії та ін.).

Волóгість повíтря — вміст водяної пари в повітрі, що характеризується її пружністю, абсолютною вологістю, питомою вологістю, відношенням суміші, відносною вологістю дефіцитом вологості, точкою роси.

Вологозаря́дження грýнту — поповнення запасів вологи в грунті. Розрізняють В. г. природне (завдяки опадам, талим і паводковим водам) і штучне (снігозатримання і зрошення).

Волокни́сті культýри — рослини, з яких механічними чи біологічними способами дістають волокно, що йде на виготовлення тонких і грубих тканин, вірьовок, канатів тощо. В. к. об'єднують у такі групи: 1) луб'яні (льон, коноплі, кенаф, джут, кендир тощо); 2) листяні (агава, юка, драцена тощо); 3) культури, в яких волокно утворюється на насінні (бавовник, ваточник тощо).

Всéсвіт — світ, що оточує нас. Нескінченний у часі та просторі й безмежно різноманітний щодо форм, яких набирає вічно рухома матерія. Сонячна система, до складу якої входить Земля, є частиною Галактики (понад 100 млрд. зірок). У свою чергу Галактик у В. безліч.

Всесвíтній час, с в і т о в и́ й ч а с — середній сонячний час початкового (нульового) меридіана, що проходить через колишнє місце розташування Грінвіцької обсерваторії (у Лондоні). В. ч. відлічується від Пн. й на 3 год відрізняється від московського (12 год московського часу відповідають 9 год В. ч.).

Втори́нна сировинá — матеріали і вироби, які після повної їх експлуатації (зносу) використовуються у виробн. як вихідна сировина. Найважливішими видами В. с. є металолом, макулатура тощо. В СРСР створено спеціалізовані організації («Вторсировина», «Вторчормет», «Вторкольормет» та ін.) для збирання, заготівлі, сортування, обробки та первинної переробки В. с.

Вýгільна промислóвість — галузь паливної пром-сті, яка включає добування і переробку (збагачення та брикетування) викопного вугілля.

Вузлови́й райóн — район, у якому районоутворюючі ознаки послаблюються від центру (ядра, вузла) до периферії.

Вулканíзм — сукупність явищ, пов'язаних з переміщенням магми в земній корі (т з. інтрузії) та виливання її на поверхню (вулкани). З В. пов'язують також кратери та кальдери на Місяці.

Вулкані́чні бо́мби — шматки лави, що викидаються під час виверження вулканів. Набирають округлої, веретеноподібної або ін. форми. У поперечнику В. б. бувають від кількох сантиметрів до 5—7 м.

Вулкані́чні га́зи — гази, які виділяються вулканами. Бувають еруптивні В. г., які викидаються під час виверження, і фумарольні, що виділяються в період спокійної діяльності вулкана (з кратерів або з поверхні лавових потоків).

В'ю́чний тра́нспорт — засіб перевезення вантажів у горах, пустинях, лісисто-болотистій і тайговій місцевостях з допомогою в'ючних тварин. Як в'ючні тварини використовуються коні, мули, верблюди, осли, олені; у ряді країн, зокрема Пд. Америці — лами, Пд.-Сх. Азії — слони, Центр. Азії — яки.

Г

Га́зи (приро́дні горю́чі) — газоподібні вуглеводні, що утворюються в земній корі. Г. п. г. (в осн. етан, пропан і бутан) поширені у вигляді локалізованих нагромаджень; газонафтових родовищ, у яких газоподібні вуглеводні повністю або частково розчинені у нафті чи знаходяться у вільному стані у верхній частині покладу (газові шапки); газоконденсатних родовищ. Г. п. г.— високоекономічне енергетичне паливо.

Газифіка́ція — заходи, спрямовані на забезпечення пром. підприємств, галузей сфери обслуговування, а також житла горючим газом.

Га́зова промисло́вість — галузь пром-сті, що займається добуванням горючого газу з надр, виробн. штучн. газу з вугілля, сланців, торфу і рідкого палива, а також переробкою газу на хім. продукти. Собівартість добування горючого газу в середньому в СРСР приблизно в 17 разів нижча, ніж вугілля, а продуктивність праці в Г. п. у 20 разів вища, ніж у вугільній пром-сті.

Гала́ктика — зоряна система, до якої належать Сонце і вся наша планетна система. Г. має лінзоподібну форму поперечником до 30 тис. парсек (100 тис. світлових років) і товщиною бл. 4 тис. парсек (12 тис. світлових років). Вона складається з безлічі зірок різних типів (понад 100 млрд.), зоряних скупчень і асоціацій, газових і пилових туманностей тощо. Сонячна система знаходиться від центра Г. на відстані близько 10 тис. парсек (приблизно 33 тис. світлових років). Найбільш видиму земному спостерігачеві (у вигляді світлої смуги на небі) частину Г. називають Молочним шляхом.

Галере́йні ліси́ — ліси, що простягаються уздовж річок у вигляді смуг. У вузькому розумінні — прирічкові ліси Африки і Пд. Америки. У Середній Азії Г. л. називають тугаями.

Галузе́ва структу́ра — групування галузей за схожістю або однорідністю їх продукції, сировиною, технікою і технологією виробн., професійним складом кадрів і факторами розміщення.

Галузе́ве планува́ння — частина єдиного нар.-госп. планування за галузями, підгалузями, госп. об'єднаннями, підприємствами, установами і організаціями.

Га́лузь наро́дного господа́рства — сукупність підприємств, установ та організацій, які виробляють однорідну продукцію, або послуги, що задовольняють однорідні потреби

незалежно від тер. розташування, відомчої підпорядкованості (напр., автомобільна пром-сть, охорона здоров'я).

Гарантійний капіта́л — власний капітал приватних акціонерних земельних банків, ощадних банків і страхових товариств у ряді капіталіст. країн (США, ФРН та ін.). Г. к. складається з внесків акціонерів і поповнюється відрахуваннями з прибутків. Г. к. використовується в інтересах вузької групи банкірів. Він не може бути використаний для виплати *дивідендів*, покриття збитків або ін. цілей.

Гара́нтія — забезпечення, порука. Конституційні Г. в СРСР та ін. соціаліст. країнах — реальне забезпечення декларованих Конституцією демократичних прав і свобод громадян. Міжнар. Г.— заходи, що забезпечують виконання міжнар. договорів та угод, державами-гарантами на основі так званих гарантійних договорів.

Геліо́граф — самописний прилад для реєстрації тривалості сонячного сяяння протягом дня, коли Сонце не закрите хмарами.

Геліоцентри́чна систе́ма сві́ту — вчення, за яким Земля, як і ін. планети, обертається навколо Сонця й навколо своєї осі. Розробив його польський учений М. Коперник у XVI ст.

Генера́льні вантажі́ — штучні тарні (в упаковці) вантажі, які перевозять звичайно на лінійних морських суднах.

Генети́чна однорі́дність (у фіз. географії) — єдність геогр. комплексу, зумовлена його походженням і розвитком (напр., Г. о. фізико-географічної країни, геогр. зони, геогр. ландшафту).

Геоантиклiна́ль — ділянка земної кори в межах геосинклінальної обл., яка протягом тривалого часу зазнає повільного підняття. Виділяють Г. внутр. та периферійні (ділянки крайових піднять геосинклінальної обл.). У рельєфі Г. виступає як острів або гірська споруда.

Геобота́ніка — наука про рослинний покрив Землі як сукупність рослинних угруповань (*фітоценозів*). Г. досліджує склад, будову, життя, розвиток рослинних угруповань, їх залежність від середовища і вплив на нього. Вона тісно пов'язана з *ботанічною географією, географією рослин, кліматологією, географією грунтів, геоморфологією* тощо.

Географі́чна ка́рта — зменшене, узагальнене, математично визначене зображення земної поверхні на площині, що показує розміщення, стан і зв'язки різних природних та сусп. явищ відповідно до призначення карт. Г. к. можуть розглядатися як образно-знакові моделі дійсності (чи певної її частини); вони використовуються для наочної передачі нагромаджених знань та як джерело здобуття нових знань.

Географі́чна експеди́ція — одна з форм польових геогр. досліджень. Найчастіше Г. е. бувають комплексними. Комплексна Г. е. складається з галузевих (тематичних) загонів, діяльність яких підпорядкована створенню комплексної геогр. характеристики певних об'єктів або явищ.

Географі́чна зо́на, п р и р о́ д н а з о́ н а — один з вищих ступенів широтно-зонального фізико-географічного поділу земної поверхні, в межах *геогр. поясу*. Характеризується спільністю термічних умов, зволоження, а відповідно й спільністю біологічних компонентів ландшафтів (рослинності, грунтів тощо) та екзогенних геоморфологічних процесів Г з. простягаються переважно в широтному напрямі і змінюють одна одну у зв'язку з *геогр. зональністю*.

Географі́чна зона́льність — одна з гол. закономірностей структури геогр. (ландшафтної) оболонки Землі, яка виявляється у зміні різних типів ландшафтів від екватора до полюсів та утворенні різних геогр. поясів, зон і підзон. Г. з. підпорядковані клімат., гідрологічні, гео-

хімічні, геоморфологічні та біогеографічні процеси. Найчіткіше Г. з. виражена на внутрішньоматерикових рівнинах (напр., на Західно-Сибірській). У горах виявляється у структурі висотної поясності.

Географічна номенклату́ра — система (сукупність) назв, термінів, які вживаються в геогр. науці.

Географічна оболо́нка — оболонка Землі, в якій стикаються і взаємодіють літосфера, гідросфера, атм. (нижні шари) та біосфера. Г. о. включає гідросферу, біосферу, атм. до шару озону (максимальна концентрація O_3 в атмосфері на висоті 20—25 км), в земній корі — обл. гіпергенезу (частина літосфери, в якій під впливом безперервних фіз., хім. та біологічних процесів перетворюються первинні мінерали). Найбільша потужність Г. о. становить приблизно 40 км.

Географічна симво́ліка герба́ і пра́пора — зображення на держ. прапорах і гербах (деяких держав), що символізують переважаючі форми рельєфу, типові види рослин і тварин, море тощо.

Географічне по́ле — ареал, у межах якого виявляється вплив даного геогр. об'єкта.

Географічне поло́ження — положення будь-якого пункту, р-ну, держави або частини тер. земної кулі щодо ін. тер. або об'єктів поза цим пунктом або р-ном. У математичній географії Г. п.— це широта і довгота даного пункту або місцевості; у фіз. географії — положення пункту щодо фізико-географічних об'єктів (материків, гір, океанів, морів, річок, озер тощо). В екон. і політичній географії під Г. п. розуміють положення країни, р-ну чи певних пунктів щодо ін. економіко-географічних (включаючи шляхи сполучення, ринки, господарські центри тощо) та фізико-географічних об'єктів, а також положення країни щодо ін. держав та їх груп. Г. п.— одна з умов розвитку країни, р-ну, міста, але реалізація цієї умови залежить насамперед від соціально-економічних факторів. Значення економіко- і політико-географічного положення в різних соціально-економічних формаціях неоднакове.

Географічне прогнозува́ння — спеціальне наукове дослідження конкретних перспектив розвитку якого-небудь фізико-географічного явища або економіко-географічного процесу; одна з форм конкретизації наукового передбачення в географії.

Географічне середо́вище — частина земного природного оточення, з якою людське суспільство в даний момент безпосередньо пов'язане своїм життям і виробничою діяльністю. Г. с.— одна з постійних і необхідних умов розвитку суспільства; воно може прискорювати або уповільнювати цей розвиток, але не є його рушійною силою, оскільки специфічні закони руху природи і суспільства, так само, як і темпи цього руху (зміни), істотно відмінні. Розвиток суспільства визначається способом виробн. Ця марксистська концепція розкрила помилковість ін. поглядів на роль Г. с. в розвитку суспільства.

Географічне товари́ство Сою́зу РСР — одне з найстаріших геогр. товариств світу. Засноване в 1845 в Петербурзі з ініціативи видатного ученого адмірала Ф. П. Літке. В його організації брали участь академік К. М. Бер, мандрівник адмірал Ф. П. Врангель та ін. Найвищим органом Г. т. є з'їзд (скликається кожні п'ять років). На з'їзді обирається Вчена рада. Діяльністю Г. т. між з'їздами керує Вчена рада та його Президія на чолі з президентом. Президія Г. т. знаходиться в Ленінграді. Складовою Г. т. СРСР є Г. т. УРСР, засноване 1947.

Географічний а́тлас — систематизоване зібрання геогр. карт. Серед атласів світу особливо цінні радянські фундаментальні публікації: комплексний Великий Радянський атлас світу, Фізико-географічний атлас світу, чотиритомний комплекс-

ний Морський Атлас, Атлас народів світу та ін.

Географі́чний детермінізм — соціологічна концепція, за якою явища сусп. життя визначаються особливостями природних умов і геогр. положенням країни або р-ну. Представники Г. д. вбачають у геогр. середовищі або окремих його елементах рушійну силу розвитку людського суспільства. Марксизм-ленінізм довів необгрунтованість Г. д. і визначив справжні закономірності сусп. розвитку, гол. рушійна сила якого — спосіб виробн. матеріальних благ.

Географі́чний ко́мплекс, геокомплекс, природний тер. комплекс — закономірне поєднання геогр. компонентів (рельєф, клімат, поверхневі води, грунти, рослинність, тваринний світ), які взаємодіють, утворюють єдину нерозривну систему.

Географі́чний ландша́фт — 1. Син. геогр. або природного тер. комплексу (напр., зона тайги, окремий р-н цієї зони, болотний масив тощо). 2. Конкретна тер., однорідна за своїм походженням та історією розвитку і неподільна за зональними й азональними ознаками тощо. У такому розумінні Г. л.— одна з категорій фізико-географічного поділу, що розглядається як осн. одиниця й осн. об'єкт ландшафтного дослідження.

Географі́чний о́пис — 1. У фіз. геогр.— фізико географічна характеристика таксономічних фізико-географічних одиниць різних рангів та їх окремих частин. 2. В екон. географії — економіко-географічна характеристика країн і окремих частин.

Географі́чний по́діл пра́ці — поділ праці між окремими геогр. місцевостями, що виражається в спеціалізації на виробн. певних видів пром. продукції, с.-г. продуктів або ж наданні послуг. Г. п. п. є формою сусп. поділу праці і підлягає законам його розвитку, які визначаються способом виробн.

Географі́чний по́яс — найвищий ступінь широтно-зонального фізико-географічного поділу земної поверхні, що характеризується певною спільністю термічних умов. Виділяють арктичний, антарктичний, субарктичний, субантарктичний, помірний, субтропічний, тропічний, субекваторіальний та екваторіальний Г. п.

Географі́чний про́філь — графічне зображення геогр. комплексів (по осі абсцис відкладається горизонтальна відстань, а по осі ординат — висота чи глибина); верт. масштаб звичайно більший, ніж горизонтальний.

Здебільшого Г. п. проводять від вододілу до тальвега (лінія, що сполучає найнижчі точки долин, балок тощо). За допомогою Г. п. одночасно можна показати всі компоненти ландшафту і виявити їх взаємодію.

Географі́чний цикл — цикл розвитку рельєфу суші, що полягає в послідовній зміні віку рельєфу. Г. ц. завершується утворенням «майже-рівнини» (див. *Пенеплен*). Підняття окремих ділянок земної кори можуть розчленувати пенеплен і дати початок новому Г. ц.

Географі́чні журна́ли в СРСР — періодичні видання, які висвітлюють питання географії. В СРСР розвиток геогр. науки зумовив появу різних Г. ж. і неперіодичних видань. Крім «Известий Всесоюзного географического общества» (1865), видаються: «Известия АН СССР. Серия географическая» (1951), «Реферативный журнал ВИНИТИ АН СССР. География, сводный выпуск» (1956), збірники Інституту географії Сибіру і Далекого Сходу Сибірського відділення АН СРСР, «Вестник Московского университета. Серия 5. География» (1960), «Вестник Ленинградского университета. Геология. География» (1946), збірники Московського філіалу Геогр. товариства «Вопросы географии» (1946), збірники Сх. Комісії Геогр. товариства «Страны и народы Востока» (1959) та ін. У багатьох університетах і

педагогічних інститутах видаються «Записки» та «Учені праці», присвячені питанням географії. Для вчителів видається журнал «География в школе» (1934), для широкого кола читачів — популярний Г. ж. «Вокруг света». Геогр. матеріали публікуються також у журналах «Геоморфология» (1970), «Океанология» (1961), «Метеорология и гидрология» (1950), «Природа» (1912), «Наука и жизнь» (1934) та ін.

Географічні з'їзди в СРСР — з'їзди географів, що скликаються для підбиття підсумків розвитку геогр. наук за певний період і для обговорення перспектив розвитку географії у зв'язку з потребами нар. госп., культури й охорони здоров'я. Перший Всесоюзний Г. з. в СРСР відбувся в 1933 (Ленінград). На з'їздах, крім розв'язання суто організаційних питань Геогр. товариства, обговорюються наукові доповіді з найважливіших проблем географії. Останній, VII Г. з. СРСР відбувся 1980 в Ташкенті, а V Г. з. УРСР того ж року у Ворошиловграді.

Географі́чні міжнаро́дні конгре́си — осн. форма світових професійних з'їздів географів. Г. к. скликались геогр. товариствами окремих країн (перший Г. к. у 1871 в Антверпені), а з 20-х рр.— Міжнар. геогр. союзом і Нац. комітетами. XXIII Міжнар. Г. к. відбувся в 1976 у Москві. Гол. завдання Г. к.— обмін інформацією про результати проведення наукових досліджень і спільне обговорення значних геогр. проблем. У Радянському Союзі підготовку до Г. к. проводив Нац. комітет радянських географів при АН СРСР.

Географічні координа́ти, ш и р о т а́ і д о в г о т а́ — величини, що визначають положення точки на земній поверхні.

Географічні об'є́кти — природні або створені людиною цілісні й порівняно стаціонарні геогр. утворення, що характеризуються певним положенням на поверхні Землі, участю у формуванні й зміні ландшафту.

Географічні полюси́ (Північний і Південний) — математичні точки перетину уявної осі обертання Землі із земною поверхнею. В Г. п. сходяться всі земні меридіани. Г. п. незначною мірою зміщуються по складній кривій у межах квадрата, сторона якого 26 м.

Географічні устано́ви Акаде́мії нау́к СРСР — н.-д. геогр. установи системи АН СРСР та академій наук союзних республік. Гол. установою АН СРСР є Інститут географії. Велику роботу проводить також Інститут географії Сибіру і Далекого Сходу Сибірського відділення АН СРСР, інститути, відділи і Сектори географії ряду союзних республік, зокрема Сектор географії АН УРСР. Деякі питання географії вивчають ін. інститути АН СРСР (напр., Океанології, Ботанічний ім. В. Л. Комарова, Економіки; Економіки світової соціаліст. системи, Світової економіки і Міжнар. відносин).

Геогра́фія — система природничих і сусп. наук, що охоплюють фіз. й екон. географію. Ця система сформувалася внаслідок еволюції стародавньої нерозчленованої географії. Тепер виділяють природничо-географічні, або ф і з и к о - г е о г р а ф і ч н і н а у к и; с у с п. г е о г р. н а у к и — історія географії та окремих геогр. дисциплін, екон. географія з її підрозділами; к а р т о г р а ф і ю. Особливе місце займають краєзнавство, країнознавство, а також медична та воєнна географія, що використовують матеріали природничих, сусп. геогр. наук, картографії тощо.

Геогра́фія грунтів — наука про закономірності формування й поширення грунтів. Поділяється на заг. Г. г., яка виявляє фактори грунтотворення та спільні й окремі закономірності геогр. розміщення грунтів, і с п е ц і а л ь н у, що займається описом і картуванням грунтів різних частин земної поверхні.

Геогра́фія насе́лення — галузь екон. географії, що вивчає склад і розміщення населення та населених пунктів. Г. н. розглядає формування населення на різних ділянках тер., його структуру і густоту, умови і форми розселення, а також геогр. особливості місць проживання.

Геогра́фія обслуго́вування — нова галузь екон. географії, що вивчає розміщення і тер. організацію різних видів культурного й соціально-побутового обслуговування населення. До Г. о. відносять також деякі види матеріальної діяльності (роздрібна торгівля, громадське харчування, міський транспорт, галузі житлово-комунального господарства).

Геогра́фія приро́дних ресу́рсів — окрема геогр. дисципліна, що вивчає розміщення, структуру окремих видів і тер. поєднань природних ресурсів, проблеми їх екон. оцінки й раціонального використання.

Геогра́фія промисло́вості — галузь екон. географії, яка вивчає закономірності, умови та особливості розвитку й розміщення пром-сті в різних країнах і р-нах. До завдань Г. п. входять: госп. оцінка природних ресурсів та умов, які впливають на розвиток і розміщення пром-сті; характеристика вирішальних соціально-економічних факторів у розміщенні пром-сті; вивчення факторів формування пром. р-нів, міжгалузевих і міжрайонних зв'язків; визначення ролі розміщення пром-сті в нар. госп. країни, а також у формуванні екон. р-нів. Г. п. відбиває принципові відмінності в розвитку й розміщенні пром-сті в соціаліст. і капіталіст. країнах.

Геогра́фія росли́н, **ф і т о г е о г р а́ ф і я** — наука про закони поширення видів рослин і більших таксономічних категорій. Разом з географією рослинних угруповань входить до складу *ботанічної географії*.

Геогра́фія світово́го господа́рства — галузь екон. географії, що вивчає тер. розміщення світового господарства в цілому і його галузей за суспільно-економічними формаціями, країнами і значними р-нами, а також закономірності розміщення світового господарства.

Геогра́фія сільськи́х посе́лень — один з підрозділів геогр. населення. Г. с. п. має свою специфіку, вумовлену особливостями с.-г. виробн., лісового господарства та ін. галузей, пов'язаних із сільською місцевістю. Виявляє типи сільських населених пунктів, вивчає сільські поселення у зв'язку з природними й екон. умовами, досліджує закономірності їх розміщення, тер. угруповання, аналізує розселення сільського населення в цілому.

Геогра́фія сільсько́го господа́рства — галузь екон. географії, що вивчає тер. проблеми с.-г. виробн. і закономірності його розміщення. Тер. відмінності в структурі с. г. формуються під впливом природного середовища і соціально-економічних умов.

Геогра́фія твари́н — наука про поширення видів тварин та більших таксономічних категорій. Є науковою дисципліною *зоогеографії*. Г. т. вивчає форму й будову ареалів видів, родів, родин та фаун різних регіонів земної кулі у зв'язку з історією їх формування або сучасними екологічними особливостями регіонів.

Геогра́фія трудови́х ресу́рсів — галузь географії населення, яка вивчає розміщення трудових ресурсів регіонів, регіональні відмінності у їх складі й використанні. Г. т. р. розглядає трудові ресурси у двох аспектах: відмінність у зайнятості працездатного населення й розподіл зайнятих по галузях нар. госп. СРСР. Вона вивчає також геогр. відмінності в річному завантаженні працюючих (особливо в с. г., на промислах), сезонності різних видів праці.

Геодези́чна астроно́мія, п о л ь о в а̀ а с т р о н о̀ м і я — галузь практичної астрономії, що займається визначенням геогр. координат і азимутів точок земної поверхні під час геод. і картографічних робіт та різних знімань місцевості.

Геодези́чна осно́ва — мережа закріплених на місцевості планових і висотних точок, що використовуються для створення топографічних карт і прив'язування «до натури» проектів інженерних споруд.

Геодези́чні при́лади — прилади для вимірювальних робіт під час створення опорних геод. пунктів, інженерних споруд і топографічного знімання тер. Г. п. поділяються на чотири осн. групи: для лінійних вимірювань (далекомір, світлодалекомір, радіодалекомір тощо), кутових вимірювань (бусоль, теодоліт, фототеодоліт, пасажні інструменти тощо), визначення перевищень (нівеліри) і комплексних знімань (мензула з кіпрегелем тощо).

Геоде́зія — наука про методи визначення форми і розмірів Землі, зображення земної поверхні на планах і картах, а також про методи вимірювань на місцевості у процесі різних наукових та інженерних досліджень. Вимірюваннями на місцевості для створення планів і карт займається *топографія*.

Гео́їд — фігура, яку має в океанах середній (спокійний) рівень води, а на материках — рівень води в уявних вузьких каналах, сполучених з океанами. Г., що є рівневою поверхнею потенціалу сили тяжіння, береться за фігуру Землі. Див. також *Еліпсоїд земний*.

Геокріоло́гія, м е р з л о т о з н а́ в с т в о — наука про багаторічно- та сезонномерзлі грунти й гірські породи земної кори, особливості їх складу, будови, фізико-механічних властивостей тощо.

Геологі́чна істо́рія — історія розвитку земної кори. Виділяють два її етапи: архей — середній протерозой (понад 3 млрд. років) і верхній протерозой — кайнозой (бл. 1,5 млрд. років).

Геологі́чна структу́ра, т е к т о н і ч н а с т р у к т у́ р а — 1. Характер розподілу гірських порід різного складу і зміни умов їх залягання в земній корі та окремих її частинах, зумовлені тектонічними рухами і деформаціями. 2. Певний тип залягання гірських порід у земній корі.

Геологі́чне літочи́слення, г е о х р о н о л о́ г і я — система позначення часу і послідовності утворення гірських порід земної кори. Виділяють в і д н о с н е та а б с. Г. л. Відносне Г. л. встановлює співвідношення гірських порід одна з одною та час утворення кожної з них. Напр., на полого залягаючих осадочних породах кожний пласт утворився пізніше, ніж той, на якому він залягає. Для зіставлення осадочних порід, що залягають на відстані одна від одної, використовується п а л е о н т о л о г і ч н и й м е т о д, який грунтується на вивченні викопних решток тварин і рослин. За цим методом створено геохронологічну шкалу, яка поділяється на еони (докембрійський, або криптозойський, і фанерозойський), ери (архейська, протерозойська, палеозойська, мезозойська, кайнозойська), періоди (нижній рифей, середній рифей, верхній рифей, кембрійський, ордовицький, силурійський, девонський, кам'яновугільний, пермський, тріасовий, юрський, крейдовий, палеогеновий, неогеновий, антропогенний). Абс. Г. л. визначає тривалість окремих еонів, ер, періодів, епох, віків та ін. Для цього використовується р а д і о а к т и в н и й р о з п а д ряду елементів, який відбувається з постійною швидкістю і не змінюється під впливом зовн. умов. З кількісного співвідношення в природі радіоактивного елемента і продуктів його розпаду встановлюється абс. вік гірських порід.

Геологі́чні ка́рти — карти, на яких зображено геологічну будову певної ділянки земної кори. Умов-

ними знаками на Г. к. показано поширення осадочних, магматичних і метаморфічних гірських порід та їх вік (на великомасштабних Г. к. зображають склад порід).

Геологічні форма́ції — природна сукупність гірських порід, мінералів і руд, об'єднаних за особливостями походження, будови тощо. Виділяють Ф.: літологічні, петрографічні, осадочні, вулканічні, магматичні, рудні, рудоносні та ін.

Геоло́гія — комплекс наук про будову і розвиток Землі (у т. ч. земної кори). Г. складається з ряду наукових дисциплін. Див. ст. *Мінералогія, Петрографія, Динамічна геологія, Геотектоніка, Історична геологія, Палеогеографія, Стратиграфія, Регіональна геологія, Гідрогеологія, Інженерна геологія.*

Геомагнітні полюси́ — точки перетину магнітної осі Землі з її поверхнею. Розрізняють Пд. і Пн. Г. п.

Геоморфологі́чне районува́ння — виявлення частин земної поверхні з відносно однорідним рельєфом. Комплексне Г. р. (на р-ни, обл., провінції тощо), яке враховує особливості морфології, генезису, віку всіх елементів рельєфу, грунтується на понятті про морфологічні типи рельєфу. Крім того, форми рельєфу об'єднують і за ін. особливостями (напр., за характером морфоструктури, віком рельєфу тощо).

Геоморфологі́чний цикл — етап розвитку рельєфу, що включає його розчленування та вирівнювання. Г ц. є природними підрозділами геоморфологічної історії. Про Г. ц. свідчать «східці» давніх полігенетичних поверхонь вирівнювання, денудаційних поверхонь, річкових і морських терас. Причинами циклічності розвитку можуть бути рухи земної кори, зміни клімату тощо. Зіставлення Г. ц. дає змогу виявити характер розвитку рельєфу.

Геоморфологі́чні карти — карти, які характеризують рельєф земної поверхні за його зовн. виглядом, походженням і віком.

Геоморфологі́чні рівні — поверхні, що виникають внаслідок динамічної рівноваги ендогенних та екзогенних процесів

Геоморфоло́гія — наука про рельєф земної поверхні (суші, дна океанів і морів), його зовн. ознаки, походження, вік, історію розвитку, сучасну динаміку, закономірності групування і поширення складових форм рельєфу.

Геополі́тика — бурж., реакційна концепція, яка використовує хибно витлумачені дані фіз. та екон. географії для обгрунтування і пропаганди агресивної політики імперіалістичних держав. Осн. ідеї Г.— утвердження вирішальної ролі фізико-географічних умов у житті людського суспільства й нерівноцінності рас.

Геосинкліна́ль — лінійно витягнута обл. інтенсивних опускань земної кори — нагромадження в морських умовах потужних товщ осадків і продуктів вулканічної діяльності. Виділяють окраїнно-материкові (Східно-Азіатський геосинклінальний пояс), міжматерикові (Середземноморська) і міжокеанічні (Індонезійська) Г. Довжина їх досягає тисяч або десятків тисяч кілометрів, ширина — сотень або тисяч кілометрів.

Геосфе́ри — концентричні, суцільні або переривчасті оболонки Землі, різні за щільністю і хім. складом. У напрямі від периферії до центра Землі виділяють: атмосферу, гідросферу, літосферу (земна кора), силікатну тверду оболонку — мантію Землі (верхня і нижня) та ядро Землі (центросферу). Частина атм., уся гідросфера і верхня частина літосфери, в межах якої поширена на Землі жива матерія, називається біосферою.

Геотекто́ніка — розділ геології, що вивчає структуру, рухи, деформацію та розвиток земної кори і верхньої мантії (тектоносфера) у зв'язку з розвитком Землі в цілому.

Геотекту́ра — найбільші форми рельєфу Землі: материкові виступи,

океанічні западини, найбільші гірські системи, плоскогір'я, рівнинні країни.

Геотерміічний градієнт — величина, на яку підвищується темп. гірських порід із збільшенням глибини залягання на кожні 100 м. У середньому для глибин земної кори, доступних безпосереднім темп. вимірюванням, вважають приблизно 3°.

Геотермічний ступінь — збільшення глибини в земній корі, що відповідає підвищенню темп. гірських порід на 1°. У середньому становить 30—40 м/град. У кристалічних породах Г. с. у кілька разів більші, ніж в осадочних.

Геофізика — комплекс наук, що вивчають фіз. властивості Землі в цілому і фіз. процеси у її твердих сферах, а також у рідкій і газовій оболонках (див. *Геосфери*). Г. поділяється на фізику Землі, гідрофізику і фізику атмосфери.

Геофізичні методи розвідки — дослідження будови земної кори фіз. методами для пошуків і розвідки корисних копалин; розвідувальна геофізика — складова частина геофізики. Залежно від природи фіз. полів, що використовуються в Г. м. р., виділяють гравіметричну, магнітну, електричну, сейсмічну, геотермічну та ін. розвідки. Новий напрям Г. м. р. — ядерна геофізика.

Геофлексура — тектонічна структура, виражена в рельєфі як грандіозний виступ значної довжини. Виділяють континентальні флексури і внутрішньоконтинентальні флексури (напр., уступ між Західно-Сибірською рівниною і Середньосибірським плоскогір'ям, підсилений долиною Єнісею).

Геохімія — наука про хім. склад Землі, закони поширення і розподілу в ній хім. елементів, способи сполучення та міграції атомів у природних процесах. Геохімічні методи і висновки мають велике значення для розвитку географії.

Геохронологія — див. *Геологічне літочислення*.

Гігантські котли — див. *Велетенські котли*.

Гігрограф — самописний прилад для реєстрації відносної вологості повітря.

Гігротермограф — самописний метеорологічний прилад, у якому поєднуються гігрограф і термограф.

Гідравлічний транспорт — спосіб переміщення твердих матеріалів потоком води. Г. т. застосовується для вилучення шлаків і золи з великих котелень, для перевезення корисних копалин та різних матеріалів при гідромеханізації земляних і гірських робіт, зведенні земляних споруд (гребель, дамб та ін.).

Гідроакумулююча електростанція (ГАЕС), насосно-акумулююча електростанція — гідроелектростанція, принцип дії якої полягає в перетворенні електричної енергії, що надходить від ін. (в осн. недовантажених уночі) електростанцій, на потенціальну енергію води (перекачування води з нижнього у верхній акумулюючий басейн), з наступним перетворенням її (у години найбільших навантажень) на електроенергію; напр. Київська ГАЕС.

Гідробіологія — наука про тварин і рослини водного середовища та про його взаємозв'язок з навколишнім середовищем, про значення процесів трансформації енергії й речовини і про біологічну продуктивність океанів, морів та внутр. вод.

Гідровидобуток (вугілля) — підземна розробка вугільних родовищ, коли вугілля вилучається, транспортується і піднімається на поверхню енергією водного потоку.

Гідровузол, вузол гідротехнічних споруд — група гідротехнічних споруд. Виділяють енергетичні, водно-транспортні, водозабірні та ін. Г. Найчастіше бувають комплексні. Вони виконують одночасно кілька водогосподарських функцій. Гол. (або осн.)

споруди Г.— гребля, гідроелектростанція, судноплавний шлюз з прохідними каналами, суднопідіймач, рибоходи, колодоспуски, плотоходи тощо.

Гідрогеогра́фія — розділ *гідрології,* що вивчає воду у взаємодії з ін. компонентами природи — кліматом, гірськими породами, грунтами, рослинністю, рельєфом, а також з'ясовує взаємозв'язок між різними джерелами водних ресурсів — річковими, підземними водами, ресурсами грунтової вологи, атм. водами тощо.

Гідрогеологі́чний басе́йн — великі гідрогеологічні структури (синеклізи, западини, прогини) на платформах, міжгірні западини і крайові прогини, що містять артезіанські чи тріщинно-пластові води.

Гідрогеологі́чні ка́рти — карти, на яких зображено умови поширення та залягання підземних вод, їх ознаки й особливості, хім. характеристика, умови переміщення тощо.

Гідрогеоло́гія — галузь геології та гідрології, яка вивчає походження, закономірності руху й поширення, умови виходу на поверхню підземних вод.

Гідро́граф — графік зміни в часі витрати води в річці протягом року або якогось періоду (сезон, повінь чи паводок тощо). Г. будується на основі даних про щоденні витрати води в місці спостереження за річковим стоком. Для характеристики водного режиму річки часто будують Г. за характерні роки чи середній Г. за ряд років.

Гідрографі́чна крива́ — графічна залежність, яка характеризує зміну величини середнього багаторічного стоку із зміною висоти водозбору.

Гідрографі́чна сі́тка — сукупність річок та ін. постійно або тимчасово діючих водотоків, а також озер і боліт на якій-небудь тер. Г. с. характеризується коефіцієнтами густоти річкової сітки, озерності й заболоче́ності.

Гідрогра́фія — 1. Розділ гідрології суші, що займається вивченням конкретних водних об'єктів (річок, озер, боліт), їх положення, походження, розміру, морфології, режиму і зв'язку з ін. елементами геогр. середовища. 2. Сукупність заходів щодо гарантування безпеки судноводіння на морях та океанах. 3. Топографічне знімання і нанесення на карту водних об'єктів (морів, річок, озер), а також опис їх особливостей.

Гідроенерге̏тика — галузь нар. госп., яка визначає форми і методи вироблення й використання водної енергії. Г. вивчає запаси енергії річок та водойм країни, технічні засоби вироблення гідроенергії, розробляє схеми гідроелектростанцій (ГЕС), умови їх роботи в енергетичних системах.

Гідроенергети́чний ко́мплекс — сукупність великих гідроенергетичних споруд (греблі, водоводи, гідроелектростанції, водосховища, зрошувальні системи, шлюзи та ін. пропускні споруди, які будуються на річках).

Гідрологі́чна мере́жа — сукупність *гідрологічних станцій* та постів (у межах річкового басейну, адм. р-ну тощо), створених для вивчення гідрологічного режиму і повсякденної інформації про нього.

Гідрологі́чна ста́нція — 1. Виробничий орган гідрометеорологічної служби СРСР, що проводить спостереження і вивчає гідрологічний режим водних об'єктів. Г. с. поділяються на річкові, озерні, болотні, воднобалансові, сніголавинні, селестокові, льодовикові, морські. 2. Пункт з визначеними координатами в морі, озері, водосховищі, де ведеться серія гідрологічних спостережень.

Гідрологі́чне райо́нува́ння — поділ земної поверхні країни або її частини на окремі ділянки, однорідні за характером гідрологічного режиму поверхневих і грунтових вод.

Гідрологі́чний режи́м — закономірні зміни водного об'єкта в часі, зумовлені гол. чином клімат. особ-

ливостями. Г. р. виявляється у змінах рівня і витрати води, льодових явищ, темп. води, кількості й складу наносів, концентрації мінеральних речовин русла річки тощо.

Гідрологі́чний сезо́н — частина річного циклу, у межах якого виявляється певний водний або льодовий режим. У середній частині помірних широт виділяють чотири сезони: весна (водопілля), літо (межень), осінь (паводковий період), зима (межень).

Гідрологі́чні ка́рти — карти, що характеризують розподіл, динаміку, склад і властивості поверхневих вод суші.

Гідрологі́чні прогно́зи — наукове завбачення розвитку того чи ін. процесу, що відбувається в річці, озері або ін. водному об'єкті. Г. п. поділяють на водні (прогнозування сезонного і паводкового стоку, витрат води, часу максимальної повені тощо) і льодові (прогнозування строків скресання і замерзання річок, озер, водосховищ, товщини льоду тощо). Г. п. бувають короткострокові (до 15 діб) і довгострокові (від 15 діб до кількох місяців).

Гідрологі́чні розраху́нки — розділ інженерної гідрології, що розробляє методи визначення величин, які характеризують гідрологічний режим (напр., розрахунки стоку води, *гідрографів* повеней і паводків, випаровувань та атм. опадів, водного балансу, стоку наносів, динаміки водних мас, термічного режиму, мінералізації водойм).

Гідроло́гія — наука, що вивчає природні води в межах *гідросфери*. Виділяють океанологію (гідрологія океанів і морів) та Г. суші, яка поділяється на Г. річок, озерознавство, Г. боліт, Г. льодовиків.

Гідролока́ція — визначення за допомогою звукових сигналів положення підводних об'єктів. Є дві системи Г.— пасивна (Г. об'єкта, який випромінює звукові сигнали) та активна (Г. об'єкта, що відбиває штучно створені сигнали). Г. має велике значення в навігації, рибальстві, картографуванні морського дна, пошуку затонулих кораблів тощо.

Гідрометеорологі́чна служба СРСР (ГМС) — держ. організація, осн. завдання якої є вивчення гідрологічного і метеорологічного режимів на тер. країни та забезпечення нар. госп. всіма видами метеорологічної, гідрологічної та агрометеорологічної інформації (стан морів, річок, озер, короткострокові й довгострокові прогнози). ГМС очолює Гол. управління ГМС при Раді Міністрів СРСР. Воно включає ряд управлінь, н.-д інститутів та обсерваторій (в т. ч. Гідрометеорологічний центр СРСР), гідрометеорологічних, аерологічних та станцій ракетного зондування і космічної системи метеорологічних штучних супутників Землі.

Гідрометеороло́гія — галузь знання, що розглядає метеорологічні проблеми, які мають значення для *гідрологічного режиму* (напр., випаровування, опади). Термін г і д р о м е т е о р о л о г і ч н и й часто вживається у значенні: гідрологічний та метеорологічний, напр. гідрометеорологічна служба.

Гідрометри́чний створ — поперечник, закріплений на річці перпендикулярно до середнього напряму течії на прямолінійній ділянці. в межах якого вимірюються витрати води і наносів.

Гідроме́трія — розділ *гідрології*, що розробляє методику вивчення режиму річок, озер, а також явищ, які характеризують цей режим (вимірювання швидкості течії водотоку, його рівня, глибини тощо).

Гідросфе́ра — переривчаста водна оболонка Землі між атм. й земною корою. Представлена океанами, морями та поверхневими водами суші. До Г. відносять також підземні води, лід і сніг Арктики та Антарктики, атм. воду тощо. Г. вкриває 70,8% земної поверхні. Об'єм Г.— 1370,3 млн. км³.

Гідротерма́льні родо́вища — див. *Родовище корисних копалин.*

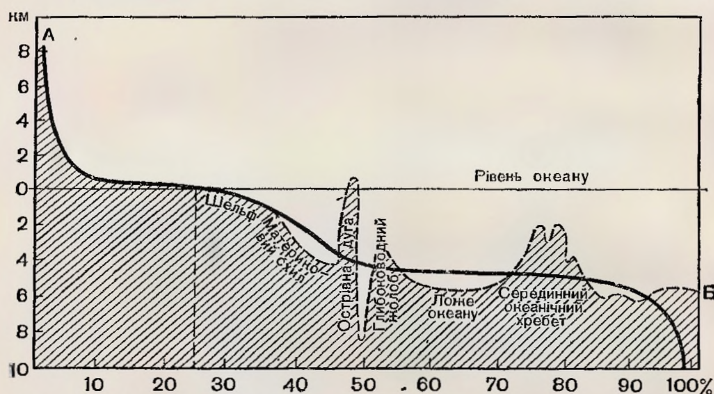
Гідрохі́мія — розділ геохімії, що вивчає хім. склад природних вод, їх властивості при різному вмісті розчинених речовин, походження розчинів, характер і режим реакцій, які в них відбуваються. Поділяється на Г. вод суші й Г. моря. Г. широко застосовується в оцінці вод для водопостачання та у їх вивченні як середовища існування фауни.

Гіпо́тези переміщення материків, гіпо́тези мобілі́зму — геотектонічні гіпотези, за якими поділ земної кори на материковий та океанічний типи, а також процеси горотворення і складчастості пов'язані з повільним (2 см за рік) горизонтальним переміщенням материкових брил земної кори.

Гіпоце́нтр — див. *Осередок землетрусу.*

Гіпсографі́чна крива́ — крива в прямокутних координатах, яка зображає поширення на Землі різних висот (на суші) і глибин (у морі).

Гірни́ча (гірничодобувна́) промисло́вість — комплекс виробн., що займаються розвідуванням родовищ корисних копалин, їх добуванням з надр Землі й збагаченням. Поділяється на такі основні групи: а) паливодобувна (вугільна, нафтова, сланцева, торфова, добування горючого газу); б) рудодобувна (залізорудна, марганцеворудна, добування руд кольорових, благородних і рідкісних металів тощо); в) гірничохімічна (добування калійних солей, апатиту, нефеліну, фосфоритів, селітри, сірчаного колчедану, борних руд тощо); г) добування мінералів для будівництва і керамічної пром-сті (мармуру, глини, граніту, бутового каменю, доломіту, азбесту, кварциту, каоліну, крейди, гіпсу, мергелю, польового шпату, вапняку, піску тощо).

Гіпсографічна крива (А) та загальний профіль дна океану (Б).

Гіроко́мпас — електромеханічний компас, призначений для визначення курсу, а також азимута (пе́ленга) орієнтованого напряму.

Гірськи́й ву́зол — обл. перетину двох або кількох гірських хребтів. Звичайно Г. в. високий і важкодоступний.

Гірськи́й клі́мат — клімат гірської місцевості. Його особливості: знижені температура, атм. тиск і вологість повітря, значні сонячна радіація, швидкість вітру; порушений режим вільної атм., зумовлений наявністю гір (зростання

заг. кількості опадів, виникнення гірсько-долинних вітрів тощо).

Гі́рський хребе́т — велика лінійно-витягнута позитивна форма рельєфу з чітко вираженими схилами, які перетинаються у верхній частині Г. х.

Гі́рські грунти́ — грунти, розвинуті в горах. Для більшості Г. г. характерні щебенистість, невелика потужність, вміст первинних слабовивітрюваних матеріалів. Виділяють специфічні для гірських умов грунти: гірсько-лучні, високогірні пустинні та ін.

Гі́рські краї́ни, гірські систе́ми, го́ри — ділянки земної поверхні, високо підняті (з різкими і значними коливаннями висот) над навколишніми тер. Г. к. простягаються на кілька тис. кілометрів у довжину і підіймаються на кілька кілометрів над р. м. Рельєф Г. к. складається з гірських пасом і хребтів, відокремлених річковими долинами і тектонічними депресіями. Виділяють: *високогірний рельєф,* середньовисотні гори і низькогірний рельєф Г. к. За характером деформації земної кори гори бувають складчасті, брилові і складчасто-брилові.

Гі́рські поро́ди — природні агрегати мінералів, що сформувалися в результаті геол. процесів і залягають у земній корі у вигляді самостійних тіл. За походженням Г. п. поділяють на *магматичні* (виверженні), осадочні й *метаморфічні*.

Гі́рські поясі́ — пояси вертикального розчленування ландшафтів у горах (напр., альпійський пояс, гірсько-лісовий пояс та ін.).

Гі́рські систе́ми — див. *Гірські країни.*

Гі́рсько-доли́нні вітри́ — вітри, які дмуть уночі вниз по схилах гір і по долинах, а вдень — угору по схилах гір і долинах. Спричинені нагріванням та охолодженням схилів і атм. вдень і вночі.

Глава́ держа́ви — особа чи колегіальний орган, що виконує функції найвищої виконавчої влади в державі. У капіталіст. країнах з монархічною формою правління (Великобританія, Данія, Швеція та ін.) Г. д.— монарх; у бурж. республіках — виборний президент (строк його діяльності визначається конституцією). У деяких бурж. республіках Г. д. водночас і глава уряду (США, Бразілія та ін.). У соціаліст. країнах (КНДР, Чехословаччина, Румунія, В'єтнам, Югославія) одноособовий Г. д., але він відповідає у своїй діяльності перед вищою представницькою установою. В ін. соціаліст. країнах (в т. ч. в СРСР) функції одноособового Г. д. виконує виборний колегіальний орган вищої представницької установи (Президія, Державна Рада). В СРСР ці функції виконує Президія Верховної Ради СРСР.

Глиби́нне сейсмі́чне зондува́ння — метод дослідження земної кори і верхньої мантії, що грунтується на вивченні поширення в земній корі штучно створених сейсмічних хвиль. Уперше введений в СРСР у 1948.

Глиби́нні розло́ми — тектонічні розриви, що простягаються на багато кілометрів і розвиваються протягом десятків чи сотень мільйонів років.

Глиби́нні те́чії — течії у товщі води (нижче 150—200 м), на яку не впливає динамічна дія вітру. Зумовлюються різною щільністю води або компенсацією згінно-нагінних явищ.

Глибоково́дна фа́уна — фауна океанічних глибин понад 500 м.

Глибоково́дні відклади — див. *Абісаль.*

Глибоково́дні дослі́дження — натурні спостереження за гідрометеорологічними, гідрохімічними, геофізичними, геол. і біол. процесами та явищами у товщі води й на дні океанів. Проводяться спеціальними приладами або в автономно діючих підводних лабораторіях тощо.

Глибоково́дні жо́лоби — довгі вузькі зниження у дні океанів на глибині до 6000 м і більше, що

являють собою сучасні геосинклінальні структури (найхарактерніші елементи дна Світового ок.). Найглибші жолоби (напр., Маріанський — 11 022 м) знаходяться в Тихому ок.

Глибиномі́р — прилад для вимірювання великих глибин морів та океанів.

Гляціоло́гія — 1. Наука про всі форми льоду на земній поверхні й підземні льоди. 2. Наука про льодовики — рухомі природні скупчення льоду на суші, що виникли внаслідок акумуляції і перетворення твердих атм. опадів.

Гно́мон — найдавніший астрономічний інструмент, що складається з вертикального стержня на горизонтальній площині. За довжиною тіні визначають зенітну віддаль Сонця, за її напрямом у полудень — п о л у д е н н у л і н і ю. Тепер Г. застосовується як сонячний годинник.

Годинний кут — кут з вершиною в полюсі світу між небесним меридіаном і колом схилення світила.

Головні імперіалісти́чні держа́ви — високорозвинуті капіталіст. країни, які відіграють провідну роль у політиці та економіці капіталіст. світу. До них належать: США, Японія, ФРН, Великобританія, Франція та Італія.

Гондва́на — гіпотетичний материк, який, на думку багатьох учених, існував у палеозойській і частково мезозойській ерах у Пд. півкулі Землі. Припускають, що розпад Г. на сучасні материки та океани, які їх відокремлюють, стався наприкінці крейдового періоду.

Горотво́рення — процес формування гірських споруд внаслідок вертикальних тектонічних рухів, активніший від денудаційного вирівнювання (руйнування, знесення гірських порід тощо).

Господа́рська оці́нка приро́дних умо́в і ресу́рсів — див. *Економічна оцінка природних умов і ресурсів.*

Господа́рський розраху́нок — метод соціаліст. господарювання для досягнення максимальної ефективності виробн. За допомогою Г. р. підприємства чи виробничі об'єднання порівнюють витрати на виробн. з його результатами в грошовій формі, покривають ці витрати і створюють потрібні нагромадження за рахунок своїх доходів від реалізації продукції. Осн. принципи Г. р.: окупність витрат і прибутковість; господарсько-оперативна самостійність і заінтересованість у кращих результатах господарювання; відповідальність за раціональне ведення господарства і контроль карбованцем.

Гравітаці́йні проце́си — процеси зміни поверхні Землі переважно під впливом сили тяжіння. Разом з ерозією, вивітрюванням Г. п. спричиняють лави, осипи, обвали, зсуви, повільне просування грунтів у р-нах багаторічної мерзлоти та ін.

Граді́єнтні те́чії — течії, що виникають у морях та океанах внаслідок утворення різного тиску в товщі води під час її згонів та нагонів вітрами, утворення різної щільності чи солоності води, її притоку тощо.

Гра́дусні вимі́рювання — точні астрономічні і геод. вимірювання на земній поверхні для визначення форми і розмірів Землі.

Грошова́ систе́ма — закріплена законом система грошового обігу (грошової організації) в країні. Вона включає: 1) товар, що відіграє роль заг. еквівалента; 2) грошову одиницю — масштаб цін; 3) узаконені засоби обігу й засоби платежів (металеві, паперові й кредитні гроші — банкноти); 4) порядок карбування монет (повноцінних — золотих, неповноцінних — розмінної монети — срібної, мідної); 5) порядок випуску банкнот і державної скарбниці білетів (паперових грошей) в обіг.

Грошови́й о́біг — рух грошей у процесі сусп. відтворення, тобто у процесі виробн. й обігу товарів. Надання послуг, погашення борго-

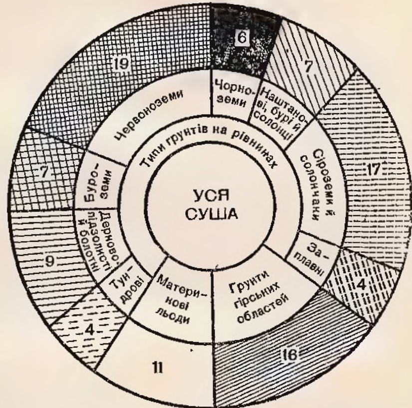
вих зобов'язань та ін. грошових платежів. Основою Г. о. є обіг товарів (див. *Товарообіг*).

Грошови́й ри́нок — особлива сфера зосередження позичкових капіталів. На відміну від товарних ринків товар виступає тут у єдиній грошовій формі. Власник передає його ін. капіталістам на певний строк і за певну плату у вигляді процента. Специфіка операцій на Г. р. зумовлена насамперед короткостроковими позичковими угодами: від одного дня до кількох місяців і рідше до одного року.

Грошові зна́ки — знаки вартості, які, не маючи власної вартості, використовуються як засоби платежу і в певних межах замінюють в обігу золоті й срібні гроші. Г. з. є паперові гроші й банківські білети, а також мідні й нікелеві монети.

Грошові рефо́рми — перетворення у сфері *грошового обігу*, що проводить держава з метою його впорядкування. Г. р. можуть супроводитися вилученням з обігу всіх або частини знецінених паперових знаків і заміною їх новими грішми (паперовими чи металевими), зміною золотого вмісту грошей або їх валютного курсу, перебудовою грошової системи тощо. Г. р. встановлюють перехід від однієї грошової системи до ін.

Грунт — родючий поверхневий шар земної кори (виникає внаслідок впливу атм. та біосфери на літосферу). Осн. класифікаційна одиниця Г.— генетичний тип (у сучасних нац. класифікаціях понад 100 од.). Єдиної міжнар. класифікації Г. не розроблено. Перша спроба створення світової системи Г. належить ФАО (продовольча і с.-г. організація ООН) — ЮНЕСКО (1968—74) під час складання Міжнар. грунтової карти світу. Осн. закономірності просторового розподілу Г.: на рівнинних тер.— горизонтальна грунтова зональність (напр., тундрові, підзолисті, сірі лісові Г., чорноземи, каштанові, бурі пустинно-степові Г., жовтоземи, червоноземи, червоно-жовті фералітні Г. та ін.), а в гірських країнах — висотна поясність Г. (напр., гірсько-лучні, гірсько-лучно-степові, високогірні пустинні Г. та ін.).

Співвідношення площ (%) основних типів грунтів на Землі (за Л. І. Прасоловим та М. М. Розовим).

Грунтові во́ди — підземні води першого від поверхні Землі постійного водоносного горизонту.

Грунтові зо́ни — ареали комбінацій грунтів, що характеризуються переважанням певних зональних грунтових типів (підзолистих, каштанових, чорноземних та ін.), які чергуються із супутними грунтами (болотні, лучні, солонці тощо).

Грунтозна́вство — наука про грунт, його склад, властивості, походження, розвиток, геогр. поширення, раціональне використання.

Грунтотво́рний проце́с — зародження, становлення, еволюція грунтів під впливом природних факторів, госп. діяльності людини.

Грунтотво́рна поро́да — див. *Материнська порода*.

Гру́па «А» і «Б» — див. *Виробництво засобів виробництва, Виробництво предметів споживання*.

Ґру́па (геологічна) — комплекс гірських порід, що утворилися протягом геол. ери.

Грязьові вулка́ни, с а́ л ь з и, г р я з ь о в і с о́ п к и, м а к а л у б и — різноманітні за формою геол. утворення, які постійно або періодично вивергають на поверхню Землі грязьові маси й гази, часто з водою і нафтою.

Гужови́й тра́нспорт — вид транспорту, в якому тягловою силою є тварини (коні, воли, буйволи, верблюди, осли, мули, олені, собаки та ін.). Нині Г. т. ще відіграє певну роль у країнах, що розвиваються, а також у р-нах бездоріжжя (тайга, напівпустині й пустині, р-ни Крайньої Півночі).

Гумі́дний клі́мат — клімат з надмірним зволоженням, при якому кількість сонячного тепла недостатня для випаровування всієї вологи, що надходить у вигляді опадів. Розрізняють полярний (без ґрунтових вод) і фреатичний (з частковим просочуванням опадів у ґрунт і з ґрунтовими водами) Г. к.

Гу́мус, перегні́й — органічна частина ґрунту, яка утворюється внаслідок біохімічного перетворення рослинних і тваринних решток. Г.— фактор родючості ґрунтів.

Густота́ залізни́чної мере́жі — показник розвинутості залізничної мережі на тер. тієї чи ін. держави або р-ну. Визначається як відношення суми довжини всіх залізниць (у погонних кілометрах) до площі тер. країни або р-ну.

Густота́ річко́вої сітки — відношення суми довжин усіх річок басейну або даної тер., вираженої у погонних кілометрах, до площі басейну чи тер., вираженої у квадратних кілометрах.

Д

Да́вні платфо́рми — найбільші елементи структури земної кори, що сформувалися в археї — середньому протерозої (напр., Східно-Європейська, Сибірська платформи та ін.).

Дазигені́чні фа́ктори — фактори, які зумовлюють тер. концентрацію або зосередження (агломерацію) населення, населених пунктів, пром. підприємств тощо. Д. ф. здебільшого слабшають з віддаленням від центра або лінії (міста, пром. р-ну, морського берега, судноплавної або залізничної магістралі).

Далекомі́р — прилад для вимірювання відстаней.

Девальва́ція — офіційне зниження вартості грошових одиниць у капіталіст. країнах зменшенням золотого вмісту грошових одиниць або зниженням курсу паперових грошей щодо золота чи іноз. валюти. Д. в сучасних умовах — свідчення кризи валютної системи капіталізму, наслідок знецінювання валют або значного й довгочасного дефіциту платіжного балансу країни. Спричиняє підвищення цін на товари й зниження життєвого рівня трудящих.

Деграда́ція ґрунті́в — поступове погіршення властивостей ґрунтів, зумовлене зміною умов ґрунтотворення або госп. діяльністю людини.

Де́двейт — повна (заг.) вантажопідйомність судна, виражена в метричних тоннах (різниця між повною і чистою водотоннажністю судна). Д. включає вагу вантажу, палива, екіпажу, пасажирів тощо

Деклара́ція — офіційне проголошення (заява, повідомлення) дер-

жавою, партією або міжнар. організацією закону, програмного акту чи осн. загальнополітичних принципів, напр., Декларація прав народів Росії, опублікована 2 (15) листопада 1917 — один з перших актів Радянської держави.

Декре́тний час в СРСР — *поясний час,* переведений на 1 год. вперед. Введений постановою РНК СРСР від 16 червня 1930 для раціональнішого використання світлої частини доби. Д. ч. другого годинного поясу, в якому лежить Москва і який на три години випереджає всесвітній (грінвіцький) час, називається м о с к о в с ь к и м ч а с о м.

Делімітáція кордóнів** — у міжнар. праві визначення заг. напряму й проходження *держ. кордону* за угодою між суміжними державами. Фіксується у відповідних договорах. Лінія кордону наноситься на геогр. карту, що є складовою частиною договору про Д. к.

Делю́вій, д е л ю в і á л ь н і в і д к л а д и — скупчення дрібних частинок — продуктів вивітрювання гірських порід, змитих потоками води, на схилах і біля підошви височин. Відклади Д. вкривають підніжжя височини, утворюючи делювіальний шлейф (плащ), завдяки якому схили пологіше переходять у прилеглу рівнину.

Демаркáція кордóнів** — у міжнар. праві визначення лінії *держ. кордону* на місцевості за допомогою спеціальних прикордонних знаків. Проводиться спільними комісіями заінтересованих держав на основі *делімітації кордонів.*

Демілітаризáція територ́ії — у міжнар. праві заборона будь-якій державі тримати на певній тер. збройні сили, зберігати старі та будувати нові військові укріплення, бази, споруди, створювати воєнно-промислові об'єкти тощо.

Дéмпінг — продаж товарів монополіями, фірмами, безпосередньо не зв'язаними з виробн., або урядовими організаціями на іноз. ринку за цінами, нижчими від витрат виробн. Різницю між звичайними і вихідними цінами покривають, підвищуючи ціни на внутр. ринку. Д. капіталіст. країни проводять для послаблення і витіснення конкурентів на зовн. ринках. В епоху імперіалізму набуває масового характеру.

Дендролóгія — розділ ботаніки, що вивчає деревні рослини, їх морфологію, систематику, *екологію, фітоценологію,* географію й використання у нар. госп.

Денонсáція — у міжнар. праві повідомлення одної держави ін. про відмову від укладеного між ними договору. Право на Д. передбачається в самому договорі.

Денудáція — процеси руйнування і перенесення гірських порід водою, вітром, льодовиками тощо та нагромадження продуктів руйнування у знижених ділянках земної поверхні. Д. призводить до вирівнювання рельєфу, зниження окремих ділянок земної поверхні.

Депозитáрій (держава-депозитарій) — у міжнар. праві держава чи міжнар. організація, що бере участь у багатосторонньому договорі і за його умовами зберігає текст договору, документи про його ратифікацію, про приєднання до договору ін. держав тощо. Напр., Фінляндія є депозитарієм договору «Про колективну безпеку в Європі», підписаного в 1975 в Хельсінкі.

Депрéсія (у геоморфології) — **1.** Будь-яке зниження земної поверхні, у вузькому розумінні — западина або улоговина, що лежить нижче від р. м. **2.** Д. тектонічна — обл. прогинання земної кори, повністю або частково заповнена осадками.

Депрéсія (в економіці) — фаза капіталіст. пром. циклу, що настає за екон. кризою надвиробництва; характеризується застоєм у виробн., низьким попитом на товари, масовим безробіттям. Капіталісти для ліквідації Д. знижують витрати

виробн.; посилюючи експлуатацію робітників, зменшуючи їхню заробітну плату і підвищуючи інтенсифікацію праці.

Держа́ва — політична організація суспільства. Д. експлуататорська — апарат панування правлячої меншості над трудящими, за допомогою якого вона економічно, політично і ідеологічно підкоряє їх. Д. соціаліст.— новий, вищий тип Д., яка є організацією політичної влади трудящих, керованих робітничим класом, гол. їхнім знаряддям у боротьбі за знищення експлуатації, за побудову соціалізму й комунізму. У процесі розвитку соціаліст. Д. її соціальна база неухильно розширюється; вона перетворюється на з а г а л ь н о н а р о д н у Д.

Держа́ви «переселе́нського капіталі́зму» — країни, заселені вихідцями із європейських країн (в осн. Великобританії). До Д. «п. к.» відносять Канаду та Австралію.

Держа́вно-монополісти́чний капіталі́зм — найвищий ступінь розвитку монополістичного капіталізму, суть якого полягає у поєднанні гігантських сил монополій із силою бурж. держави для збереження й зміцнення капіталіст. ладу.

Держа́ви соціалісти́чної орієнта́ції — див. *Некапіталістичний шлях розвитку.*

Держа́вна мо́ва — у бурж. державі мова, обов'язкова для діловодства в установах, судочинства, для викладання в навчальних закладах тощо, незалежно від нац. складу населення. Це звичайно мова правлячого класу, що принижує права нац. меншостей. У багатонаціональних державах про Д. м., як правило, записано в конституції, напр.: в Індії, Канаді, Швейцарії та ін. У країнах Африки, що розвиваються, роль Д. м. виконує найбільш поширена нац. мова або мова (тимчасово) колишньої метрополії. У соціаліст. країнах громадяни користуються рідною мовою та мовами ін. її народів.

Держа́вна терито́рія — частина земної кулі, яка належить даній державі. Д. т. включає сушу, внутр. і тер. води, надра, повітряний простір над ними, а також морські й річкові судна, літаки («плавуча» або «летуча» Д. т.). Межі Д. т. визначаються держ. кордонами.

Держа́вний апара́т — система органів влади, управління, суду і прокуратури, за допомогою яких держава виконує свої завдання і функції. У капіталіст. суспільстві Д. а. захищає привілеї та інтереси експлуататорських класів. Соціаліст. Д. а. справді народний як за своїм класовим складом, так і за соціаліст. функціями. Гол. в його діяльності — будівництво нової, соціаліст. економіки, досягнення найвищої продуктивності сусп. праці, всебічний розвиток науки і культури, комуністичного виховання трудящих та створення умов для повного задоволення їх матеріально-культурних потреб.

Держа́вний борг — сума заборгованості держави за непогашені позики й невиплачені по них проценти. За розміщенням валюти виділяють Д. б. внутр. і зовн., за строком погашення — капітальний і поточний. У капіталіст. країнах Д. б. використовують для покриття дефіциту держ. бюджету. Зростання його пов'язане насамперед з величезними воєнними витратами, які поглинають велику частину держ. бюджету. У країнах, що розвиваються, Д. б. складається переважно із зовн. позик. В СРСР та в ін. соціаліст. країнах Д. б. було використано для розширення соціаліст. відтворення та підвищення народного добробуту.

Держа́вний бюдже́т — **1.** Кошторис (розпис) доходів і видатків держави, який складається щороку. Суть Д. б. визначається екон. ладом, природою і функціями держави. **2.** Осн. фінансовий план соціаліст. держави, у якому відбиті всі держ. доходи й видатки; через Д. б. розподіляється й перерозподіля-

ється більш як половина *нац. доходу* між галузями нар. госп., державою та колгоспно-кооперативним сектором і населенням, між виробн. і невиробн. сферами, між республіками та екон. р-нами країни. Д. б. у нашій країні схвалюється Верховною Радою СРСР.

Держа́вний капіталі́зм — співучасть капіталіст. монополій та апарату бурж. держави у здобутті високих прибутків, збереженні влади і гніту монополій. В імперіалістичних країнах Д. к. набирає форми державно-монополістичного капіталізму. Д. к. у країнах, що розвиваються, є засобом перебудови госп. структури, яка склалася в період колоніальної чи напівколоніальної залежності. Сприяє швидкому розвитку продуктивних сил, зміцненню і розвитку нац. економіки, створенню екон. передумови для некапіталіст. шляху розвитку цих країн. Д. к. у перехідний період від капіталізму до соціалізму — особлива форма підпорядкування диктатурі пролетаріату діяльності капіталіст. підприємств з метою підготовки умов для соціаліст. усуспільнення всього виробн.

Держа́вний лад — система органів та установ, які утворюють держ. механізм, що регламентує організацію класового суспільства.

Держа́вний станда́рт, ГОСТ — єдині норми й вимоги, встановлені держ. системою стандартизації в СРСР, обов'язкові для всіх підприємств, організацій та установ союзного, республіканського й місцевого підпорядкування в усіх галузях нар. госп. СРСР та союзних республік.

Держа́вний суверенітéт — див. *Суверенітет.*

Держа́вний у́стрій — тер. чи національно-територіальна організація держави. Існують дві форми Д. у.— федеративна й унітарна держава, у якій немає держ. утворень. Д. у. кожної країни визначається її сусп. ладом і класовою структурою. Національно-державний та адміністративно-територіальний устрій СРСР передбачений гл. 8 Конституції СРСР.

Держа́вні заготі́влі сільськогоспода́рських проду́ктів — закупівля держ. і кооперативними організаціями с.-г. продуктів у їх виробників — колгоспів, радгоспів, колгоспників та ін. груп населення, які мають підсобне с. г.

Держа́вні кордо́ни — лінії, що визначають межі тер. держави. Поділяються на сухопутні й водні (див. Демілітація кордонів).

Держа́вні по́зики — форма залучення на певний строк коштів у держ. бюджет на основі кредиту. За місцем розміщення розрізняють внутр. (у нац. валюті) і зовн. (реалізовані за кордоном).

Держа́вно-монополісти́чний капіталі́зм — нова, більш розвинута форма монополістичного капіталізму, для якої характерне поєднання сил капіталіст. монополій і держави в боротьбі за збереження і зміцнення капіталіст. ладу, збагачення монополій, придушення робітничого і національно-визвольного рухів, розв'язання агресивних воєн.

Дерно́ві грунти́ — грунти, які формуються під впливом дернового процесу в тайгових лісах на грунтотворних породах, де не можуть розвиватися підзолоутворюючі процеси. Д. г. поділяються на дернові субарктичні, дерново-карбонатні, дерново-лісові й дерново-глейові. Гумусовий горизонт становить звичайно 30—40 см.

Деспоті́я — 1. Форма не обмеженої законом самодержавної влади, що характеризується свавіллям монарха, безправністю підданих (напр., влада чілійської хунти, расистів у ПАР та ін.). 2. Самодержавство і свавілля, які придушують усякий вияв чужої волі.

Дефля́ція (в економіці) — зменшення бурж. урядами кількості паперових грошей і нерозмінних на золото банкнот, що перебували в обігу під час *інфляції*, для підви-

щення їх купівельної спроможності. Супроводиться додатковим оподаткуванням трудящих, зменшенням витрат на соціально-культурні потреби.

Дефляція (у фіз. географії) — розвіювання й руйнування гірських порід та грунтів (звичайно в пустинях) під впливом вітру.

Дешифрування аерофотознімків — зображення умовними топографічними знаками об'єктів місцевості за їх виглядом на аерофотознімку.

Диверсифікація — одна з форм *концентрації капіталу* в умовах науково-технічної революції; полягає в тому, що фірми, прагнучи вистояти в умовах нерівномірного розвитку економіки, проникають у нові для себе галузі й сфери, розширюють асортимент товарів і поступово перетворюються в багатогалузеві комплекси. Так, у США утворилися великі фірми-конгломерати з підприємств, функціонально між собою не пов'язаних.

Дивіденд — частина прибутку *акціонерного товариства,* яку щорічно розподіляють між акціонерами за їхніми акціями, залежить від величини чистого прибутку та кількості акцій.

Динаміка ландшафту — сукупність процесів і змін, що спостерігаються в ландшафті, від простого механічного переміщення речовини під впливом сили тяжіння до складних змін його структури в часі.

Динаміка кількості населення, рух населення — зміни в часі, що відбивають процеси відтворення населення, зумовлені соціально-економічним розвитком суспільства. Д. к. н. визначається природним рухом населення з урахуванням втрат під час воєн, стихійного лиха, голоду, епідемій тощо, а для окремих тер.— також міграцією населення.

Динамічна геологія, фізична геологія — напрям, що вивчає геол. процеси, які відбуваються в земній корі і на її поверхні.

Динамічна геоморфологія — галузь геоморфології, яка вивчає переважно екзогенні процеси рельєфоутворення.

Динамічна кліматологія, синоптична кліматологія — напрям у кліматології, що пояснює особливості клімату як результат процесів заг. циркуляції атм.

Динамічна метеорологія, — галузь науки, що займається теоретичним вивченням атм. процесів у тропосфері й нижній стратосфері. Гол. завдання — прогноз атм. явищ з допомогою числових розрахунків.

Дирекційний кут — кут між вертикальною лінією координатної сітки топографічної карти і напрямом на задану точку; відлічується за годинниковою стрілкою.

Диск Секкі — прилад для вимірювання прозорості води у водоймах.

Дискордантний берег, або поперечний — берег моря або океану, розташований під кутом до гірських хребтів; має велику кількість бухт (напр., пд. берег Охотського моря, зх. берег Малої Азії).

Дискримінація — **1.** Обмеження або позбавлення прав громадян певних категорій за расовою чи нац. належністю, за статтю, політичними та релігійними переконаннями. У бурж. країнах особливо поширена расова дискримінація. **2.** Д. в міжнар. відносинах — встановлення для представників, організацій або громадян однієї держави менших прав, ніж для представників, організацій або громадян ін. держави. СРСР та ін. соціаліст. країни рішуче борються проти всіх видів Д. в міжнар. відносинах.

Дислокації тектонічні, порушення тектонічні — деформації гірських порід земної кори під впливом тектонічних рухів. Поділяються на плікативні, або складчасті, і диз'юнктивні, або розривні.

Ділова деревина — частина стовбура дерев певних розмірів і якості, яка може бути кінцевим продуктом

виробн. або напівфабрикатом для дальшої обробки чи переробки.

Діяльний шар — 1. У метеорології — шар грунту чи води, тепловий стан якого зумовлений радіаційними процесами і теплообміном з атм., тому темп. змінюється протягом діб і сезонів. Нижче від Д. ш. міститься шар постійної річної темп. 2. У мерзлотознавстві — шар сезонного промерзання гірських порід. Звичайна глибина шару 0,1—7 м.

Добова амплітуда — різниця між найвищим і найнижчим протягом доби значенням метеорологічного елемента, напр. темп.

Добове обертання Землі — обертання Землі навколо своєї осі, нахиленої до площини орбіти під кутом 66° 31′, з періодом 23 год 56 хв 4 с (одна зоряна доба).

Добувна промисловість — галузі виробн., зайняті добуванням різноманітної сировини і палива з надр Землі, вод і лісів. Галузі Д. п.: добування корисних копалин, мисливство, рибальство, добування морського звіра, китів і морепродуктів, заготівля деревини тощо. Продукція Д. п. використовується в осн. в обробній пром-сті, частково на будівництві й транспорті.

Довгостроковий кредит — кредит, наданий на тривалі строки (більше року), обслуговує переважно розширене відтворення осн. капіталу (при капіталізмі) та осн. фондів (при соціалізмі).

Довгостроковий прогноз погоди — прогноз погоди на природний синоптичний період часу (кілька днів, тиждень, декада, місяць, сезон тощо).

Довгострокові заказники, резервати, «притулки» — тер. в зарубіжних країнах, де протягом тривалого часу охороняється який-небудь елемент природного комплексу. Напр., фауна чи флора. У Д. з. допускається госп. використання природних ресурсів.

Док — 1. Споруда для огляду й ремонту підводної частини судна, а іноді й для його будівництва. 2. Штучний портовий басейн із затвором для стоянки суден під час вантажно-розвантажувальних робіт тощо у р-нах значних припливно-відпливних коливань р. м.

Доктрина — наукова або філософська теорія, провідний теоретичний або політичний принцип у діяльності держави, партії.

Долини — 1. Лінійно витягнуті форми рельєфу з одноманітним, часто нерівномірним, падінням тальвега (дна долини). Виникли внаслідок розмивної дії текучих вод. 2. Д. підводні — пологі вузькі улоговини морського дна в межах материкової обмілини і верхньої частини материкового схилу. 3. Д. прориву — проходи, пропиляні річкою у вододільній височині, гірському хребті тощо. 4. Д. річкові — відносно вузькі зниження, утворені течією річки, що мають похил від її верхів'я до гирла.

Доменне виробництво — галузь чорної металургії; виплавляння чавуну з огрудкованих залізних руд або залізорудних концентратів у доменних печах.

Домінанти — види рослин і тварин, які за кількістю переважають у біоценозі.

Допоміжне виробництво — частина виробничої діяльності підприємства, необхідна для обслуговування осн. виробн. і забезпечення безперебійного виготовлення та випуску його продукції. Найважливіші завдання Д. в.: виготовлення і ремонт технологічного оснащення, тари, спецінструменту і постачання ними осн. цехів; забезпечення підприємства всіма видами енергії, ремонт електричного, транспортного і механічного устаткування та контрольно-вимірювальної апаратури; ремонт будинків, споруд і госп. інвентаря; приймання, зберігання і постачання цехам підприємства сировини, матеріалів, напівфабрикатів.

Допоміжні матеріали — матеріальні ресурси, які використовуються

для різноманітних виробничо-експлуатаційних потреб підприємства і не входять до складу продукції, що виготовляється.

Дра́га — 1. Прилад для взяття з дна водойми проб грунту чи тварин (переважно безхребетних) і рослин. 2. Плавуча землечерпальна споруда зі збагачувальним устаткуванням для добування розсипних родовищ золота, платини, олова, алмазів тощо.

Дрейф материків — гіпотетичні повільні (до кількох сантиметрів за рік) горизонтальні зміщення великих ділянок земної кори (материків).

Дре́йфові те́чії — течії у водоймах, поверхневих шарах моря чи океану, що спричиняються дією вітру.

Дрейфу́ючі ста́нції «Півні́чний по́люс» «(ПП») — радянські н.-д. станції, які створюються на дрейфуючих льодах Пн. Льдовитого ок.

Е

Еволю́ція рельє́фу — процес розвитку форм рельєфу (взаємодія ендогенних та екзогенних сил).

Екваторіа́льна депре́сія — смуга зниженого атм. тиску навколо екватора Землі.

Екваторіа́льна зо́на за́хідних вітрі́в — смуга зх. вітрів, що спорадично виникає в обл. екватора в нижніх шарах тропосфери, особливо над сх. частиною Індійського і зх. частиною Тихого ок.

Екваторіа́льний клі́мат — клімат, що охоплює смугу зниженого атм. тиску між 5 і 10° пн. та пд. ш. Відзначається високим рівномірним температурним режимом (24—28°), постійною високою вологістю повітря і великою кількістю атм. опадів (1—3 тис. мм, а подекуди 6—10 тис. мм на рік).

Екваторіа́льний ліс — один з видів тропічного дощового (гілей) лісу, найбагатший на земній кулі за видовим складом і з найкраще вираженою безперервністю розвитку протягом року.

Екзоге́нні проце́си, з о в н і ш н і п р о ц е́ с и — процеси, що відбуваються на поверхні Землі або на невеликій глибині в земній корі під дією сонячної радіації, сили тяжіння та життєдіяльності організмів.

Екзосфе́ра — зовн. частина земної атм., що лежить над іоносферою; починається з висоти бл. 800 км. На висоті бл. 1000 км переходить у *земну корону*.

Екзоти́чна рі́чка (в геоморфології) — транзитна річка, яка тече в пустині.

Е́кер — портативний геод. інструмент для побудови на місцевості кутів, кратних 90° або 45°.

Еклі́метр — портативний геод. інструмент для вимірювання (з точністю до 0°,1) кутів нахилу на місцевості.

Еклі́птика — велике коло *небесної сфери*, по якому Сонце рухається протягом року, точніше — його центр. Е. нахилена до небесного екватора під кутом 23° 27′.

Екологі́чна геогра́фія — розділ *біогеографії* (і відповідно *ботанічної географії* та *зоогеографії*), що вивчає вплив сучасного середовища на геогр. поширення організмів.

Екологі́чна кри́за — ступінь забруднення (критична точка) навколишнього (екологічного) середовища, коли сили природи вже неспроможні боротися з цим забрудненням.

Екологі́чне середо́вище людсько́го суспі́льства — середовище, в якому живуть люди.

Екологічні області Світового океану, екологічні зони Світового океану — обл. (зони), які виділяються за умовами існування морських організмів (супраліторальь, літораль, субліторальь, батіаль, абісаль).

Екологічні фактори — елементи середовища, від яких залежить існування організмів. Серед Е. ф. виділяють клімат., едафічні (грунти), орографічні, біологічні, антропогенні, історичні та ін.. Безпосередньо діючі Е. ф.— світло, хім. склад грунтів, сінокосіння, пожежа тощо; посередньо діючі — особливості рельєфу, осушення місцевості тощо.

Екологія — учення про взаємовідносини рослинності й тваринного світу із середовищем.

Економіко-географічна характеристика — аналіз економіко- і політико-географічного положення, природних умов і ресурсів, структури населення, його госп. діяльності, внутр. тер. утворень (р-ну, країни, групи країн та ін.).

Економіко-географічне положення — сукупність зв'язків якого-небудь економіко-географічного об'єкта (р-ну, країни тощо), що мають госп. значення для цього об'єкта, з ін. (природними, історико-економічними тощо) об'єктами, які перебувають поза ним.

Економіко-географічні карти — економічні карти, які зображають сучасне розміщення і розвиток (на певній тер.) нар. госп. в цілому або його окремих галузей. Виділяють загальноекономічні карти (всього нар. госп.), заг. карти гол. галузей (пром-сті, с. г., транспорту тощо) і вузькогалузеві (напр., машинобудування СРСР).

Економічна блокада — екон. ізоляція блокованої держави припиненням зовнішньоторговельних, фінансових, кредитних та ін. зв'язків для підриву її економіки. Імперіалістичні держави не раз використовували Е. б. як засіб боротьби проти соціалізму і національно-визвольного руху. Статут ООН передбачає Е. б. як можливий колективний захід країн — членів ООН для відновлення і підтримання миру за рішенням Ради Безпеки на основі ст. 39 і 41 Статуту ООН.

Економічна географія — сусп. геогр. наука, що вивчає закономірності формування, розвитку і функціонування соціально-економічних тер. систем матеріального виробн. і невиробничої сфери з урахуванням виробничих відносин, природних умов і ресурсів.

Економічна експансія — розширення сфер впливу монополістичних об'єднань і груп, а також капіталіст. держав у ін. країнах, здійснюване ввезенням туди капіталу, проведенням відповідної валютної політики та ін. форм екон. закабалення.

Економічна інтеграція — новітня форма інтернаціоналізації госп. життя. Див. *Соціалістична Е. і.*, *Капіталістична Е. і.*

Економічна картографія — галузь картографії, що вивчає методи складання й редагування екон. карт і атласів.

Економічна криза — фаза капіталіст. циклу, яка характеризується надвиробництвом товарів порівняно з платоспроможним попитом на них, різким скороченням розмірів виробн., масовим банкрутством, падінням заробітної плати і потрясінням кредитної системи.

Економічна незалежність — стан, при якому розвиток і розміщення економіки країни позбавлені всіх форм залежності й підкорення, втручання у внутр. справи, панування та експлуатації.

Економічна оцінка природних умов і ресурсів — зіставлення окремих компонентів чи усіх природних умов певної тер. з вимогами господарства у даний час або в майбутньому. Залежно від конкретних завдань оцінюють окремі види природних ресурсів, регіональні поєднання природних умов та ресурсів, а також природні

умови для виробн. і життя населення.

Економічна система держави — система держави, яка визначається формою власності. Основою екон. системи СРСР є соціаліст. власність на засоби виробн. у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності (Конституція СРСР, ст. 10).

Економічна статистика — галузь, що вивчає екон. явища і процеси та закономірності їх розвитку (напр., статистику доходів, праці, споживання тощо).

Економічна і соціальна рада ООН (ЕКОСОР) — один з гол. органів ООН, що займається питанням міжнар. співробітництва в екон. та соціальних галузях.

Економічне змагання двох світових систем — об'єктивний істор. процес, форма класової боротьби двох світових систем у сфері матеріального виробн. в умовах мирного співіснування.

Економічне прогнозування при соціалізмі — науково обгрунтоване передбачення осн. напрямів розвитку економіки та окремих її елементів у майбутньому. Охоплює проблематику розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, напр. *Комплексна програма соціаліст. екон. інтеграції.*

Економічне районування — науково обгрунтований поділ країни на екон. райони, що склалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основісусп. тер. (геогр.) *поділу праці.* Кожний екон. р-н характеризується госп. своєрідністю і сталістю внутрішніх зв'язків. Е. р. сприяє раціональній тер. організації господарства. У капіталіст. країнах екон. р-ни не закріплюються держ. організаційними формами (формуються і розвиваються стихійно).

Економічний потенціал — сукупність екон. можливостей країни чи певного регіону.

Економічний прогноз — система наукових досліджень про напрями розвитку економіки та окремих її елементів у майбутньому.

Економічний район (регіон) — див. *Економічне районування.*

Економічні комісії ООН регіональні — постійно діючі комісії, які працюють під заг. керівництвом *Екон. і соціальної ради ООН (ЕКОСОР).* До них належать: Екон. і соціальна комісія ООН для Азії і Тихого ок. (ЕСКАТО); Екон. комісія ООН для Африки (ЕКА); Екон. комісія ООН для Європи (ЕКЄ); Екон. комісія ООН для Латинської Америки (ЕКЛА); Екон. комісія для Західної Азії (ЕКЗА).

Економічні підрозділи (групи «А», «Б») — див. *Виробництво засобів виробництва. Виробництво предметів споживання.*

Економічно активне населення — частина населення країни, р-ну, міста тощо, яка працює у нар. госп. Включає і зайнятих у приватному підсобному с. г. В СРСР Е. а. н.— особи, зайняті суспільно корисною працею.

Експериментальний метод у фізичній географії — метод дослідження фізико-географічних процесів і явищ, що полягає у створенні та вивченні результатів змін впливаючих на них факторів; один з методів геогр. досліджень.

Експозиція схилів — орієнтування схилів пагорбів, гір, долин та ін. щодо сторін горизонту і площини горизонту, отже, щодо Сонця.

Експропріація — **1.** У п р а в і примусове вилучення майна, відчуження власності органами держ. влади. **2.** У соціально-економічному розумінні — позбавлення засобів виробн. одного сусп. класу (або верстви) ін. за допомогою прямого насильства або екон. шляхом. Е. експропріаторів — революційний акт примусового позбавлення експлуататорських класів власності на засоби виробн.

Екструзія — виверження лави на земну поверхню у вигляді купола.

Застигаючи у вулканічному каналі, така лава утворює ніби твердий корок, що перешкоджає вільному виходові вулканічних газів. Внаслідок високого тиску гази вибухають.

Електрифікáція — єдиний у часі процес виробн., розподілу і споживання електроенергії. Один з найважливіших напрямів науково-технічного прогресу.

Електрифікáція залізни́ць — переведення залізниць на електричну тягу.

Електри́чні стáнції — комплекс споруд та устаткування, за допомогою яких теплова енергія (теплоелектростанція, атомна Е. с., термальна Е. с., геліоелектростанція), енергія потоку води (гідроелектростанція, припливна Е. с.), енергія вітру (вітроелектростанція) перетворюються на електричну.

Електрометалýргія — добування металів з руд і концентратів, рафінування і переплавляння їх та вироблення з них сплавів за допомогою електричного струму.

Електромісткé виробни́цтво — виробн., яке у процесі свого функціонування потребує великої кількості електроенергії (напр., виробн. цинку, алюмінію та ін.).

Електрóнна промислóвість — галузь машинобудування, підприємства якої випускають різноманітні електронно-обчислювальні машини (ЕОМ), лічильно-розв'язувальні пристрої, автоматизовані системи управління (АСУ), дистанційні системи управління тощо.

Електроозбрóєність прáці — ступінь електрифікації виробн. Визначається відношенням потужності електричних двигунів, апаратів або електроенергії, що використовується у виробничому процесі, до витрат праці робітника. Е. п. у Радянському Союзі дедалі зростає.

Електротехні́чна промислóвість — галузь машинобудування, що виготовляє машини, апарати і прилади для виробн., перетворення в ін. види (механічну, світлову, хімічну, теплову тощо), передачі й споживання електроенергії.

Елемéнти ландшáфту — складові частини геогр. компонентів: окремі мінерали, рослини, тварини тощо.

Елемéнти рельєфу — 1. Окремі поверхні, грані, точки, з яких складаються часткові форми рельєфу. 2. Усі форми поверхні літосфери, що становлять частину рельєфу тієї чи ін. тер.

Еліпсóїд (земни́й) — еліпсоїд обертання, що найкраще відтворює фігуру Землі (*геоїд*). В СРСР за Е. з. прийнято еліпсоїд Красовського, в якого велика піввісь 6 378 245 м, а стиснення 1 : 298,3.

Елю́вій — продукти вивітрювання корінних гірських порід, що залишилися на місці їх утворення.

Ембáрго — 1. Заборона держ. владою вивозити або ввозити які-небудь товари чи валюту. 2. Заборона заходити в порти і виходити з них іноз. суднам. 3. Затримання в країні іноз. власності і накладання на неї арешту. Широко використовується в капіталіст. країнах. Здебільшого Е. застосовується в умовах війни. Імперіалістичні держави вдаються до Е. в торгівлі з окремими країнами і в мирний час; використовують Е. як засіб політичного й екон. впливу тощо.

Емíсія — 1. Випуск держ. паперових грошей і банківських білетів (банкнот); 2. Випуск держ. і приватних (у капіталіст. країнах) цінних паперів.

Ендемíзм — пристосування окремих видів, родів, родин та ін. систематичних категорій рослин або тварин до певного, порівняно обмеженого, геогр. р-ну.

Ендогéнні процéси — хім. й фіз. процеси, що відбуваються всередині Землі.

Енергéтика — галузь нар. госп., що охоплює вивчення й використання природних енергетичних ресурсів для перетворення, виробн., розподілу й використання енергії в найзручнішій формі.

Енергети́чна ба́за — сукупність енергодобувних та енерговиробних галузей певного р-ну, країни чи групи країн, що є осн. постачальниками енергії споживачам.

Енергети́чна кри́за — один із сучасних виявів заг. кризи капіталізму, що виражається, зокрема, в гострій нестачі нафти, нафтопродуктів і горючого газу для госп. потреб.

Енергети́чне машинобудува́ння — галузь машинобудування, що випускає первинні двигуни, апарати і пристрої для вироблення і підготовки до використання енергоносіїв (водяної пари, газу, стислого повітря тощо).

Енергети́чні ресу́рси — див. *Паливно-енергетичні ресурси.*

Енерговиробни́чий цикл — взаємозумовлена сукупність виробничих процесів, які групуються навколо осн. (вихідного) процесу на певній тер., напр. нафтоенергохімічний, машинобудівний цикли тощо.

Енергоозбро́єність пра́ці — показник, що характеризує ступінь оснащеності живої праці електричною та механічною енергією.

Ео́лові проце́си — процеси рельєфотворення, зумовлені вітром: р о з в і ю в а н н я, п е р е в і ю в а н н я і н а в і ю в а н н я. Особливо активні в пустинях.

Ео́н геологі́чний — найбільший підрозділ історії Землі, що об'єднує кілька ер.

Епейрогені́чні ру́хи — повільні постійні підняття та опускання земної кори.

Епейрофоре́з — горизонтальне переміщення материків. Див.— *Гіпотези переміщення материків.*

Епо́ха — проміжок часу (10—30 млн. років), який відповідає певному етапові розвитку Землі та її органічного світу; частина геол. періоду, що поділяється на віки.

Епю́р (у картографії) — стрічковий знак для картографування переміщення людей, тварин, капіталів, вантажів тощо.

Е́ра — проміжок часу, що відповідає великому природному етапові розвитку Землі та її органічного світу, напр. мезозойська Е.

Ерати́чні валуни́ — брили гірських порід, принесені материковим льодовиком. Напр., у Європі — із Скандінавії та Кольського п-ва.

Ескала́ція — у воєнно-політичних доктринах імперіалістичних держав означає планомірне (заплановане): нарощування військової могутності держави, армії; збільшення кількості військових сил у певному р-ні; інтенсивність і розширення воєнних дій, перенесення їх у нові р-ни.

Етні́чний склад насе́лення — групування населення на основі ознак, що склалися історично: спільності мови, господарства, культури та ін. (плем'я, народність, нація, радянський народ).

Етногеогра́фія — розділ етнографії, що вивчає склад і розміщення населення земної кулі, окремих країн та їх р-нів в етнічному аспекті.

Етнографі́чна гру́па — 1. Невелика народність, яка асимілюється з осн. народністю або нацією (напр., валлійці в Англії та ін.). 2. Місцевий підрозділ народності або нації, який зберіг ті чи ін. особливості мови, культури, побуту (напр., нормандці у Франції).

Етногра́фія — істор. наука, що вивчає особливості культури й побуту народів світу, розвиток цих особливостей, проблеми походження і розселення народів.

Ефекти́вні о́пади — частина атм. вологи, яка потрапляє в грунт і вбирається рослинами.

Ефекти́вність суспільного виробни́цтва — екон. ефективність виробничої діяльності, яка визначається порівнянням його витрат і результатів.

Ефеме́ри — однорічні рослини з коротким періодом вегетації.

Ефемеро́їди — багаторічні рослини з коротким періодом щорічної вегетації.

Ефіроолі́йні росли́ни — рослини, що містять ефірні олії (понад 1500 видів), напр.: троянда, лаванда, аніс, м'ята, коріандр тощо.

Ефузи́вні гірські́ поро́ди — магматичні гірські породи, що утворилися внаслідок застигання лави, яка вилилася на земну поверхню по вулканічних каналах або тріщинах у земній корі.

Європе́йська ра́да — консультативна політична організація західноєвропейських капіталіст. держав, створена в 1949 (через місяць після створення агресивного блоку НАТО) і покликана координувати політику держав, які до неї входять. Фактично діяльність Є. р. підпорядкована інтересам блоку НАТО і спрямована на об'єднання сил капіталіст. Європи проти СРСР та ін. соціаліст. країн. Останнім часом у зв'язку з посиленням міжімперіалістичних суперечностей роль та вплив Є. р. помітно ослабли.

Європе́йське економі́чне това́ри́ство (ЄЕТ), «С п і л ь н и й р и н о к» — державно-монополістична організація країн: Франції, Італії, ФРН, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу (а з1973—Великобританії, Данії, Ірландії та Норвегії і з 1980 — Греції), створена в 1957 з метою об'єднання нац. господарства країн-учасниць в єдиний «Спільний ринок». ЄЕТ — найважливіша складова частина системи європейських товариств Західної Європи, яка включає також *Європейське об'єднання вугілля і сталі* та Європейське товариство по атомній енергії. Створення ЄЕТ підтримувалося правлячими колами США, які розраховували за його допомогою посилити екон. базу НАТО і згуртувати сили західноєвропейського імперіалізму в боротьбі проти світового комуністичного руху.

Європе́йське об'є́днання вугілля і ста́лі (ЄОВС) — міжнар. державно-монополістична організація, створена в 1951. Об'єднує кам'яновугільну, залізорудну та металургійну пром-сть ФРН, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів та Люксембургу (ці країни з 1958 становлять ЄЕТ). Завдання ЄОВС — забезпечити раціональний розподіл виробн., високу продуктивність праці у вугільно-металургійній пром-сті Зх. Європи.

Єди́на енергети́чна систе́ма (ЄЕС) — об'єднання двох або багатьох енергетичних систем для енергопостачання значних тер. у межах однієї або кількох країн. ЄЕС виробляє, розподіляє і перетворює електроенергію. Напр., електроенергію напругою 220, 500 і 750 кВ на 1000—1200 кВ змінного струму і 800—1500 кВ постійного струму. В СРСР сформовані ЄЕС європейської частини, Сибіру і Північного Казахстану. Вони є частиною заг. енергетичної системи країни. ЄЕС СРСР зв'язана з енергетичними системами країн РЕВ у міжнар. систему «Мир».

Єди́на тра́нспортна мере́жа — сукупність усіх видів транспорту, які обслуговують сферу обігу, тобто доставляють продукцію з пунктів її виробн. в місця споживання, а також перевозять пасажирів. Соціально-економічна єдність транспортної мережі визначається сусп. держ. власністю на всі осн. види транспорту, що дає змогу використовувати і розвивати їх за єдиним нар.-госп. планом. До складу Є. т.

м. СРСР входять: залізничний, річковий, озерний, морський, автомобільний, повітряний, трубопровідний транспорт і високовольтні лінії електропередачі. Вона також включає рухомий склад і всі пристрої, необхідні для перевезень, що перетворює єдину транспортну мережу в єдину транспортну систему.

Єди́ний держа́вний лісови́й фонд — усі ліси СРСР: 1) держ. значення (ліси лісового господарства, міські ліси і ліси-заповідники); 2) колгоспні ліси (займають землі колгоспів).

Єди́ний народногоспода́рський ко́мплекс СРСР — сукупність усіх ланок сусп. виробн., розподілу та обміну на тер. країни.

Ж

Жи́влення річо́к та озе́р — поверхневі та підземні води, що надходять у річки та озера.

Житлови́й фонд в СРСР — житлові будинки: усуспільнені (70%) і такі, що є особистою власністю громадян. Усуспільнений Ж. ф. складається з держ. і такого, що належить кооперативним та громадським організаціям. Держ. Ж. ф. поділяється на фонд місцевих Рад і фонд, який перебуває у віданні підприємств, організацій та установ (відомчий фонд). На кінець 1980 тільки міський фонд країни становив 2 млрд. 170 млн. м². За Конституцією СРСР «Громадяни СРСР мають право на житло» (ст. 44) при найнижчій у світі квартирній платі — в середньому 13,2 коп. на місяць за 1 м² житлової площі.

Житт́єві фо́рми — типи пристосувань рослин і тварин до певних екологічних умов.

Жовтозе́ми — грунти, які утворюються під широколистими лісами у вологих субтропіках. Ж. займають великі площі в Китаї, на Пд. США, на Пд.-Сх. Австралії, в СРСР (Зх. Грузія і Ленкорань в Азербайджані).

З

Заболо́чування гру́нту — грунтотворний процес, пов'язаний із зміною водного режиму грунтів внаслідок застоювання грунтових вод чи підвищення їхнього рівня, що спричиняє надмірне зволоження грунту. Зупиняють З. г. меліорацією грунтів закритим дренажем.

Зава́льне о́зеро — озеро, що виникло внаслідок гірських обвалів.

Заво́д — 1. Пром. підприємство з механізованими процесами виробн., що виготовляє переважно засоби виробн. 2. Підприємство, яке займається розведенням породистих тварин (кінний завод).

Зага́льна кри́за капіталі́зму — революційний процес розпаду світової системи капіталізму, що характеризується: розколом світу на дві

протилежні системи — соціаліст. і капіталіст.; виходом соціалізму за рамки однієї країни, перетворенням його у світову соціаліст. систему і вирішальну силу антиімперіалістичної боротьби; розпадом системи колоніального рабства; антиімперіалістичним характером національно-визвольного руху в багатьох країнах; посиленням несталості капіталіст. економіки.

Зага́льна фізи́чна геогра́фія, з а г а́ л ь н е з е м л е з н а́ в с т в о — галузь фіз. географії, що вивчає *геогр. оболонку* в цілому (тобто найзагальніші закономірності Землі).

Зага́льна циркуля́ція атмосфе́ри — система великомасштабних повітряних течій над земною кулею, що включає: осн. зональні перенесення повітря, напр. *західне перенесення, східне перенесення;* збурення зональних перенесень впливами суші й моря (мусони); великі атм. вихори *(циклони й антициклони)* у зх. перенесенні.

Загальногеографічні ка́рти — карти, на яких з однаковою докладністю різними картографічними засобами зображено всі осн. елементи місцевості (гідрографія, рельєф, рослинність, грунти, населені пункти, шляхи сполучення, кордони тощо).

Заклада́ння горизонта́лей — відстань між двома сусідніми горизонталями на карті чи плані. Величина З. г. залежить від крутості схилу і взятої для даної карти (плану) висоти перерізу.

Зако́н Бе́ра — положення, яке пояснює, чому всі річки, що течуть у меридіональному напрямі, у Пн. півкулі підмивають правий берег, а в Пд.— лівий. Російський академік К. М. Бер у 1857 р. пояснив це явище відхиляючим впливом обертання Землі навколо своєї осі.

Зако́н нерівномі́рності економі́чного і політи́чного ро́звитку (капіталіст. країн у період імперіалізму) — відкритий В. І. Леніним об'єктивний закон екон. і політичного розвитку монополістичного капіталізму, за яким відбувається стрибкоподібний екон. і політичний розвиток одних капіталіст. країн порівняно з ін., посилюються позиції на світовому ринку одних країн за рахунок ін.; періодичні переділи вже поділеного світу.

Залізни́чний тра́нспорт — вид транспорту, що здійснює перевезення вантажів і пасажирів по коліях у вагонах за допомогою дизельної, електричної, турбінної і парової тяги (тепловози, мотовози, електровози, турбовози, паровози). Перша залізниця з паровою тягою збудована у Великобританії в 1825, у Росії — в 1838 (лінія Петербург — Павловськ).

Запа́дина — зниження на земній поверхні, здебільшого тектонічного походження (у тому числі і на дні океану). Іноді термін З. вживається як син. *депресії* чи *улоговини.*

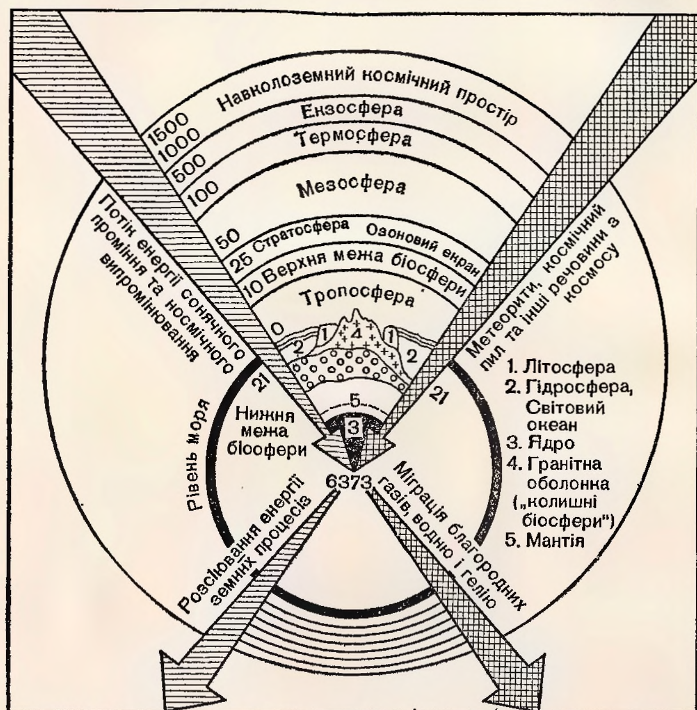
Зарегульо́ваний стік — стік, режим якого характеризується порівняно рівномірним розподілом протягом року, невеликими паводками і порівняно високими витратами в період межені.

Заробі́тна пла́та при соціалі́змі — частина нац. доходу, яка виплачується трудящим відповідно до закону розподілу за працею залежно від кількості, якості вкладеної кожним у сусп. виробн. праці. Поділяється на н о м і н а л ь н у З. п. (грошовий вираз) і реальну — кількість матеріальних благ і послуг, які можна придбати за одержану номінальну З. п.

Засіва́ння хмар — введення у хмари деяких реагентів (тверда вуглекислота, йодисте срібло тощо) для зміни фазового стану хмар і пов'язаного з цим випадання опадів.

За́соби виробни́цтва — сукупність засобів і предметів праці, що використовуються у процесі виробн. матеріальних благ; складова частина *продуктивних сил;* З. в. становлять *матеріально-технічну базу* суспільства.

За́хідне перене́сення — переважаюче перенесення повітря із Зх. на Сх. у процесі *заг. циркуляції атм.*, що захоплює тропосферу і стратосферу середніх широт, а також верхню тропосферу і стратосферу тропічних та полярних широт.

Повна будова Землі (за В. І. Вернадським, мал. О. Г. Назарова).

Звукови́й лот, ехоло́т — прилад для вимірювання глибин.

Згі́нно-нагі́нні я́вища — спади і підняття рівня води біля берегів водойм (моря, озера), спричинені течіями, що утворюються під дією вітру.

Земе́льний када́стр — сукупність достовірних відомостей про природний, господарський і правовий стан земель.

Земе́льний фонд (в СРСР — єдиний держ. земельний фонд) — сукупність земельних ресурсів країни, які становлять важливу частину сусп. багатства. Екон. значення З. ф. визначається тим, що земля є засобом виробн. в с. г. і необхідною матеріальною умовою для будь-якого виробничого процесу.

Земе́льні ресу́рси — частина земельного фонду, яка використовується в с. г.

Земе́льні угі́ддя — земельні ділянки, що виділяються за природно-історичними властивостями і є предметом систематичного госп. використання з певною виробничою метою. Осн. с.-г. З. у.— рілля, сіножаті, пасовища, сади, виноградники. З. у.— це також землі, зайняті будівлями, лісовими смугами, шляхами, водоймами тощо.

Землеробство — 1. Одна з найважливіших галузей с.-г. виробн., що вирощує продовольчі, технічні, кормові та ін. рослини. 2. Розділ агрономії, який вивчає заг. прийоми вирощування с.-г. рослин, розробляє способи раціонального використання землі й підвищення родючості грунту для вирощування високих і сталих урожаїв.

Зе́млі держа́вного лісово́го фо́нду СРСР — землі, вкриті лісами, а також не вкриті лісами, але призначені для потреб лісового господарства.

Земля́ — третя від Сонця велика планета Сонячної системи. Маса З. становить 5,98 · 10^{24} кг, густина 5,52 г/$см^3$. (Див. мал. на с. 56).

Земля́ (в економіці) — необхідна матеріальна передумова процесу праці, один з її найважливіших речових факторів. З.— гол. засіб виробн. в ряді галузей нар. госп. і насамперед у сільському та лісовому, даний самою природою. Належить до невідтворюваних засобів виробн., що зумовлює обмеженість земельних ресурсів взагалі (с.-г. угідь зокрема) і залежність властивостей З. від комплексу кліматичних та ін. природних факторів.

Земна́ коро́на — зовн. частина земної атм., розташована над *екзосферою,* простягається приблизно від 1000 км до і більш як 20 000 км. Складається переважно з іонізованого водню, що звітрився з екзосфери.

Земне́ ядро́ — внутр. частина Землі з теоретично визначеними: радіусом близько 3,5 тис. км, температурою — 4000—5000° С, тиском 2,5—3 млн. атм. і складом — заліза з домішками кремнію, силікатів та ін.

Земни́й магнети́зм, г е о м а г н е т и́ з м — магнітне поле Землі й навколоземного космічного простору; розділ геофізики, що вивчає розподіл у просторі й зміни в часі геомагнітного поля, а також пов'язані з ним геофізичні процеси в Землі та верхній атм.

Змі́на клі́мату — процес зміни чи повторення кліматичних умов на Землі в цілому або в окремих її частинах за певний період (десятиріччя, сторіччя, істор. час, геол. епоху).

Знаря́ддя пра́ці — осн. засоби виробн.: машини, верстати, прилади, двигуни тощо, за допомогою яких у процесі виробн. предмети праці перетворюються на засоби виробничого або особистого споживання. З.п.— важлива складова частина *продуктивних сил.*

Зо́внішні економі́чні зв'язки́ — сукупність різних форм *міжнар. поділу праці:* зовн. торгівля, експорт та імпорт капіталу, міжнар. туризм, екон. і науково-технічне співробітництво по будівництву різних об'єктів, розшуково-розвідувальних роботах, використання патентів та ін.

Зо́внішні по́зики — див. Державні позики.

Зо́внішня мігра́ція насе́лення — великі міжконтинентальні й міждержавні переселення людей. Після Великих геогр. відкриттів і в епоху первісного нагромадження капіталу З. м. н. була пов'язана з колонізацією відкритих і захоплених європейцями земель. В епоху капіталізму породжуються порівняним перенаселенням одних країн і нестачею трудових ресурсів в ін. країнах, війнами (біженці й переміщені особи) та безробіттям.

Зо́внішня полі́тика КПРС — широка, багатогранна діяльність партії на міжнар. арені, спрямована на створення сприятливих міжнар. умов для побудови комунізму в СРСР, зміцнення позицій світового соціалізму, підтримку боротьби народів за нац. визволення і соціальний прогрес, на відвернення агресивних воєн і послідовне здійснення принципу мирного співіснування держав з різним соціальним ладом.

Зо́внішня торгі́вля — торгівля між країнами, що складається з ввозу (імпорту) і вивозу (експорту) товарів. Сума ввозу і вивозу стано-

вить зовнішньоторговельний обіг. З. т. капіталіст. країн грунтується на капіталіст. способі виробн. з усіма його суперечностями і є засобом збагачення монополій. З. т. соціаліст. країн грунтується на соціаліст. власності на засоби виробн. і розвивається на засадах рівності, поважання суверенітету. Найуспішніше З. т. розвивається між соціаліст. країнами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги, бо спирається на міжнар. соціаліст. поділ праці в розвитку соціаліст. екон. інтеграції.

Зодіа́к, з о д і а к а́ л ь н е к о́ л о — 12 *сузір'їв* (Водолій, Риби, Овен, Телець, Близнят, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Стрілець, Козерог), по яких відбувається видимий річний рух Сонця серед зірок (екліптики).

Золотовалю́тні резе́рви — запаси золота (у злитках і монетах), кошти в іноз. валютах на рахунках банків за кордоном та іноз. банкноти й монети, що належать державним скарбницям і центр. банкам. З. р. країни не постійні й підтримуються на рівні, що дає змогу їй своєчасно погашати платежі ін. країнам.

Золоти́й запа́с — централізований резерв золота у злитках і монетах, зосереджений у центр. емісійному банку або держ. скарбниці країни. В імперіалістичних країнах З. з. є резервом для міжнар. платежів і однією з умов порівняної стабільності капіталіст. валют. У соціаліст. країнах централізований З. з. використовується в осн. як резерв для міжнар. розрахунків.

Золоти́й парите́т — 1. Зафіксований законом країни ваговий вміст чистого золота в нац. грошовій одиниці. 2. Співвідношення двох грошових одиниць, обчислене на основі їх золотого вмісту, ствердженого законом.

Зо́на територіа́льного ше́льфу — частина морського дна за межами тер. вод до природної межі підводної окраїни континенту, яке можна використовувати для добування нафтогазових і твердих мінеральних ресурсів.

Зона́льна росли́нність — рослинність, яка утворює самостійні зони (тундру, ліс, степ тощо). Найповніше З. р. виражена в рослинних угрупованнях, що займають плакорні (вододільні, слабопохилі) ділянки, які найбільше відповідають клімат. та ін. умовам даної зони.

Зона́льна спеціаліза́ція сільсько́го господа́рства — екон. доцільність розміщення галузей рослинництва і тваринництва за тер. ознакою (врахування клімат., грунтових, рослинних та ін. факторів), що забезпечує вирощування високих урожаїв с.-г. культур і високу продуктивність тваринництва. Звичайно, крім галузей спеціалізації с. г. (одна або кілька), розвиваються і ін., що дає змогу повніше використовувати природні умови й трудові навички населення.

Зона́льні одини́ці районува́ння — найвищі регіональні фізико-географічні комплекси: геогр. пояс, геогр. зона, геогр. підзона; провідні у їх виділенні — зональні фактори.

Зона́льні ти́пи грунті́в — типи грунтів, у яких процес грунтотворення і генетичні властивості найбільше відповідають біокліматичним умовам певних природних геогр. зон і перебувають з ними в тісному взаємозв'язку (напр., підзолистий, чорноземний та ін. типи грунтів).

Зо́ни зволо́ження — тер. з різним співвідношенням кількості опадів, що випали, і тих, що випарувалися. Виділяються зони надмірного, достатнього, нестійкого і недостатнього зволоження.

Зоогеографі́чне районува́ння суші й Світово́го океа́ну — поділ тер. та акваторій земної кулі на зоогеографічні регіони.

Зоогеографі́чні о́бласті — осн. підрозділи геогр. районування Світового ок і суші.

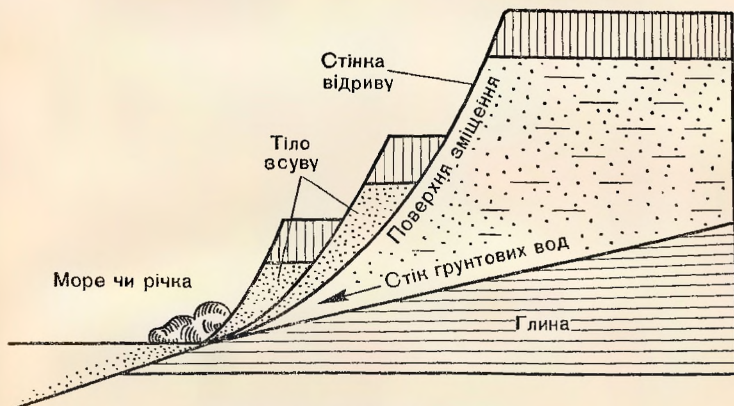
Зоогеогра́фія, г е о г р а́ ф і я т в а р и́ н — наука, що вивчає

геогр. поширення тварин і *зооценозів* на Землі. Завдання З.— встановлювати геогр. поширення тварин, шляхів та історії розвитку сучасних геогр. угруповань тваринного світу.

Зооцено́з — сукупність тварин, які населяють певну ділянку, що характеризується більш-менш однорідними умовами існування.

Зсу́ви — зміщення земляних мас та шаруватих гірських порід униз по схилу під впливом сили тяжіння. Поверхня, по якій З. відривається й переміщується вниз, називається **поверхнею зміщення**. (Див. мал.).

Зустрі́чні переве́зення — перевезення однойменних чи взаємозамінних вантажів у напрямі, зустрічному осн. потокові таких самих. З. п.— один з видів нераціональних перевезень. Щоб не було З. п., треба правильно планувати міжрайонний (міжобласний) обмін і встановлювати схеми нормальних (оптимальних) потоків кожного вантажу.

Морфологічні елементи берега.

Зо́ряна доба́ — проміжок часу, що дорівнює періоду обертання Землі навколо осі щодо зірок (точніше, щодо точки весняного рівнодення). З. д. дорівнює 24 год зоряного часу, або 23 год 56 хв 4,091 с *середнього сонячного часу*.

Ізалобари́чна о́бласть — обл. в атм., де атм. тиск за певний проміжок часу (напр., 6, 12, 24 год) знизився (І. о. падіння) або підвищився (І. о. зростання). На карті позначається ізалобарами (лініями однакової зміни атм. тиску за певний проміжок часу — добу, год тощо).

Ізалогі́пси — *ізолінії* змін величини висоти ізобаричної поверхні за певний проміжок часу.

Ізалоте́рми — *ізолінії* змін темп. повітря за певний проміжок часу на однакову величину.

Ізанома́ли — *ізолінії* аномалій даного метеорологічного елемента (найчастіше атм. тиску або темп. повітря).

Ізоамплі́ту́ди — *ізолінії* амплітуди того чи ін. метеорологічного елемента (темп. або тиску повітря тощо).

Ізоба́зи — лінії на геогр. карті, що сполучають точки земної поверхні, які зазнали внаслідок тектонічних рухів за однаковий проміжок часу однакового підняття (ізоанабази) або опускання (ізокатабази).

Ізоба́ри — лінії на геогр. карті, що сполучають точки з однаковим атм. тиском.

Ізоба́ти — лінії на геогр. карті, що сполучають однакові глибини дна океанів, морів чи озер. Зображають підводний рельєф.

Ізогалі́ни — лінії на геогр. карті, що сполучають точки з однаковою солоністю води.

Ізогіє́ти — лінії на геогр. карті, що сполучають точки з однаковою кількістю опадів за добу, місяць, рік і т. д.

Ізого́ни — лінії на геогр. карті, що сполучають точки з однаковим магнітним схиленням.

Ізоклі́ни — лінії на геогр. карті, що сполучають точки з однаковим значенням магнітного нахилення.

Ізолі́нії — лінії на геогр. картах, розрізах і графіках, що сполучають точки з однаковим значенням певної величини, напр., тиску (див. *Ізобари*), глибини морів (див. Ізобати) і т. д.

Ізомагні́тні лі́нії — лінії на геогр. карті, що сполучають точки з однаковим магнітним схиленням (див. *Ізогони*) і з однаковим магнітним нахиленням (див. *Ізсклі́ни*).

Ізосе́йсти — лінії на геогр. карті, що сполучають пункти, у яких землетрус діяв з однаковою силою.

Ізоте́рми — лінії на геогр. картах, розрізах, що сполучають точки з однаковою темп. повітря, води або грунту.

Інве́рсія ландша́фтів — порушення нормального, що відповідає звичайній висотній клімат. зональності, розміщення ландшафтних зон. Характерна для р-нів з розчленованим рельєфом типу низькогір'я чи середньогір'я. Часто зумовлена інверсією клімату чи кращим дренажем схилів підвищень.

Інве́рсія рельє́фу, п о в е́ р н у т и й р е л ь є́ ф — зміна первісного рельєфу внаслідок денудації, зумовлена різною опірністю гірських порід (напр., гірські хребти можуть перетворитися на долини, а колишні долини — на гірські хребти).

Інве́рсія температу́ри — підвищення темп. повітря з висотою у певному шарі атм. Виділяють І. т. у приземному шарі, у вільній атм., на межі від тропосфери до стратосфери. Потужність шару інверсії досягає десятків і сотень метрів. Темп. може підвищуватися на 10—15° і більше. Звичайно І. т. зумовлюється охолодженням повітря від грунту.

Інвести́ція — довгострокове вкладення капіталу в пром-сть, с. г., транспорт, торговельні та ін. підприємства країни чи за кордоном.

Інгре́сія — проникання морських вод у зниження прибережної суші у зв'язку з підвищенням р. м. або зануренням берега.

Індекс промисло́вого виробни́цтва, і н д е к с ф і з. о́ б с я г у п р о м. в и р о б н., і́ н д е к с о́ б с я г у п р о д у́ к ц і ї п р о м - с т і — відносний показник зміни масштабу пром. виробн. в якій-небудь країні.

Індекс цін — характеристика зміни цін товарів у часі або на тер. І. ц. може бути індивідуальним, що виражає зміну ціни якогось одного товару, і зведеним, який характеризує зміну цін багатьох товарів.

У радянській статистиці прийнято І. ц. держ. і кооперативної роздрібної торгівлі, колгоспної торгівлі, оптових, заготівельних і закупівельних товарів.

Індекси (гідрологічні) — числові характеристики деяких складних факторів, які непрямо визначають міру їх впливу на розвиток гідрологічного процесу.

Індекси (статисти́чні) — один з найважливіших показників, що виражає відношення між двома однорідними величинами в часі або просторі.

Індивідуа́льне виробни́цтво — див. *Одиничне виробництво.*

Інду́стрія — те саме, що *Промисловість.*

Інжене́рна геоло́гія — галузь геології, що вивчає особливості верхніх горизонтів земної кори та її динаміку для врахування під час інженерно-будівельних робіт.

Інтегра́льний економі́чний райо́н — частина тер. країни, виділена в результаті інтегрального (загальноекономічного) районування; являє собою взаємозумовлене поєднання всіх галузей господарства, певну ланку в тер. поділі праці.

Інтегра́ція економі́чна — див. *Економічна інтеграція.*

Інтенси́вність пра́ці — ступінь напруженості праці у процесі виробн., що характеризується затратою фіз. і нервових зусиль, у т. ч. темпом і ритмом роботи, коефіцієнтом використання робочого часу. Розрізняють нормально необхідну (при соціалізмі) і надмірну (при капіталізмі) І. п.

Інтенси́вність фі́зико-географі́чних проце́сів — фіз. величина, яка характеризує швидкість змін у геогр. оболонці; напр., зміна метеорологічних, екзогенних та ін. процесів.

Інтенсифіка́ція виробни́цтва — сукупність техніко-економічних заходів, що дають змогу збільшити обсяг виробн. і нац. доходу.

Інтенсифіка́ція сільсько́го господа́рства — послідовно зростаюче вкладання засобів виробн. і праці на одиницю земельної площі, а в тваринництві — на голову худоби; застосування досягнень науки і передового досвіду, поліпшення методів ведення господарства і технології виробн. для систематичного підвищення продуктивності тварин, збирання з кожного гектара землі найбільшої кількості продукції при найменших затратах праці й коштів на одиницю продукції.

Інтергляціа́ли — див. *Міжльодовикові епохи.*

Інтернаціоналіза́ція капіта́лу — процес розширення сфери діяльності капіталу за межі держави, який передбачає створення окремими нац. компаніями своїх підприємств або ін. госп. об'єктів в іноз. державах і розширення зв'язків та контактів між капіталом різних країн.

Інтернаціоналіза́ція виробни́цтва — встановлення безпосередніх, більш-менш стійких виробничих зв'язків між підприємствами різних країн, внаслідок чого виробничий процес в одній країні стає частиною процесу, що відбувається в інтернаціональному або світовому масштабі. Завдяки І. в. на різних етапах у виготовленні кінцевого продукту беруть участь підприємства багатьох країн світу.

Інтернува́ння — в міжнар. праві примусове затримання іноз. громадян воюючою або нейтральною державою під час збройного конфлікту.

«Інтерпо́л» — див. *Міжнародна організація кримінальної поліції.*

Інтрузи́вні гірські́ поро́ди, глибинні гірські породи, магматичні гірські поро́ди — породи, що утворюються внаслідок застигання магми в глибинах земної кори.

Інфля́ція — знецінення паперових грошей внаслідок випуску такої їх кількості, що перевищує потреби товарообігу. В умовах заг. кризи капіталізму І. набирає заг. хронічного характеру. При соціалізмі кількість грошей в обігу

встановлюється планомірно, що виключає І.

Інформа́ція суспі́льно-політи́чна — сукупність повідомлень про актуальні новини внутр. і міжнар. життя, які поширюються за допомогою преси, телебачення, радіо, лекцій і бесід безпосередньо на підприємствах, в установах тощо. У соціаліст. суспільстві до І. с.-п. ставляться вимоги об'єктивного аналізу подій на основі марксистсько-ленінської ідеології.

Інфраструкту́ра — комплекс галузей, що обслуговують пром-сть і с.-г. виробн. У радянській екон. науці виділяють в и р о б н и ч у І., яка безпосередньо обслуговує матеріальне виробн. (залізниці, шосейні дороги, енергогосподарство, водопостачання, каналізація тощо), і н е в и р о б н и ч у (соціальну) І., зв'язану з процесом виробн. (підготовка кадрів, середня й вища освіта, охорона здоров'я тощо).

Іоносфе́ра — шар атм. від 80—85 до 500—600 км (за ін. даними — 800 км) — нижньої межі магнітосфери. Завдяки високій електропровідності в І. поширюються радіохвилі тощо. Темп. в І. зростає від кількох десятків (на висоті 100 км) до 2000° у верхніх її межах, завдяки чому І. називають також термосферою.

Іригаці́йні систе́ми, з р о́ ш у в а л ь н і с и с т е́ м и — земельна тер. разом з мережею каналів та ін. гідротехнічних і експлуатаційних споруд для штучного поповнення запасів вологи у грунті.

Істори́чна геогра́фія — галузь істор. знань, що вивчає фіз., екон. і політичну географію минулого певної країни чи тер.

Істори́чна геоло́гія — галузь геології, що вивчає історію та закономірності розвитку земної кори і Землі в цілому.

Істори́чна о́бласть, і с т о р и́ ч н а п р о в і н ц і я — тер. в певних межах, яка має спільні риси істор. розвитку і в минулому була або адм. одиницею, або політично автономною частиною.

К

Кабіне́т міні́стрів — офіційна назва уряду в ряді зарубіжних країн (Великобританії, Індії, Замбії, США, Танзанії, Японії та ін.). Очолюється прем'єр-міністром (Великобританія, Індія, Японія) або главою держави — президентом (США, Замбія, Кенія, Танзанія). У деяких країнах (Великобританія, Індія) до К. м. входять не всі члени уряду, а лише прем'єр-міністр і міністри найважливіших урядових відомств (оборони, закордонних справ, фінансів, внутр. справ).

Кабота́ж, к а б о т а́ ж н і п е р е в е́ з е н н я — судноплавство між портами однієї країни, розміщеними в одному морі (малий К.), чи в різних морях (великий К.). В СРСР для визначення К. як одне море розглядають Чорне й Азовське м.; Біле й Пн. Льодовитий ок.; Японське, Охотське і Берінгове м.

Кал енда́р — система лічби тривалих проміжків часу, в основі якої лежать періодичні явища природи, пов'язані з рухом небесних світил. З 1582 введено григоріанський календар, яким користуються практично всі країни світу.

Кальде́ра — овальне чи кругле котлоподібне заглиблення на вершині вулкана.

Кам'яни́сті пусти́ні — пустині, розвинуті на корінних породах, які слабо вивітрюються і мають щебенисту або галькову поверхню, майже позбавлену грунтово-рослинного покриву.

Капіта́л — вартість, яка внаслідок експлуатації найманої робочої сили дає додаткову вартість, тобто самозростає. К. виражає історично визначені суспільно-виробничі відносини між класами бурж. суспільства — капіталістами, що володіють засобами виробн. і використовують їх як засіб експлуатації, та найманими робітниками, які продають капіталістам свою робочу силу. Ці відносини наперед визначають систему експлуатації найманої праці. У результаті соціаліст. революції засоби виробн. стають сусп. власністю трудящих, і капітал як екон. категорія перестає існувати.

Капіталісти́чна економі́чна інтегра́ція — новітня форма інтернаціоналізації госп. життя капіталіст. країн, новий ступінь у розвитку *державно-монополістичного капіталізму*.

Капіталісти́чна систе́ма світово́го господа́рства — сукупність міжнар. екон. взаємозв'язків і взаємовідносин між нац. господарством окремих капіталіст. країн, спрямованих на забезпечення панівного становища наймогутнішим капіталіст. державам. В основі К. с. с. г. лежать панування приватної власності на засоби виробн., бурж. відносини розподілу та обміну. Велика Жовтнева соціаліст. революція поклала початок епосі *заг. кризи капіталізму* та руйнування К. с. с. г. Поряд з нею і всупереч їй розвинулася і зміцніла світова система соціалізму.

Капіталісти́чний спо́сіб виробни́цтва — спосіб виробн. матеріальних благ, що грунтується на приватній капіталіст. власності на засоби виробн. і на експлуатації найманої праці. К. с. в.— це сусп. устрій, при якому суспільство поділяється на два осн. класи: буржуазія і пролетаріат.

Капіталісти́чний цикл — у розвитку капіталіст. виробн. період від початку однієї екон. кризи надвиробництва до початку другої. У К. ц. виділяють такі фази: криза, депресія, пожвавлення і піднесення.

Капіталісти́чні монопо́лії — великі господарські об'єднання (картель, синдикат, трест, концерн тощо), які перебувають у приватній власності (індивідуальній, груповій чи акціонерній) і контролюють діяльність галузей, ринків, підтримують високі ціни на свою продукцію та максимально низькі на потрібну їм сировину для одержання монопольно високих прибутків.

Капіталомісткé виробни́цтво — 1. Виробн., яке для створення матеріальних благ потребує величезних (порівняно з ін. виробн.) капітальних затрат, напр.: виробн. літаків, радіоелектронної, космічної техніки тощо. 2. Виробн., на створення, розширення і реконструкцію якого витрачають величезні (порівняно з ін. виробн.) кошти, напр.: гідроелектростанції, об'єкти добувної пром-сті (напр., шахти), машинобудівні заводи та ін.

Капіта́льне будівни́цтво — процес створення нових і реконструкції діючих фондів виробничого і невиробничого призначення в усіх галузях нар. госп., а також монтажу і введення в дію машин та устаткування.

Капіта́льні вкла́дення — затрати на створення нових, реконструкцію і розширення діючих фондів як виробничого, так і невиробничого призначення.

Кар, ц и р к — природна чашоподібна заглибина у привершинній частині гір з крутими скелястими стінами і полого увігнутим днищем. К. утворюється під дією невеликих льодовиків, сніговиків і морозного вивітрювання.

Ка́рове о́зеро — високогірне озеро, утворене в карі.

Карст, ка́рстові явища — явища, які виникають у розчинних водами гірських породах (вапняки, доломіти, крейда, гіпс, кам'яна сіль тощо) і пов'язані з хім. процесом їх розчинення. Внаслідок карстових процесів утворюються своєрідні форми рельєфу: лійки, борозни, ходи, порожнини, печери та ін.

Ка́рстовий цикл — послідовний розвиток карстових обл. при відносному тектонічному спокої. Розрізняють стадії «юності», «зрілості» і «старості» рельєфу карстових ландшафтів.

Карте́ль — див. *Капіталістичні монополії.*

Ка́рти бари́чної топогра́фії — карти, на яких ізогіпсами нанесено висоти тієї чи ін. ізобаричної поверхні над р. м.

Картогра́ма — карта, яка показує середню інтенсивність якогось явища по окремих районах (одиницях) певного тер. поділу. Напр., К. може характеризувати середню густототу населення на 1 км² чи розораність тер. у процентах.

Картографі́чна генераліза́ція — процес відбору та узагальнення елементів картографічного зображення під час складання геогр. карт для збереження і виділення на карті осн. рис і характерних особливостей зображуваних явищ відповідно до призначення даної карти, її тематики і можливостей масштабу. К. г., зберігаючи істотне, підсилює пізнавальну цінність карт.

Картографі́чна сітка — графічне зображення на площині (карті) геогр. меридіанів і паралелей. К. с. є основою для побудови картографічного зображення.

Картографі́чний ме́тод дослі́дження — з'ясування закономірностей просторового розміщення явищ, їх взаємозв'язків, залежностей і розвитку за допомогою картографічних матеріалів.

Картографі́чні прое́кції — математичні способи зображення всієї поверхні земного еліпсоїда або якої-небудь її частини на площині, якими користуються в осн. для побудови карти.

Картогра́фія — наука про геогр. карти, методи їх створення та використання. Завданням, предметом і методом сучасної картографії є вивчення просторового розміщення, поєднань і взаємозв'язків явищ природи і суспільства (та їх змін у часі) способом відображення за допомогою особливої знакової системи (картографічних символів).

Картодіагра́ма — карта, що показує сумарну величину якогось явища у вигляді діаграми в межах кожного р-ну (одиниці), нанесеного на основу тер. поділу. Напр., К. може показувати кількість населення, валову продукцію пром-сті, площу лісів тощо.

Картозна́вство — розділ картографії, що вивчає геогр. карти, їх елементи, властивості, види, а також способи використання карт.

Картоме́трія — дисципліна, яка вивчає способи вимірювання за картами різних геогр. об'єктів для визначення їх площ, довжини, об'ємів та ін. кількісних характеристик.

Картосхе́ма — карта зниженої точності, звичайно без картографічної сітки, на якій показано найістотніше в зображуваному явищі.

Катара́кти — великі водоспади, де значна маса води падає широким потоком з порівняно невеликої висоти.

Катего́рії господа́рств — поділ або відмінність господарств: 1) за галузевою або видовою ознакою (зернове, автогосподарство тощо); 2) за способом виробн. (натуральне, напівнатуральне, товарне); 3) за напрямом (монокультурне, спеціалізоване, полікультурне); 4) за формою власності в соціаліст. країнах: державне (радгосп, держгосп), кооперативне (колгосп, кооператив), одноосібне, особисте підсобне.

Кашта́нові грунти́ — типи грунтів, які утворюються під сухостеповою (злаковою і полиново-злако-

вою) рослинністю в р-нах з помірно посушливим кліматом.

Ки́слі гірські поро́ди — магматичні гірські породи, які містять 65—70% кремнекислоти; у мінералогічному складі типовий кварц. До К. г. п. належать інтрузивні — граніт, кварцовий діорит; ефузивні — ліпарит, кварцові порфір та порфірит.

Ки́слі грунти́ — грунти, які мають кислу реакцію в усьому профілі або у верхній частині. До К. г. належить більшість грунтів вологих обл. світу. К. г. піддаються вапнуванню.

Кіпре́гель — геод. кутомірний інструмент.

Клас ландша́фтів — таксономічна одиниця класифікації ландшафтів.

Клас форма́ції — таксономічна одиниця у *фітоценології* та *біогеографії,* що охоплює групи формацій, у яких едифікатори (види рослин і тварин) представлені близькими життєвими формами.

Класифіка́ція берегів — відмінність берегів: за формою вертикального розвитку (низовинні і підвищені); розчленованістю їх поверхні (рівні або порізані); за відповідністю берегової лінії геол. структурі (поздовжні, поперечні, нейтральні).

Класифіка́ція га́лузей наро́дного господа́рства — систематизований поділ нар. госп. на галузі відповідно до його структури. Усі галузі докладання сусп. праці щодо відтворення сусп. продукту поділяються на сферу матеріального виробн. і сферу невиробничих послуг, кожна з яких складається з ряду дрібніших групувань.

Класифіка́ція га́лузей промисло́вості — систематизований поділ пром-сті на галузі за спеціалізацією. К. г. п. в СРСР така: чорна і кольорова металургія; паливна пром-сть і виробн. продуктів з вугілля, нафти і сланців; виробн. електро- й теплоенергії; машинобудування і металообробка; виробн. абразивних, слюдяних і графітових виробів; хімічна пром-сть; лісова, паперова і деревообробна пром-сть; виробн. будівельних матеріалів; скляна і фарфоро-фаянсова пром-сть; легка і харчова пром-сть; медична пром-сть, ін. галузі пром-сті (напр., поліграфічна, виробн. комбікормів).

Класифіка́ція га́лузей сільсько́го господа́рства — систематизований поділ с. г. на галузі за спеціалізацією, у якому виражається структура с. г. Виділяють землеробство (рослинництво) і тваринництво, які в свою чергу поділяються на ряд вужчих групувань.

Класифіка́ція ландша́фтів — систематика ландшафтів, що грунтується на їх об'єднанні в типологічні групи за подібністю походження, структури.

Класифіка́ція льодовиків — поділ льодовиків на типи (материкові й гірські).

Класифіка́ція насе́лених пу́нктів — групування населених пунктів за однією (напр., людність) або кількома ознаками (людність, функції, будівельно-планувальні ознаки, правовий статут та ін.). К. н. п. за їх традиційними найменуваннями (село, зимовище, станиця, аул тощо) умовна і не дає підстави для їх порівняння в різних районах навіть однієї країни.

Класифіка́ція росли́нності — поділ рослинних угруповань за їх належністю до таксономічних одиниць різного рангу. Розрізняють: асоціації, групи асоціацій, формації, групи формацій, класи формацій, типи рослинності.

Класифіка́ція хмар (міжнародна) — групування хмар за формою, різновидностями і додатковими ознаками. За формою хмарних утворень виділяють 10 видів хмар: перисті, перисто-купчасті, перисто-шаруваті, висококупчасті, високошаруваті, шарувато-дощові, шаруваті, шарувато-купчасті, купчасті, купчасто-дощові.

Кла́совий склад насе́лення — склад населення, що визначається

існуючим сусп. ладом. У соціаліст. країнах суспільство складається з двох дружніх класів — робітників, селян і тісно пов'язаної з ними нар. інтелігенції. У капіталіст. країнах суспільство поділяється на експлуататорські (буржуазія, землевласники, великі чиновники, куркулі) та експлуатовані (робітники і селяни) класи.

Клі́мат — багаторічний режим погоди певної місцевості Землі (сукупність усіх умов погоди даної території протягом кількох десятків років; типова річна зміна цих умов і можливі відхилення від них в окремі роки; поєднання умов погоди, характерні для різних її аномалій — посухи, дощова погода, похолодання тощо). К.— одна з геогр. характеристик території.

Клі́мати Землі́ — типи кліматів і їх розподіл по земній кулі з урахуванням багаторічного режиму атм. явищ (погоди), які визначаються геогр. умовами. До осн. К. З. відносять: екваторіальний, пасатний, тропічних пустинь, тропічних мусонів, середземноморський, сухих субтропіків, холодних пустинь, мусонний субтропічний, морський, внутрішньоконтинентальний помірних широт, мусонний помірних широт, субарктики, Арктичного басейну й Антарктики.

Клі́мат у пого́дах — те саме, що *Кліматологія комплексна.*

Кліматú́чна геоморфоло́гія — геоморфологія, що розглядає рельєф як елемент геогр. ландшафту і простежує зміни рельєфу в різних природних (клімат.) зонах, обл. Предметом К. г. є *морфоскульптури.*

Кліматú́чна но́рма — якісна характеристика клімату за даними багаторічних спостережень.

Кліматú́чна о́бласть — обл. Землі з певним типом клімату; є частиною клімат. зони. Син.— кліматична обл.

Кліматú́чне районува́ння — поділ місцевості (обл., країни, материка, океану, всієї Землі) на зони, обл. та дрібніші регіони з більш-менш однорідними клімат. умовами чи ознаками.

Кліматú́чні зо́ни — великі регіони земної поверхні з порівняно однорідними клімат. умовами.

Кліматú́чні ка́рти — карти, на яких показано особливості клімату даної тер. (кількісна характеристика метеорологічних явищ та числові показники).

Кліматú́чні поясú́ — найбільші підрозділи земної поверхні, виділені за клімат. умовами, в осн. за особливостями режиму темп. та опадів. Розрізняють: екваторіальний, субекваторіальні, тропічні, субтропічні, помірні, субарктичний та субантарктичний, арктичний та антарктичний К. п.

Кліматú́чні сезо́ни — періоди року тривалістю кілька місяців, протягом яких зберігаються певні кліматичні умови.

Кліматогра́фія — розділ кліматології, присвячений описові клімату конкретних тер. земної кулі; географія кліматів.

Кліматоло́гія — геогр. наука про клімат, його типи, зумовленість, розподіл по земній поверхні та зміни в часі.

Кліматоло́гія ко́мплексна, к л і м а т у п о г о́ д а х — вчення про вплив погоди на людину, на ряд об'єктів її діяльності та на тваринний світ.

Кліматоутво́рюючі проце́си — атм. процеси, що визначають характер клімату в межах певної обл. або всієї Землі. До К. п. належать: теплообіг, вологообіг, *заг. циркуляція атм.*(в ряді районів істотна і місцева циркуляція атм.).

Кліматоутво́рюючі фа́ктори — фактори, які визначають характер самого клімату,— геогр. широта, висота над р. м., розподіл суші й моря, орографія, льодовий, сніговий і рослинний покриви, океанічні течії, характер грунту, склад повітря, госп. діяльність людини.

Клі́ринг — безготівкові розрахунки, що здійснюються через зарахування банками зустрічних платіж-

них вимог сторін-учасниць у розрахунках. У міжнар. розрахунках заборгованість країн одна одній погашається взаємними зустрічними поставками товарів і платіжними зобов'язаннями. Клірингові операції у зовн. торгівлі називають валютним К.

Коефіціє́нт приро́дного при́росту насе́лення — відношення абс. величини природного приросту (різниці абс. чисел народжених і померлих) до середньої кількості населення, виражене в промілле (тисячна частина числа). Становить різницю між коефіцієнтами народжуваності й смертності.

Коефіціє́нт спеціаліза́ції — відношення затрат на річний обсяг вироб. за новою (після проведення спеціалізації) і старою собівартістю.

Коефіціє́нт сто́ку — відношення величини стоку (в об'ємних одиницях або виміряною товщиною шару води в міліметрах) до кількості опадів (у тих самих одиницях) на даній тер. за той самий період часу.

Коксохімі́чна промисло́вість — галузь важкої пром-сті, що переробляє кам'яне вугілля коксуванням (вироблення коксу з кам'яного вугілля нагріванням до 950—1050° без доступу повітря). К. п. дає кокс, коксовий газ і хім. продукти.

Колива́ння клі́мату — див. *Зміна клімату.*

Колива́льні ру́хи земно́ї кори́ — повільні й безперервні підняття та опускання земної кори (в межах континентів).

Кона́т — особлива форма виробничих відносин між великим землевласником і безпосереднім виробником — колоном (розореним селянином), який працює в маєтку найманим робітником і орендує на кабальних умовах (сплачує $^1/_4$ і більше врожаю натурою) крихітні ділянки землі. Зберігся в Латинській Америці.

Колоніалі́зм — політичне, екон. і духовне поневолення слаборозвинутих країн панівними класами експлуататорських держав. Перемога Великої Жовтневої соціаліст. революції поклала початок кризі колоніальної системи.

Колоніза́ція — 1. Заселення вільних, незайнятих земель у країні або за її межами. 2. Захоплення якої-небудь країни або краю розвинутою капіталіст. країною, що супроводиться поневоленням, а іноді й винищенням місцевого населення; насильницьке перетворення якої-небудь країни або обл. на колонію.

Кольоро́ва металу́ргія — одна з найважливіших галузей важкої пром-сті, що займається розвідкою родовищ, добуванням і збагаченням руд, виробн. і первинною обробкою кольорових, рідкісних та дорогоцінних металів і їх сплавів, а також добуванням природних і виробн. штучних алмазів.

Колю́вій — уламковий матеріал на схилах гір або коло їх підніжжя, що нагромадився внаслідок переміщення з розташованих вище ділянок здебільшого під впливом сили тяжіння (матеріал зсувів чи обвалів).

Комбіко́рмова промисло́вість — галузь пром-сті, яка виробляє комбіновані корми і білково-вітамінні домішки для всіх видів с.-г. тварин. К. п. сприяє індустріалізації тваринництва.

Комбіна́т — прогресивна форма концентрації виробн. Виділяють К., що об'єднують: 1) підприємства, які послідовно обробляють сировину (напр., прядильні, ткацькі й оздоблювальні фабрики); 2) підприємства для комплексного використання сировини (напр., кольорової металургії та хім. пром-сті). Ця назва також присвоюється адм. органам, які керують однорідними підприємствами (напр., К. у вугільній пром-сті), а також об'єднанням дрібних різнорідних виробн., не зв'язаних між собою технологічно (райпромкомбінат, комбінат побутового обслуговування).

Комбінува́ння у промисло́вості — одна з прогресивних форм організації сусп. виробн., яка грунтується на технологічному та організаційному поєднанні в одному підприємстві різних виробн. К. у п. розвивається в поєднанні з ін. формами організації сусп. виробн., його концентрацією, спеціалізацією і кооперуванням.

Комуна́льне господа́рство — сукупність підприємств, служб, господарств, що обслуговують населення міст, селищ і сіл.

Комуніка́ції — **1.** Шляхи сполучення, транспорт, зв'язок, мережа підземного міського господарства. 2. Процес спілкування, «передача інформації».

Компенсаці́йні те́чії — горизонтальні переміщення водних мас, що поповнюють витрату води на якій-небудь ділянці океану, моря, озера (напр., міжпасатні протитечії в океанах).

Ко́мплекс географі́чний — див. *Географічний комплекс.*

Ко́мплексна програ́ма да́льшого погли́блення і вдоскона́лення співробі́тництва та ро́звитку соціалісти́чної економі́чної інтегра́ції — програма, прийнята 25-ю сесією Ради Економічної Взаємодопомоги в липні 1971 в Бухаресті. В ній визначено осн. завдання і принципові напрями дальшого поглиблення та вдосконалення співробітництва й розвитку соціаліст. екон. інтеграції країн — членів РЕВ відповідно до сучасних умов будівництва соціалізму та комунізму. К. п. розрахована на 15—20 років.

Ко́мплексний ро́звиток економі́чних райо́нів СРСР — планомірне поєднання в екон. р-нах галузей господарства та окремих підприємств для раціонального використання природних і трудових ресурсів, виробничих потужностей підприємств і транспортних засобів.

Ко́мплексні географі́чні дослі́дження — економіко- та фізико-географічні дослідження тер. для її всебічного вивчення у зв'язку з певними нар.-госп. завданнями.

Ко́мплексні пла́ни економі́чного і соціа́льного ро́звитку (в СРСР та ін. соціаліст. країнах) — система науково обгрунтованих показників розвитку економіки, соціальних відносин і духовного рівня членів виробничого колективу й система технічних, екон., соціальних та ідеологічних заходів, спрямованих на досягнення поставленої мети.

Компоне́нти ландша́фту, географічні компоне́нти — осн. структурні частини геогр. оболонки та геогр. комплексів: гірські породи, форми рельєфу, поверхневі й підземні води, повітряні маси.

Конве́ртерне виробни́цтво — такий спосіб виплавляння сталі в сталеплавильних агрегатах — конвертерах, коли рідкий чавун продувають повітрям або киснем. Чавун перетворюється на сталь у результаті окислення киснем домішок (кремнію, марганцю, вуглецю та ін.), які містяться в чавуні.

Конве́рсія — зміна умов випущених раніше держ. позик, зниження позичкового процента, подовження строку (для довгострокових позик) і об'єднання кількох попередніх позик в одну, конверсійну.

Кондомі́ніум — за міжнар. правом сумісне володіння двома або кількома державами однією тер. Встановлюється для ліквідації суперечностей між державами щодо володіння певними тер. Напр., К. Франції та Іспанії є Андорра.

Конкорда́нтний поздо́вжній бе́рег — берег моря або океану, напрям якого збігається з напрямом гірських хребтів, що простягаються паралельно цьому берегу (напр., берег Перу, Югославії та ін.).

Консоліда́ція — зміцнення чого-небудь; об'єднання, згуртування окремих осіб, груп, організацій для посилення боротьби за спільні цілі (напр., К. миролюбних сил).

Консо́рціум — тимчасова угода між кількома капіталіст. банками або пром. компаніями для спільного

проведення великих фінансових, комерційних операцій (розміщення позик або акцій, спекуляція цінними паперами, розподіл прибутків).

Конститу́ція — осн. закон держави, що має найвищу юридичну силу і встановлює основи політичної, екон., соціальної і правової систем.

Конструкти́вний ме́тод в економічній геогра́фії — один з найважливіших методів економіко-географічних досліджень у соціаліст. країнах, що полягає у вивченні перспективного розвитку господарства р-нів, виробленні практичних пропозицій щодо кращого розміщення виробн. і створення умов для раціональної тер. організації господарства.

Ко́нсул (у міжнар. праві) — службова особа, призначена постійним представником в ін. державу.

Конта́ктовий (конта́ктний) метаморфі́зм — процес зміни структури, мінералогічного, а іноді й хім. складу гірських порід у товщі земної кори під впливом високої темп., тиску і хім. дій. Відбувається у вузьких (до кількох кілометрів) зонах контакту порід із застигаючою магмою.

Континента́льний клі́мат — клімат, що формується в умовах переважаючого впливу континентальних повітряних мас; клімат усередині материків.

Контраге́нт — кожна із сторін в угоді; організація або особа, яка бере на себе певні зобов'язання за договором.

Контра́кт — письмова угода із взаємними зобов'язаннями договірних сторін.

Контро́льний паке́т а́кцій — сума (частина) акцій, що дає змогу їх власникові фактично панувати в акціонерному товаристві. Формально для цього потрібно мати 51% усіх акцій, але насправді великі фінансові магнати, володіючи 20—30% і навіть меншою кількістю акцій якої-небудь компанії, можуть повністю її контролювати.

Конурба́ція — група близько розташованих і економічно зв'язаних між собою міст. Ядром К. звичайно є велике місто.

Ко́нус ви́носу — форма рельєфу, що має вигляд слабоопуклого півконуса, утвореного пухким уламковим матеріалом у гирловій частині потоків або невеликих річок у місці їх виходу з гір на передгірні рівнини або ширшу й плоску частину долини.

Конфедера́ція — 1. Об'єднання двох або кількох держав, які мають деякі спільні держ. органи, для досягнення певних цілей (зовн. зносин, взаємної оборони тощо). 2. Термін «К» (у значенні «союз») іноді вживається в назвах різних організацій — Загальна К. праці у Франції, К. британської пром-сті та ін.

Конфіска́ція землі́ — примусове вилучення державою землі в землевласників. У широких масштабах проводиться в періоди загострення класової боротьби, гол. чином під час соціальних революцій, або за номінальний (грошовий) викуп (найчастіше в порядку аграрної реформи).

Конфронта́ція — протиборство, протиставляння (соціальних систем, класових інтересів, ідейно-політичних принципів та ін.); стан напруженості, зіткнення.

Концентра́ція виробни́цтва — зростання кількості великих підприємств і зосередження на них дедалі більшої частини наявних у суспільстві засобів виробн., робочої сили і продукції. При капіталізмі умовою К. в. є *концентрація капіталу*.

Концентра́ція капіта́лу — збільшення розмірів капіталу внаслідок капіталізації (нагромадження) частини додаткової вартості. К. к. являє собою капіаліст. форму концентрації виробн.

Конце́рн — див. *Капіталістичні монополії*.

Концéсія — 1. Договір з іноз. фірмою, за яким вона має право на певних умовах будувати й експлуатувати пром., транспортні та ін. підприємства, ліси, надра країни тощо. 2. Підприємство, яке діє за К.

Кооперувáння виробни́цтва — система виробничих зв'язків між підприємствами, які беруть участь у виготовленні певної продукції. К. в. поділяється на предметне, подетальне і технологічне.

Координáція народногосподáрських плáнів краї́н — члéнів РЕВ — одна з форм організації співробітництва в галузі планової діяльності і поглиблення міжнар. соціаліст. поділу праці. Охоплює проблеми співробітництва, які мають певне значення для розвитку екон. і науково-технічних зв'язків соціаліст. країн. Колективним організатором спільної діяльності по координації нар.-госп. планів є *Рада Економічної Взаємодопомоги.*

Корá вивітрювання — континентальна геол. формація, що утворюється на земній поверхні внаслідок вивітрювання гірських порід.

Корáлові спорýди, к о р á л о в і р и ф и — масивні біогенні вапнякові споруди, що формуються внаслідок життєдіяльності колоніальних коралових поліпів і супутних організмів, здатних вбирати вапно з морської води. Виділяють чотири типи К. с.: о б л я м о в у ю ч і (берегові) — поселення коралів на зовн. частині тектонічно стабільної прибережної обмілини; б а р'є р н і — поступове перетворення облямовуючих рифів при тектонічному зануренні берега; к і л ь ц е п о д і б н і — перетворення бар'єрних рифів у зв'язку із зануренням невеликих океанічних о-вів (К. с. з лагуною посередині — атол); в н у т р і л а г у н н і р и ф и, які піднімаються з дна лагуни.

Кореля́ція — 1. У с т р а т и г р а ф і ї — порівняння пластів, горизонтів гірських порід, а також цілих геол. розрізів як близьких, так і віддалених тер. для з'ясування геол. віку. 2. У г е о м о р ф о л о г і ї — співвідношення форм рельєфу, при якому одні виникають внаслідок руйнування ін., напр., співвідношення передгірного шлейфа і гірської країни, внаслідок руйнування якої він виник.

Кори́сні копáлини — див. *Мінеральна сировина.*

Корінни́й бéрег — частина вододілу, яка прилягає до річкової долини і височить над нею.

Корінни́й ліс — ліс, не зачеплений діяльністю людини або такий, що розвивається в умовах правильного лісового господарства.

Кормові́ культýри — однорічні, дворічні й багаторічні рослини, які використовуються для годівлі с.-г. тварин у вигляді сіна, пасовищної трави, зеленого підкорму, силосу, натурального соковитого корму й зерна (концентрований корм).

Короткострокови́й прогнóз погóди — прогноз погоди на строк менший як три доби. Дається за результатами вивчення змін погоди на великій тер. за допомогою синоптичних карт.

Корпорáція — характерне для США заг. найменування акціонерних товариств. Сучасна монополістична К. є гол. знаряддям збагачення і влади фінансової олігархії.

Корýпція — підкупність, продажність, хабарництво, поширені серед бурж. політичних діячів, великих чиновників та ін. службових осіб у держ. апараті капіталіст. країн, у бурж. громадських організаціях тощо.

Космі́чні зóнди — літальні автоматичні апарати, призначені для проведення фіз. досліджень навколоземного міжпланетного космічного простору, небесних тіл Сонячної системи та їх оточення.

Космогоні́чні гіпóтези — гіпотези про виникнення Сонячної системи. Поширені К. г. про утворення Сонячної системи з холодної розсіяної матерії і наступне їх розігрівання внаслідок розпаду радіоак-

тивних елементів (радянські вчені О. Ю. Шмідт, В. Г. Фесенков, американський вчений Г. Юрі та ін.).

Космогра́фія — навчальна дисципліна про Всесвіт, про тіла та явища, які в них відбуваються.

Космоло́гія — розділ астрономії, що вивчає Всесвіт як єдине ціле і всю охоплену астрономічними спостереженнями обл. Всесвіту як частину цілого.

Кочівни́цтво — спосіб життя деяких народів, пов'язаний з особливостями госп. діяльності (кочове скотарство).

Кочівні́ річки́ та озе́ра — річки та озера, які змінюють своє місцеположення з року в рік у зв'язку з нерівномірністю розподілу протягом року і значними змінами річного стоку, великими наносами чи госп. діяльністю людини.

Кошто́вні й виробні́ ка́мені — мінерали, гірські породи, а також штучні й синтетичні коштовні камені, які використовуються в різних галузях пром-сті та в ювелірній справі. Коштовні камені — це алмаз, рубін, смарагд, корунд. Виробні камені — напівпрозорі, частіше непрозорі мінерали й гірські породи: малахіт, орлець, яшма, нефрит, агат тощо. Зустрічаються К. і В. к. органогенного походження (перлини, янтар тощо).

Краї́на — 1. Велика тер. зі спільністю геогр. положення (приморська К., тропічна К.) або якої-небудь ін. природної ознаки (гірська К., К. вулканів, К. озер та ін.). 2. У політико-географічному відношенні — тер., яка має певні кордони, користується держ. суверенітетом або ж перебуває під владою ін. держави.

Краї́ни, що розвива́ються — країни Азії, Африки, Латинської Америки та Океанії, в минулому здебільшого колонії та напівколонії імперіалістичних держав або залежні від них країни, які користуються політичним суверенітетом, але, входячи в орбіту світового капіталіст. господарства, залишаються певною мірою нерівноправними «партнерами» високорозвинутих капіталіст. держав.

Країнозна́вство — дисципліна в системі геогр. наук, що займається комплексним вивченням материків, країн, великих р-нів.

Край — велика адм.-тер. одиниця в СРСР, напр., Ставропольський край, Приморський.

Крайови́й проги́н, передови́й проги́н, передгі́рний проги́н — лінійно витягнутий тектонічний прогин, що утворюється на межі геосинкліналі й платформи у процесі перетворення геосинкліналі у складчасту гірську споруду. З К. п. пов'язані родовища нафти, газу, вугілля, солей.

Крах колонiа́льної систе́ми — див. *Розпад колоніальної системи.*

Кристалі́чні гірські поро́ди — магматичні й метаморфічні породи, які складаються в осн. (або повністю) з великих кристалів різних мінералів.

Кро́пери — орендарі-здольщики в США (переважно у пд. штатах); К. є тільки робочою силою. Земля, весь осн. та оборотний капітал належать землевласникові, якому також іде вироблений продукт. За договором землевласник віддає частину врожаю кроперам.

Круго́обіг води́ — безперервний процес обігу води на Землі: випаровування за рік з поверхні Світового ок. 448 тис. км^3, з поверхні суші — бл. 71 тис. км^3, сума опадів — 519 тис. км^3 (при постійному вмісті води в атм. 13 тис. км^3).

Круго́обіг речовини́ та ене́ргії — одна з дуже важливих і характерних особливостей геогр. оболонки, що полягає у багаторазових повтореннях процесів і явищ та у їх високій сумарній ефективності при обмежених вихідних кількостях речовини й енергії.

Культу́рний ландша́фт — природний ландшафт, цілеспрямовано змінений госп. діяльністю людського суспільства.

Культу́рні пасови́ща — високоврожайні кормові угіддя, що використовуються для випасання худоби. Створюються завдяки поверхневому поліпшенню природних кормових угідь, а також висіванню травосумішей на новоосвоюваних землях.

Культу́рні росли́ни — однорічні і багаторічні рослини (зернові, технічні, кормові, плодові, овочеві та баштанні), які вирощує людина.

Курвіме́тр — прилад для вимірювання довжини кривих ліній на картах і планах.

Курс ці́нних папе́рів — ціна, за якою в капіталіст. країнах продаються й купуються цінні папери.

Кяри́з, к е р и́ з — підземна горизонтальна галерея для збирання грунтових вод, що йдуть на зрошення та обводнення, звичайно в гірських і передгірних р-нах Середньої Азії.

Л

Ла́вові плато́ — обширні плато, що утворилися в результаті виливання на земну поверхню величезної маси переважно базальтової лави.

Лаг — навігаційний прилад для визначення швидкості судна або пройденої ним відстані.

Ландша́фтна зо́на — див. *Географічна зона.*

Ландша́фтна оболо́нка — див. *Географічна оболонка.*

Ландшафтозна́вство — галузь фіз. географії, предметом якої є вивчення геогр. комплексів.

Ландшафтоутво́рюючі фа́ктори — клімат, геол. будова, рельєф, грунти, рослинність та ін. компоненти ландшафту, які беруть участь у формуванні геогр. комплексу. Всі Л. ф. прийнято поділяти на зональні (клімат, грунти, рослинність, тваринний світ) та азональні (рельєф, геол. будова).

Леге́нда (в картографії і топографії) — сукупність умовних знаків та пояснень до якої-небудь карти, що розкривають її зміст.

Легка́ промисло́вість — сукупність спеціалізованих галузей промсті, що виробляють предмети масового споживання з різних видів сировини. Осн. галузями Л. п. є: бавовняна, лляна, шерстяна, шовкова, прядильно-джутова, взуттєва, шкіряна, хутрова, дубильно-екстрактова, швейна, трикотажна, галантерейна та ін. Крім товарів масового споживання, Л. п. випускає засоби виробн. для багатьох галузей нар. госп.: технічні сукна, меблево-декоративні тканини, корд, кирзу, стрічку для приводних пасів, риболовецькі сітки та ін. вироби.

Лима́нне зро́шення — спосіб використання стоку, що формується (у природних, штучних, постійних або тимчасових лиманах) у період сніготанення, для одноразового весняного зволоження грунту.

Лихва́рство — явище (в експлуататорських суспільствах), що виражається в наданні позички з умовою сплати дуже високих процентів.

Лі́нія змі́ни да́ти — умовна лінія на поверхні земної кулі для розмежування місць, календарні дати яких в один і той самий момент різняться на одну добу. Л. з. д. проходить в осн. по меридіану 180° д. На Сх. від неї календарне число на одну добу менше, ніж на Зх.

Лі́сові ресу́рси — один з найважливіших видів природних ресурсів.

Л. р. охоплюють наявні на тер. країни запаси лісу й недеревні цінності (кормові, мисливсько-промислові ресурси, плоди та ягоди дикорослих рослин, лікарські рослини тощо).

Лісовпорядкува́ння — див. *Лісівництво.*

Лісомеліора́ція — галузь агромеліорації, що займається вивченням і практичним застосуванням лісівницьких заходів з метою поліпшення природних умов для підвищення врожайності с.-г. культур.

Лісовкри́та пло́ща — частина тер., вкрита лісами. Л. п. менша за лісову площу, бо охоплює тільки землі, фактично зайняті лісовою рослинністю.

Лісопромисло́ві ко́мплекси (ЛПК) — сукупність великих, спеціалізованих підприємств індустріального типу, які займаються заготівлею, транспортуванням, механічною і хімічною обробкою та переробкою деревини і лісовідновлювальними роботами на певній тер.

Лісохімічна промисло́вість — галузь пром-сті, що об'єднує підприємства хім. переробки деревини. До Л. п. входять каніфольно-скипидарне виробн., добування живиці, термічна переробка деревини — вуглевипалювання, суха перегонка, смолокуріння і газифікація.

Літогене́з, л і т о г е н е́ з и с — сукупність процесів утворення осадків та осадочних гірських порід. Виділяють льодовий, гумідний та вулканогенно-осадочний Л.

Літоге́нні ландша́фти — ландшафти, що формуються під впливом відслонених гірських порід.

Літоло́гія, п е т р о г р а́ ф і я о с а́ д о ч н и х п о р і́ д — наука про сучасні осадки, осадочні породи (і корисні копалини) — їх склад, будову, походження і закономірності просторового розміщення.

Літора́ль — прибережна зона морського дна, яка затоплюється під час припливу і висихає при відпливі.

Літосфе́ра — зовн. тверда оболонка земної кулі. До Л. входять земна кора та верхня частина мантії.

Ліцензі́йний до́говір — договір, за яким одна сторона (ліцензієдавець) надає право на використання винаходу або ін. технічних досягнень (ліцензію), а друга сторона (ліцензієодержувач) виплачує за це відповідну винагороду.

Ліце́нзія — 1. Л. (експортна чи імпортна) — дозвіл, наданий компетентними держ. органами на проведення зовнішньоторговельних операцій. 2. Дозвіл на використання винаходу або ін. технічних досягнень, наданий на основі *ліцензійного договору.*

Ло́же океа́ну — найзначніший поряд з материками і перехідною зоною елемент рельєфу Землі, який охоплює більшу частину дна Світового ок. Заг. площа Л. о. бл. 255 млн. км^2.

Локсодро́мія — лінія на сфері або якійсь ін. поверхні обертання, яка перетинає всі меридіани під постійним кутом. Л. широко використовується в морській навігації і в аеронавігації, бо є найкоротшою відстанню між двома точками сфери.

Лот — навігаційний інструмент для вимірювання глибин моря (річки, озера) з борту судна.

Ло́ція — 1. Розділ науки про судноводіння, що вивчає океани, моря, річки відповідно до потреб судноплавства. 2. Навігаційний посібник, у якому гол. чином описуються фізико-географічні особливості частини певного водного об'єкта або повітряної траси.

Луб'яні́ культу́ри — група рослин, що дають луб'яне волокно. До Л. к. належать: льон, коноплі, джут, кенаф, канатник, рамі, кендир, кроталярія, мальва, сідач, кропива, липа, хміль, агава, прядильний банан, юка тощо.

Лука́ — частина земельних угідь, зайнятих природними або сіяними багаторічними травами, які розвиваються протягом усього вегетаційного періоду.

Лучні грунти́ — грунти, що формуються під лучною рослинністю.

Льодовико́вий антицикло́н — антициклон над великою площею поверхні з постійним льодовим покривом (Гренландія, Антарктида).

Льодовико́вий ко́мплекс — сукупність льодовикових форм рельефу і льодовикових відкладів, які утворилися в прикінцевій частині льодовика.

Льодовико́вий релье́ф — рельєф, що виник при домінуючому впливі давнього або сучасного зледеніння.

Льодовико́ві епо́хи (віки́), л ь о д о в и к і в' я, г л я ц і а́ л и — проміжки часу в геол. історії Землі, які характеризуються значним похолоданням клімату й розвитком потужних покривів материкових льодів.

Льодовико́ві щити́ і по́криви, л ь о д о в и к и́ р о з т і к а́ н н я — льодовики, в яких напрям руху і форма зумовлені розподілом живлення й витрати льоду. Приклад Л. щ. і п. —льодовиковий покрив Гренландії.

Льона́рство — галузь рослинництва, що дає цінне волокно та олію. Виділяють два осн. напрями Л.: вирощування льону-довгунця для одержання волокна та насіння і олійного кучерявця для вироблення олії.

Лю́дність насе́лених пу́нктів — величина населеного пункту за кількістю жителів.

Магмати́чні гі́рські поро́ди, в и́ в е р ж е н і г і́ р с ь к і п о р о́ д и — гірські породи, що утворилися з розплавленої магми внаслідок її застигання і кристалізації.

Магні́тна анома́лія — місцеве відхилення елементів земного магнетизму, зумовлене заляганням у земній корі великих мас залізних руд, переважно магнітного залізняку (напр., Курська магнітна аномалія — КМА).

Магні́тне нахи́лення — кут між напрямом магнітної стрілки і площиною горизонту.

Магні́тне схи́лення — кут між площинами магнітного та геогр. меридіанів. М. с. вимірюється в градусах.

Магні́тний еква́тор — лінія, в усіх точках якої магнітне нахилення становить 0°. М. е. майже ніде не збігається з геогр. екватором.

Магні́тний меридіа́н — умовна лінія на земній поверхні, що сполучає *магнітні полюси Землі*. Майже ніколи не збігається з геогр., або дійсним, меридіаном.

Магні́тні бу́рі — сильні збурення магнітного поля Землі, які різко порушують плавний добовий хід земного магнетизму. М. б. тривають від кількох годин до кількох діб. Найчастіше бувають у період сонячної активності.

Магні́тні полюси́ Землі́ — точки на земній поверхні, у яких магнітна стрілка з горизонтальною віссю обертання встановлюється вертикально (магнітне нахилення становить 90°).

Макроклі́мат — клімат великого геогр. регіону — зони, обл. або навіть усієї Землі. Закономірності М. найповніше відображаються на світових клімат. картах.

Макроландша́фт — ландшафт фізико-географічних комплексів значного таксономічного рангу.

Макрорелье́ф — значні форми рельефу, що визначають заг. вигляд

великої ділянки земної поверхні: гірські хребти, плоскогір'я, рівнини, низовини.

Максимáльний термóметр — ртутний термометр, який фіксує найвищу темп. між двома строками спостережень.

Малá металýргія — виробн. сталі й прокату на машинобудівних заводах.

Малá планéта, астерóїд — тверде небесне тіло Сонячної системи. Найбільша М. п.— Церера (діаметр бл. 770 км).

Мальтузіáнство — бурж. людиноненависницька теорія, названа за ім'ям її автора — англ. реакційного економіста, священика Т. Мальтуса (кінець XVIII —поч. XIX ст.). Злидні, голод, безробіття та ін. нещастя капіталіст. суспільства за М. пояснюються не екон. системою капіталізму з його жорстокою експлуатацією трудящих, а надмірно швидким зростанням кількості населення, за яким не може встигати виробн. предметів споживання. Умовою піднесення життєвого рівня мальтузіанці вважають не знищення капіталіст. експлуатації, а необхідність зменшення кількості населення. Звідси й виправдовування воєн, епідемій тощо.

Мáнтія, підкоровá оболóнка — геосфера між земною корою та ядром Землі. М. перебуває у твердому стані. Займає 83% Землі (без атм.) за об'ємом і 67% за масою. Від земної кори М. відокремлює *Мохоровичича поверхня.*

Мареóграф — самописний прилад для запису коливань р. м.

Мáркетинг — одна із систем управління капіталіст. підприємством, яка передбачає старанний облік процесів, що відбуваються на ринку, для врахування їх під час ведення господарства.

Мартéнівське виробни́цтво — виробн. в мартенівських печах металургійних або машинобудівних заводів литої сталі заданого хім. складу. Сталь дістають окисним плавленням завантажених у піч залізовмісних матеріалів — чавуну, сталевого брухту, залізної руди і флюсів (в осн. вапняк тощо).

Маршрýт — **1.** Заздалегідь намічений або встановлений шлях слідування, напрям, послідовність руху. **2.** Система організації відправлення вантажів з однієї або кількох залізничних станцій призначення до пунктів вивантаження.

Маршрýтне знімáння — топографічне знімання місцевості за окремим маршрутом для створення чи оновлення топографічних, геол., грунтових та ін. карт, а також під час досліджень та вивчення динаміки природних і соціально-економічних явищ на певній території. Проводиться методом окомірного чи інструментального знімання.

Мáсове виробни́цтво — одна з форм організації виробн., що спеціалізується на випуску великої кількості однорідної продукції протягом тривалого часу і за постійного повторювання виробничого процесу на всіх дільницях, лініях і робочих місцях.

Мáсові вантажí — осн. маса вантажних перевезень (на залізницях СРСР — $^4/_5$) і вантажообігу. На залізничному транспорті М. в.— це кам'яне вугілля, залізна руда, чорні метали, нафта і нафтопродукти, хліб, лісові й будівельні матеріали тощо.

Математи́чна геогрáфія — розділ географії, у якому викладаються відомості про рух Землі як планети, про її форму, величину, а також розглядаються методи визначення координат пунктів.

Математи́чні мéтоди в геогрáфії — застосування математичних знань і понять, математичних і математико-логічних операцій та моделей, а також лічильно-обчислювальних машин для теоретичних і прикладних досліджень у геогр. науках.

Материкóва земнá корá, континентáльна земнá корá — один з типів земної кори, поширений у межах материків. Товщина

під рівнинами 30—35 км, в обл. гірських країн — 50—75 км. За щільністю гірських порід і швидкістю поширення сейсмічних хвиль у М. з. к. виділяють осадочний, «гранітний» та «базальтовий» шари.

Материко́ва обмі́лина, ш е л ь ф — порівняно мілководна підводна рівнина, що прилягає до берегів материків і генетично є частиною материкової платформи.

Материко́ве підні́жжя, к о н т и н е н т а́ л ь н е п і д н і́ ж ж я — один з осн. елементів підводної окраїни материків; смуга дна між основою *материкового схилу* і зовн. межею *ложа океану*.

Материко́вий лід — опуклий льодяний щит великої товщини, що вкриває значну площу суші (напр., Антарктичний, Гренландський).

Материко́вий схил — один з осн. елементів підводної окраїни материків між *материковою обмілиною* і *материковим підніжжям*.

Матери́нська поро́да — верхній шар гірських порід, на якому в результаті біологічних і біохімічних процесів та під впливом діяльності людини утворюється грунт.

Матеріаломі́сткість виробни́цтва — кількість матеріалів (сировини, електроенергії, палива), яка витрачається на виготовлення продукції; один з критеріїв науково-технічного рівня виробн. на кожному підприємстві даної галузі. М. в. включає і кількість матеріалів у виробах та відходи. Зниження її — важливий резерв для підвищення ефективності сусп. виробн., бо дає змогу з тієї самої кількості сировини виготовляти більше готової продукції, знижувати її собівартість тощо.

Матеріа́льне і мора́льне стимулюва́ння — сукупність заходів, спрямованих на підвищення зацікавленості окремих працівників і виробничих колективів у поліпшенні своєї виробничої діяльності.

Матеріа́льно-техні́чна ба́за комуні́зму — сукупність найдосконаліших речових елементів продуктивних сил (насамперед засобів і предметів праці), які є загальнонародною власністю і зумовлюють високоефективне виробн. в усіх галузях економіки. Як підкреслюється в Програмі КПРС, створення М.-т. б. к. є гол. екон. завданням Комуністичної партії і радянського народу, що означає цілковиту електрифікацію країни і вдосконалення на цій основі техніки, технології, організації сусп. виробн. в усіх галузях нар. госп.; комплексну механізацію виробничих процесів, дедалі повнішу автоматизацію виробн., широке застосування хімії в нар. госп., всебічний розвиток нових, економічно ефективних галузей виробн., нових видів енергії і матеріалів; всебічне й раціональне використання природних, матеріальних і трудових ресурсів, органічне поєднання науки з виробн. і швидкі темпи науково-технічного прогресу; високий культурно-технічний рівень трудящих; значну перевагу над найбільш розвинутими капіталіст. країнами у продуктивності праці.

Матеріа́льно-техні́чне постача́ння — процес планового розподілу продукції виробн. та організація своєчасного і комплексного забезпечення цією продукцією всіх галузей нар. госп.

Машинобудува́ння — найважливіший, провідний комплекс галузей пром-сті, які виготовляють знаряддя праці для нар. госп., а також предмети споживання та продукцію оборонного призначення і є вирішальними у створенні *матеріально-технічної бази комунізму*. Разом з металообробною пром-стю М. утворює комплексну галузь — М. і металообробка. Залежно від цільового призначення виділяють М.: енергетичне, транспортне, с.-г., будівельно-шляхове, виробн. технологічного устаткування для пром-сті та ін. За технологічними процесами та особливостями розміщення виробн. виділяють М.: важке; заг.; середнє; виробн. точних машин, ме-

ханізмів, приладів та інструментів; виготовлення металевих виробів і заготовок.

Маятник Фуко — прилад, за допомогою якого доводять, що Земля обертається навколо своєї осі.

Маятникова міграція — умовна назва регулярних поїздок населення з одного пункту (місця проживання) в ін. пункт — на роботу і назад. М. м. не належить до міграції населення.

Меандри — вигини русла річки, що виникають внаслідок циркуляції води в річковому потоці. М. часто перетворюються у стариці.

Мегарельєф — сукупність найбільших нерівностей земної поверхні: материкові виступи, океанічні западини, найбільші гірські системи, плоскогір'я, рівнинні країни.

Межа зледеніння — 1. Лінія, що відокремлює вкриті й невкриті снігом і льодом частини гірських вершин. 2. Межа максимального поширення давніх гірських або материкових льодовиків (напр., Валдайського та ін. зледенінь).

Мезозойська складчастість, т и х о о к е а н с ь к а с к л а д ч а с т і с т ь — складкоутворення і горотворення протягом мезозойської ери (напр., Верхояно-Чукотська геосинклінальна обл., Північно-Американські Кордільєри тощо).

Мезорельєф — форми рельєфу земної поверхні, що займають проміжне положення між формами *макро-* і *мікрорельєфу* (напр., долини, балки, відроги хребтів).

Мезосфера — шар атм. від 50—55 до 80 км, що лежить над стратосферою.

Меморандум — вид дипломатичного документа, в якому викладаються погляди уряду з певного питання.

Мензула — польовий креслярський столик, який використовується для складання плану або карти місцевості графічним методом.

Мерзлотно-тайгові грунти — грунти з багаторічно мерзлими породами в нижній частині профілю та відсутньою або слабо вираженою опідзоленістю. Розвинуті в обл. з холодним, різко континентальним кліматом.

Металогенія — розділ геології, який досліджує регіональні закономірності формування й розміщення рудних родовищ у зв'язку з геол. розвитком та будовою великих тер.

Металообробна промисловість — галузь пром-сті, підприємства якої виготовляють металеві вироби і конструкції та ремонтують машини різного призначення для всіх галузей нар. госп. й потреб населення.

Металургійна база — конкретна тер., на якій зосереджена група металургійних заводів із спільною сировинною базою, що забезпечують осн. потреби нар. госп. в металі (напр., в СРСР — Південна, Уральська М. б.).

Металургія — одна з найважливіших галузей важкої індустрії, що виробляє чорні й кольорові метали.

Метаморфічні гірські породи — гірські породи, утворені з осадочних чи магматичних у процесі метаморфізму (зміни під впливом темп. і тиску глибин земної кулі).

Метеор — світлове явище, зумовлене згорянням метеорного тіла в атм.

Метеорит — частина метеорного (небесного) тіла, яке не встигло зникнути (згоріти) в атм. і впало на поверхню Землі.

Метеорологічна ракета — ракета для підняття у високі шари атм. дослідних приладів.

Метеорологічна станція — станція, де регулярно спостерігають за станом атм. у регламентованій послідовності.

Метеорологічний супутник — штучний супутник Землі (ШСЗ), до програми дій якого входять фотографування хмарності, вимірювання радіації, спостереження і вимірювання, що дають уявлення про стан нижніх шарів атм.

Метеорологічні елементи—характеристики стану атм.: темп., тиск

і вологість повітря, швидкість і напрям вітру, хмарність, опади, видимість, а також темп. грунту і поверхні води, сонячна радіація, довгохвильове випромінювання Землі та атм. До М. е. відносять також грози, хуртовини тощо. Зміни М. е.— це результат атм. процесів; вони визначають погоду і клімат.

Метеорологічні при́лади — прилади для вимірювання та реєстрації значень *метеорологічних елементів*.

Метеорологі́чні термо́метри — рідинні термометри спеціальної конструкції, призначені для метеорологічних вимірювань переважно на метеорологічних станціях. Виділяють такі М. т.: ртутний психрометричний, спиртовий низькоградусний, ртутний максимальний, спиртоний мінімальний та ін.

Метеороло́гія — наука про атм. і процеси, що в ній відбуваються.

Мети́зи виробни́чого призна́чення — стандартні металеві вироби різноманітної номенклатури (цвяхи, канати, зварювальні електроди, заклепки, залізничні костилі тощо).

Ме́тод ана́логів (у метеорології) — метод довгострокових прогнозів погоди, в основі якого лежать висновки про майбутні атм. процеси і про майбутню погоду за аналогією до колишніх.

Ме́тод бала́нсів — див. *Балансові методи у фіз. географії*.

Ме́тод ключі́в — один з методів дослідження тер., при якому великі тер. комплекси (фізико-географічні р-ни, ландшафти тощо) пізнаються внаслідок детального вивчення їх невеликих, але типових ділянок (т. з. ключові ділянки).

Ме́тод накладá́ння — один з методів фізико-географічного районування, який полягає у накладанні однієї на одну окремих схем часткового районування (геоморфологічного, грунтового та ін.). М. н. призначений для початкового етапу виділення фізико-географічних регіонів.

Ме́тод провідно́го фа́ктора — метод у практиці фізико-географічного районування, за якого під час проведення меж регіонів враховується насамперед осн. провідний фактор, що значною мірою визначає всі ін. компоненти геогр. комплексу.

Ме́тоди географі́чних дослі́джень — способи пізнання геогр. науками своїх предметів. Для радянської географії основоположним є марксистський діалектичний метод, який протиставляється метафізичному, що й тепер поширений серед бурж. географів. Спільними для всіх геогр. наук є логічний і гносеологічний методи: дедукції, індукції, класифікації, картографічний, статистичний, порівняльний, генетичний та ін.

Ме́тоди еконо́міко-географі́чних дослі́джень — способи науково обгрунтованого геогр. підходу до явищ екон. життя, які вивчаються. В екон. географії використонуються такі осн. методи екон. наук: аналіз статистичних матеріалів, картографічний, безпосереднього спостереження економіко-географічних явищ, конструктивний тощо.

Ме́тоди фі́зико-географі́чних дослі́джень—способи збирання, систематизації та наукового узагальнення фізико-географічного матеріалу: експедиційним методом (досліджуються ті явища, які, відрізняючись у просторі, повільно змінюються в часі); стаціонарним (дослідження процесів, які швидко змінюються в часі, напр. метеорологічний, сейсмологічний та ін.); методом активного експерименту (в лабораторіях) тощо.

Ме́тоди фі́зико-географі́чного районува́ння — способи виділення фізико-географічних регіонів. Існують два осн. М. ф.-г. р. Перший грунтується на послідовному поділі тер. від вищих регіонів до нижчих за допомогою аналізу і різних спеціальних карт. Другий полягає в групуванні простих геогр. комплексів у ландшафти, провінції, обл.

тощо. Обидва методи доповнюють один одного і часто застосовуються разом.

Метропóліс — 1. Міська *агломерація,* яка склалася внаслідок злиття кількох міст або міста з навколишніми поселеннями. 2. Центр. місто країни або якогось великого підрозділу держ. тер.

Механізáція виробни́цтва — впровадження механізмів і машин у процеси трудової діяльності для заміни важкої ручної (або розумової) праці машинною.

Механі́чний рух насéлення, м і г р á ц і я н а с é л е н н я — переміщення населення, пов'язані із зміною місця проживання.

Механі́чний склад грунтíв — вміст у грунті різного розміру частинок, що виражається у вагових процентах.

Ми́ля — одиниця довжини, яка була поширена в нац. неметричних системах одиниць. В СРСР та більшості країн застосовується морська М., що дорівнює 1,852 км — середній довжині 1′ дуги меридіана.

Мир міжнарóдний — відносини між народами і державами, що грунтуються на проведенні зовн. політики ненасильницькими засобами і додержанні взятих на себе зобов'язань; відсутність організованої збройної боротьби між державами.

Ми́рне співіснувáння — тип відносин між державами з різним сусп. ладом, який передбачає відмову від війни як засобу розв'язання спірних питань між державами.

Ми́рний дóговір — вид міжнар. договору, за яким припиняється стан війни.

Ми́тна полі́тика — частина зовнішньоторговельної діяльності держави; регламентує обсяг, структуру й умови експорту та імпорту товарів.

Ми́тний сою́з — об'єднання держав для спільних дій у галузі митної політики. Соціаліст. країни не мають М. с.

Ми́тниця — держ. установа, яка контролює перевезення вантажів (у т. ч. багажу і поштових відправлень) через держ. кордон і стягує мито та ін. збори за їх провіз.

Ми́тні кордóни — кордони, що визначають митну тер., на якій діє єдине митне законодавство держави або кількох держав. Через М. к. пропускаються імпортні та експортні товари лише при виконанні вимог митного законодавства даної держави або союзу держав. М. к. звичайно збігаються з держ. кордоном, але іноді відходять углиб країни при наявності вільних гаваней, портів, зон або виходять за межі держ. кордону однієї держави в разі митного союзу кількох держав.

Мігрáція — 1. Переміщення тварин і рослин у просторі. 2. Переселення, переміщення населення як усередині країни (внутр. міграція), так і з однієї країни в ін.

Міграці́йний потíк — регулярне переміщення осіб з однієї країни в ін. або з р-ну в р-н у межах однієї країни — у більш-менш постійному напрямі.

Міжгалузéва конкурéнція — один з видів капіталіст. конкуренції; являє собою процес переміщення капіталів з однієї галузі в ін., завдяки чому стихійно складаються пропорції відтворення сусп. капіталу.

Міжгалузéва спеціалізáція — форма сусп. поділу праці між галузями (особливо в машинобудуванні), що характеризується стандартизацією та уніфікацією виробів, вузлів і деталей, типізацією технологічних процесів.

Міжгалузéві зв'язки́ — екон. зв'язки між галузями матеріального виробн., які характеризують взаємовідносини окремих виробників щодо виробн. і реалізації їх продукції. Завдяки розвинутій системі М. з. сукупність галузей утворює єдиний госп. організм.

Міжколгóспні об'є́днання — форма управління міжколгоспними

підприємствами, яка дає змогу координувати їхню діяльність у масштабі р-ну, обл., республіки.

Міжльодовикові епохи (віки), міжльодовиків'я, інтергляціали — проміжки часу між холодними льодовиковими епохами антропогенного періоду. Відзначалися значним потеплінням клімату і повним зникненням льодовикового покриву помірних широт.

Міжнародна асоціація розвитку (МАР) — дочірня організація *Міжнародного банку реконструкції і розвитку (МБРР)*. Створено в 1960 для надання кредитів та позик країнам, що розвиваються, на більш пільгових, ніж у МБРР, умовах.

Міжнародна організація кримінальної поліції, «Інтерпол» — міжнар. організація кримінальної поліції, заснована у 1923. До М. о. к. п. входить 120 держав. Осн. мета — співробітництво і взаємодопомога поліцейських властей різних держав у боротьбі з організованою злочинністю. Штаб-квартира в Парижі.

Міжнародна організація по стандартизації (МОС) — міжнар. неурядова організація, що розробляє міжнар. стандарти й регулює співробітництво в галузі стандартизації. Засновано в 1946 у Лондоні. Від СРСР членом МОС є Державний комітет СРСР по стандартах.

Міжнародна спеціалізація і кооперування виробництва (в соціалістичних країнах) — найважливіші форми розвитку міжнар. соціаліст. поділу праці міжгалузевого і внутрішньогалузевого характеру.

Міжнародне агентство по атомній енергії (МАГАТЕ) — міжнар. спеціалізована організація, створена в 1957 для сприяння ширшому використанню атомної енергії в мирних цілях. Входить до системи ООН (Організація Об'єднаних Націй). Членами МАГАТЕ на 1977 були 110 держ., у т. ч. СРСР.

Міжнародне державно-монополістичне об'єднання—об'єднання міжнар. монополій на основі міждержавних угод. Прикладом М. д.-м. о. може бути *Європейське об'єднання вугілля і сталі* (ЄОВС) та ін.

Міжнародне економічне співробітництво — об'єктивний процес розвитку різноманітних екон. і науково-технічних зв'язків між окремими країнами, групами країн та між двома соціально-економічними і політичними системами — соціаліст. і капіталіст. на принципах незалежності, рівноправності й взаємної вигоди.

Міжнародний банк економічного співробітництва (МБЕС) — міжнар. банк соціаліст. країн, заснований у 1963. МБЕС сприяє екон. співробітництву і розвитку нар. госп., розширенню торгівлі та екон. зв'язків соціаліст. країн з ін. країнами.

Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) — міжурядова спеціалізована установа ООН, створена в 1944. Членами МБРР можуть бути лише члени *Міжнар. валютного фонду*. Банк надає позики під процент країнам, які в нього входять (гол. чином тим, що розвиваються), чи під гарантію урядів і контролює їх використання. На середину 1975 членами МБРР були 125 країн. СРСР до МБРР не входить.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) — міжурядова спеціалізована установа ООН, заснована в 1944. МВФ сприяє міжнар. валютному співробітництву, врегулюванню валютних відносин між країнами, підтриманню рівноваги платіжних балансів країн, що входять в МВФ, і регулюванню курсів їх валют.

Міжнародний географічний союз (МГС) — наукове об'єднання географів світу. Створений у 1922. За статутом має сприяти вивченню геогр. проблем, особливо питань, що стосуються міжнар. співробітництва; забезпечувати їх наукове обговорення і публікацію результатів; проводити геогр. конгреси, міжнар. й регіональні конференції; затверд-

жувати комісії для виконання завдань союзу в періоди між конгресами. СРСР є членом МГС з 1956.

Міжнаро́дний геофізи́чний рік (МГР) — умовна назва періоду (1 лип. 1957 — 31 груд. 1958), протягом якого 65 країн (в т. ч. СРСР) у співдружності вивчали фіз. процеси в земній корі, атм. та океанах. М. г. р. було продовжено в 1959 під наз. Міжнародне геофізичне співробітництво (МГС) — міжнар. система геофізичних спостережень за єдиною програмою.

Міжнаро́дний до́говір — угода між двома або кількома державами щодо взаємних прав і обов'язків у політичних, екон. або ін. відносинах. М. д.—одне з осн. джерел міжнар. права. Укладається під назвами: договір, угода, пакт, конвенція, декларація, комюніке, протокол, акт тощо.

Міжнаро́дний інвестиційний банк (МІБ) — організований на основі угоди соціаліст. країн, підписаної у 1970. МІБ надає середньострокові (до 5 років) і довгострокові (до 15 років) кредити на спорудження об'єктів, які сприяють дальшому розвиткові міжнар. поділу праці, спеціалізації та кооперуванню виробн. і одночасно мають важливе значення для розвитку нац. економік.

Міжнаро́дний комуністи́чний рух — комуністичні й робітничі партії країн світу (в 1977 налічувалось 90), які, керуючись принципами марксистсько-ленінського вчення, стоять в авангарді світового робітничого і революційного руху та боротьби за мир, демократію і соціалізм.

Міжнаро́дний по́діл пра́ці — найвища форма сусп. тер. поділу праці; спеціалізація виробн. окремих країн на певних видах продукції, якими вони обмінюються. Виділяють два типи М. п. п.: міжнар. соціаліст. поділ праці й поділ праці при капіталізмі.

Міжнаро́дний поля́рний рік (МПР) — період одночасних геофізичних спостережень в Арктиці вченими кількох країн за спільним планом і єдиною методикою.

Міжнаро́дний рік спокі́йного Со́нця (МРСС) — комплекс досліджень сонячної активності та зв'язаних з нею геофізичних явищ у період її мінімуму (1 січн. 1964 — 31 груд. 1965) з участю наукових установ понад 70 країн (в т. ч. СРСР, НДР, ЧССР та ін. соціаліст. країни). МРСС — продовження досліджень за програмою *Міжнар. геофізичного року* (1957—1958) у період максимальної сонячної активності.

Міжнаро́дний робітни́чий рух — боротьба робітничого класу за знищення капіталізму і створення комуністичного суспільства, за повсякденні екон., політичні й культурні інтереси робітників, за загальнодемократичні права і вимоги трудящих. М. р. р. включає діяльність політичних партій робітничого класу, профспілок та ін. організацій робітників.

Міжнаро́дний суд ООН — гол. судовий орган ООН, до якого входить 15 суддів, обраних Генеральною Асамблеєю і Радою Безпеки на 9 років. Члени М. с. виступають не як представники держав, а від себе особисто. Місцеперебування М. с.— Гаага (Нідерланди).

Міжнаро́дні (міждержа́вні) відно́сини — відносини між державами (політичні, екон., науково-технічні, культурні та ін.), що грунтуються на взаємообумовлених міжнар. договорах та угодах.

Міжнаро́дні географі́чні конгре́си (МГК) — див. *Географічні міжнародні конгреси.*

Міжнаро́дні конве́нції — будь-яка міжнар. угода, за якою визначаються взаємні права і обов'язки держав, що її ратифікували. Але, як правило, М. к. називають міжнар. угоди, що регулюють відносини між державами в якійсь спеціальній галузі.

Міжнаро́дні Ле́нінські пре́мії «За зміцнення ми́ру між наро́дами»— почесні нагороди, які присуджуються

щороку Комітетом по Міжнародних Ленінських преміях від Президії Верховної Ради СРСР громадянам будь-якої країни за видатні заслуги в боротьбі за мир між народами.

Міжнаро́дні організа́ції — об'єднання держав або нац. товариств (асоціацій) неурядового характеру для досягнення спільних цілей у галузі політики, економіки, науки, техніки, культури та ін.; одна з найважливіших форм багатостороннього співробітництва між державами.

Міжнаро́дні пре́мії ми́ру — встановлені на Першому Всесвітньому конгресі прихильників миру у квіт. 1949; присуджуються Всесвітньою Радою Миру (ВРМ) державним, політичним і громадським діячам, діячам науки, культури і мистецтва за кращі твори літератури і мистецтва, наукові праці і кінофільми, які сприяють зміцненню миру між народами.

Міжнаро́дні річки́ (у міжнар. праві) — річки, режим яких регулюється міжнар. договорами та угодами.

Міжнаро́дні розраху́нки — регулювання грошових зобов'язань між державами чи окремими представниками цих держав. В СРСР М. р. здійснюються Зовнішторгбанком СРСР виключно за уповноваженням Держбанку СРСР.

Міжпарла́ментський сою́з (МС) — міжнар. неурядова організація — об'єднує нац. парламентські групи, які поділяють погляди цієї організації і беруть участь у її роботі. Парламентська група СРСР є членом МС з 1955.

Міжрайо́нні економі́чні зв'язки́ — обмін продукцією та послугами між р-нами країни на основі сусп. тер. поділу праці; у нар. госп. СРСР — процес планомірного обміну засобів виробн. і предметів споживання, трудових, науково-технічних і фінансових ресурсів між центрами та р-нами виробн. і споживання на основі єдиної транспортної системи.

Міжширо́тний о́бмін — обмін повітря і його властивостей (насамперед тепла і вологи) між низькими та високими широтами Землі.

Мікробіологі́чна промисло́вість — галузь пром-сті, яка займається мікробіологічним синтезом цінних продуктів (вітаміни, ферментні препарати, антибіотики тощо) з різних видів нехарчової сировини (вуглеводнів нафти і газу, гідролізатів деревини), а також відходів пром. переробки цукрових буряків, кукурудзи, олійних і круп'яних культур та ін.

Мілiба́р — одиниця атм. тиску, що дорівнює тискові сили 1000 дин на 1 $см^2$ і еквівалентна тискові 0,75 мм рт. ст.

Мілітари́зм — нарощування військової могутності експлуататорської держави для проведення політики загарбницьких воєн і придушення опору трудящих мас усередині країни. М. склався як система економіки, політики та ідеології при капіталізмі.

Мінералогі́чний склад грунті́в — характеристика кількісного співвідношення різних мінералів у грунті.

Мінерало́гія — наука про природні хім. сполуки — мінерали, їх склад, властивості, особливості й закономірності фіз. будови (структури) та про умови утворення й зміни в природі.

Міне́ральна сировина́ — рудні й нерудні копалини, а також природні розчини солей морів, озер, підземних і підводних джерел, з яких економічно доцільно добувати мінерали.

Міне́ральне о́зеро, с о л я н е́ о́ з е р о — озеро з великим вмістом солей. Звичайно М. о. містить солей понад 35‰ (вище середньої солоності океанів).

Міне́ральні во́ди — води (звичайно підземні) з підвищеним вмістом деяких хім. елементів і сполук, а також газів.

Міне́ральні ресу́рси — сукупність запасів різних корисних копалин

(р-ну, країни, групи країн, соціальних систем господарства, світу в цілому), придатних для використання в різних галузях господарства.

Мінерáльно-сировúнний райóн — екон. р-н, у господарстві якого провідне становище займає одна або кілька галузей гірничодобувної і зв'язаної з ним гірничообробної пром-сті.

Мінімáльний термóметр — спиртовий термометр для визначення найнижчої темп. між двома строками спостережень.

Міськé господáрство — комплекс служб, підприємств, інженерних споруд і мереж, що задовольняють повсякденні комунальні, побутові й соціально-культурні потреби жителів міст і селищ міського типу. До М. г. належать: житлове, комунальне господарства, підприємства побутового обслуговування населення, міського транспорту, зв'язку, торгівлі й громадського харчування, а також заклади освіти, охорони здоров'я, культури, соціального забезпечення тощо.

Міськé і сільськé насéлення — категорії, які визначають склад населення за місцем проживання у міських і сільських населених пунктах. Співвідношення міського і сільського населення, їх питома вага у заг. кількості населення — один з показників екон. розвитку країни.

Міські зéмлі — усі землі у межах міста (в СРСР — у віданні міських Рад народних депутатів).

Міські насéлені пýнкти — населені місця з певною людністю, які виконують переважно пром., транспортні, культурні та адміністративно-політичні функції. Частина населення, яка живе в М. н. п.,— важливий показник урбанізованості та індустріалізації країни або р-ну. Виділяють такі категорії М. н. п.: малі міста (до 10 тис. жит., 10—20 тис. жит., 20—50 тис. жит.); середні (50—100 тис. жит.); великі міста (100—300 тис. жит. і 300—1000 тис. жит.); міста-«мільйонери» (в СРСР у 1980 — 20).

Місцéва промислóвість в СРСР — сукупність пром. підприємств, безпосередньо підпорядкованих крайовим, обл., міським, районним виконкомам Рад нар. депутатів і Радам Міністрів автономних республік. Підприємства М. п. використовують переважно місцеву сировину і паливо, а також пром. відходи й обслуговують гол. чином потреби місцевого господарства та населення.

Місцéвий час (в астрономії) — час, визначений для даного місця на Землі; залежить від геогр. довготи місця. У повсякденному житті замінюється поясним часом (в СРСР з 1919).

Місцéвість (у фіз. географії) — найбільша морфологічна частина геогр. ландшафту.

Місцéва циркуля́ція атмосфéри — циркуляція атм. над порівняно невеликою тер. або акваторією (напр., бризи, гірсько-долинні вітри тощо).

Місяцéвий мíсяць — період обертання Місяця навколо Землі. Розрізняють такі М. м.: з о р я н и й або сидеричний (період обертання Місяця навколо Землі відносно зірок), становить 27,3 доби; с и н о д и ч н и й (проміжок часу між однаковими фазами Місяця) — 29,5 доби; д р а к о н і ч н и й (проміжок часу перетину однієї і тієї самої точки орбіти Місяця й екліптики) — 27,21 доби. З М. м. пов'язана періодичність сонячних і місяцевих затемнень.

Мíсяць — проміжок часу, близький до періоду обертання Місяця навколо Землі. У григоріанському календарі тривалість місяців (від 28 до 31 доби) не узгоджується з фазами Місяця.

Молоді незалéжні держáви — держави, які добилися політичної незалежності (понад 80 колишніх колоній і напівколоній) після другої світової війни.

Монáрхія — в експлуататорських державах форма правління.

при якій верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках одноосібного глави держави — монарха.

Монокліна́ль — форма залягання гірських порід, що характеризується їх пологим нахилом в один бік.

Монокульту́ра — **1.** Єдина с.-г. культура, вирощувана в госп. **2.** Тривале безперервне (повторне) вирощування рослин одного виду на одній і тій самій ділянці (полі)

Мусон зимовий.

Мусон літній.

без додержання сівозміни (чергування культур).

Моноп́олія зо́внішньої торгі́влі — в соціаліст. країнах виключне право держави експортувати й купувати товари в ін. держав, здійснювати зовнішньоторговельні операції або дозволяти виконання таких операцій окремим підприємствам.

Морато́рій — відстрочка виконання зобов'язань, яку встановлює уряд на певний строк або до закінчення якихось надзвичайних подій (напр., війни, стихійного лиха).

Море́на — скупчення уламків гірських порід (валунів, суглинків, супісків), що їх переносить або відкладає льодовик.

Море́нний рельє́ф — акумулятивний рельєф, створений діяльністю льодовиків.

Морськи́й клі́мат — клімат, що формується в умовах переважаючого впливу на атм. океанічних просторів, тобто великої повторюваності морських повітряних мас. Осн. особливості М. к. — малі річна й добова амплітуди темп. повітря; з віддаленням у глиб материка М. к. поступово змінюється на континентальний.

Морфогра́фія — опис зовн. рис земної поверхні без розгляду генезису й віку рельєфу.

Морфологі́чний ко́мплекс, м о р ф о л о г і ч н и й   л а н д ш а́ ф т, м о р ф о л о г і ч н и й   т и п   р е л ь є́ ф у — закономірне поєднання генетично пов'язаних форм земної поверхні, властиве кожному типу природного середовища.

Морфоло́гія гру́нту — розділ грунтознавства, що вивчає зовн. ознаки грунтів як відображення їх внутр. генетичних властивостей, режимів, сучасних і колишніх процесів та умов формування.

Морфоло́гія ландша́фту — розділ ландшафтознавства, що вивчає внутр. розчленування ландшафту і взаємовідношення його морфологічних частин (фація, урочище тощо).

Морфоскульпту́ра — дрібна форма рельєфу (річкові долини, балки, яри, карстові форми тощо), в утворенні якої осн. роль відіграють екзогенні процеси.

Морфострукту́ра — значні нерівності рельєфу материків і дна морських западин, які в різних поєднаннях надають великим ділянкам земної поверхні тих чи ін. особливостей. Утворюються під час тривалої взаємодії ендогенних та екзогенних процесів при переважанні перших.

Мохоро́вичича пове́рхня — межа між земною корою і мантією Землі. Вперше встановлено за сейсмічними даними югославським ученим А. Мохоровичичем.

Му́льда — різновид синклінальної (брахісинклінальної, тобто укороченої синклінальної) складки з приблизно однаковими шириною і довжиною. Термін «М.» іноді вживається як син. *синкліналі*.

Муніципаліте́т — виборний орган місцевого, переважно міського, управління і самоуправління в бурж. державі.

Мусо́нний клі́мат помі́рних широ́т — клімат, що формується на сх. окраїні Євразії. Характеризується малохмарною і холодною зимою при переважаючих пн.-зх. вітрах, теплим або помірно теплим літом з пд.-сх. вітрами і достатніми (іноді рясними) літніми (місцями й зимовими) атм. опадами (див. мал. на с. 84).

Мусо́нний субтропі́чний клі́мат — клімат, який формується у сх. частинах материків у субтропічних широтах. Характеризується певною схожістю темп. умов з р-нами середземноморського клімату, але відрізняється від них рясними літніми атм. опадами.

Н

Наверствува́ння — залягання осадочних гірських порід у земній корі у вигляді верств.

Навіга́ція — 1. Мореплавство, судноплавство. 2. Період року, коли за місцевими клімат. умовами можливе судноплавство. 3. Осн. розділ науки про судноводіння, у якому розробляються теоретичні обгрунтування і практичні прийоми водіння суден.

Нагрома́дження капіта́лу (капіталістичне) — перетворення частини додаткової вартості на капітал, тобто використання її на розширення капіталіст. виробн. Відбувається стихійно в процесі конкурентної боротьби між капіталістами.

Надвиробни́цтво — неминуче в капіталіст. суспільстві явище, коли періодично виробляється більше товарів, ніж на них є платоспроможний попит.

Надглибо́ке бурі́ння — буріння свердловин завглибшки 10—15 км для вивчення земної кори і верхньої мантії, а також для виявлення покладів корисних копалин.

Надзапла́вні тера́си — річкові тераси, що височать над заплавою і відокремлені від неї та одна від одної уступами.

Надзвича́йне стано́вище — особливий воєнно-політичний або соціально-економічний стан. Вводиться в р-ні, країні або групі країн у зв'язку з війною, стихійним лихом, класовими виступами, епідеміями та ін.

Надзвича́йний і повнова́жний представни́к (посол) — у міжнар. відносинах посол або ін. дипломатичний представник, який очолює дипломатичне представництво (посольство) держави при уряді ін. держави.

Надприбу́ток — перевищення (надмір) прибутку капіталіст. підприємств і монополій порівняно із середнім прибутком.

На́дра — глибини Землі, що простягаються від її поверхні до центра і включають земну кору, мантію та ядро; у вужчому розумінні під Н. мають на увазі верхню частину земної кори, у межах якої можливе добування корисних копалин.

На́ймана пра́ця — панівна форма праці в капіталіст. суспільстві, де юридично вільні, але позбавлені засобів існування трудящі, щоб жити, змушені продавати свою робочу силу як товар і створювати капіталістам додаткову вартість. В умовах соціалізму найманої праці не існує, бо його економічну основу становить сусп. власність.

Наро́дна демокра́тія — форма політичної організації суспільства, що утвердилася в ряді країн Європи та Азії в результаті народно-демократичних революцій 40-х років XX ст. Виникнення її пов'язане з другим етапом заг. кризи капіталізму, характером другої світової війни, з вирішальною роллю СРСР у визволенні від фашизму й окупації народів Європи та Азії. У більшості цих країн Н. д. виникла як революційно-демократична влада, керована робітничим класом, у процесі переростання народно-демократичної революції в соціаліст. Н. д. перетворилася на форму диктатури пролетаріату.

Наро́дне господа́рство — комплекс (сукупність) галузей виробн. даної країни, взаємозв'язаних між собою поділом праці, що склався історично. Н. г. включає галузі сфери матеріального виробн., які створюють сусп. продукт, і галузі невиробничої сфери, результат функціонування яких — послуги нематеріального характеру. Соці-

ально-економічна природа Н. г., його структура і темпи розвитку визначаються характером пануючих у даному суспільстві виробничих відносин.

Наро́дність — мовна, тер., екон. і культурна спільність людей, що склалася історично. Початок формування Н. відносять до періоду об'єднання племен.

Наро́дно-демократи́чна револю́ція — антиімперіалістична, антифеодальна, демократична революція, що розгорнулася в умовах другої світової війни та після неї в ряді країн Європи й Азії. За своїми об'єктивними основами, рушійними силами, класовим характером встановленої влади, а також соціально-економічними перетвореннями Н.-д. р. не є революцією соціаліст. типу, але разом з тим істотно відрізняється від буржуазно-демократичних революцій, бо стає основою встановлення нового демократичного ладу, який створює максимум умов для революційного переходу до соціалізму.

Натура́льне господа́рство — тип господарства, в якому продукти праці виробляються для задоволення власних, внутрішньогосподарських потреб. В умовах капіталізму товарне господарство поступово витісняє Н. г. Однак у слаборозвинутих країнах, які визволилися від колоніальної залежності, і тепер 50—60% населення займається натуральним і напівнатуральним господарством.

Нау́ка — одна з форм сусп. свідомості. Сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність. При капіталізмі Н. служить інтересам панівного класу. В соціаліст. країнах вона перетворилася на величезну продуктивну силу суспільства.

Науко́ва організа́ція пра́ці (НОП) — здійснення на кожному робочому місці, дільниці, в цеху, на підприємстві тощо певного комплексу організаційно-технічних, екон. і санітарно-гігієнічних заходів, які спираються на досягнення науки та передової практики і дають змогу найефективніше використовувати матеріальні й трудові ресурси, підвищувати продуктивність праці при максимальному збереженні здоров'я працівників. Н. о. п. цілком здійсненна лише в умовах соціалізму.

Науко́во-техні́чна револю́ція (НТР) — докорінні, якісні зміни продуктивних сил завдяки перетворенню науки в провідний закономірний етап людської історії, характерний для епохи переходу від капіталізму до комунізму. В умовах капіталізму Н.-т. р. поглиблює соціальні суперечності, збільшує прірву між працею і капіталом, веде до зростання безробіття. У соціаліст. країнах досягнення Н.-т. р. є основою створення матеріально-технічної бази комунізму, дальшого вдосконалення соціальної структури суспільства і сусп. відносин.

Науко́во-техні́чне співробі́тництво соціалісти́чних краї́н — новий тип відносин між країнами, що почав складатися з виникненням світової системи соціалізму. Виражається в обміні між соціаліст. країнами науковим і виробничим досвідом, поділі праці та кооперування у проведенні н.-д. і проектно-конструкторських робіт; співробітництві в галузі науково-технічної інформації, винахідництві, підготовці наукових кадрів.

Науко́во-техні́чний прогре́с — основа прискорення зростання сусп. виробн. і підвищення його ефективності. Н.-т. п. у широкому розумінні охоплює всі сторони життя суспільства: виробн., культуру, побут. Гол. напрямами є: автоматизація виробн., електрифікація, хімізація, впровадження автоматизованих систем управління (АСУ).

На́фтова промисло́вість — галузь важкої індустрії, яка включає розвідку нафтових і газових родовищ, буріння свердловин, добування нафти і нафтового (попутного)

газу, переробку нафтового газу, трубопровідне транспортування нафти.

Нафтодобувна промисловість — галузь паливної пром-сті, підприємства якої займаються розвідкою, добуванням нафти і попутного нафтового газу, а також транспортуванням і зберіганням нафти.

Нафтопереробна промисловість — галузь важкої індустрії, яка охоплює переробку нафти і виробн. нафтопродуктів (без виробн. сажі). Осн. продукція Н. п.— пальне для двигунів, для котелень, масла моторні, спеціальні, бітуми, парафіни тощо.

Нафтохімічна промисловість — галузь важкої індустрії, що охоплює виробн. синтетичних матеріалів і виробів переважно з продуктів переробки нафти і горючих газів.

Націоналізація — примусове вилучення засобів виробн., землі, банків, транспорту й зв'язку з власності окремих осіб і приватних об'єднань у власність держави.

Націоналізм — бурж. ідеологія і політика в нац. питанні. У перехідний період від феодалізму до капіталізму бурж. Н. відігравав прогресивну роль (становлення націй та утворення нац. держав). З настанням епохи імперіалізму Н. реакційної буржуазії став ідеологією і політикою пригноблення одних націй ін. (розпалювання расової і нац. ворожнечі, дискримінація, нещадна експлуатація тощо). З перемогою соціалізму зникає всякий грунт для Н.

Національне багатство — сукупність матеріальних благ, які має суспільство. Н. б. складається з осн. та оборотних виробничих фондів нар. госп. (будівлі, споруди, машини, устаткування, сировина, матеріали, паливо тощо), фондів обігу (запаси готової продукції), резервів і страхових запасів, невиробничих фондів нар. госп., особистого майна населення. Важливою складовою частиною Н. б. є природні ресурси країни (поклади копалин, землі, ліси, води тощо), залучені в процес виробн., а також виробничий і науково-технічний досвід працівників. При соціалізмі Н. б. належить усьому народові.

Національний доход — частина сукупного сусп. продукту, що залишається після заміщення спожитих при його виробн. засобів виробн.; результат затраченої у процесі виробн. живої праці за певний період (напр., за рік). Переваги соціаліст. виробн. зумовлюють сталі, вищі, ніж при капіталізмі, темпи зростання Н. д. як у цілому, так і на душу населення.

Національний капітал — капітал, який використовують слаборозвинуті поневолені або визволені країни у сфері екон. діяльності (у пром-сті, с. г., кредитно-страховій системі тощо).

Національний склад населення — групування населення за національностями. В СРСР віднесення до тієї чи ін. національності проводиться за принципом вільного самовизначення нац. належності кожного громадянина; крім того, враховується рідна мова.

Національні банки — категорія приватних комерційних банків у США, діяльність яких регулюється федеральним законодавством. Упроваджені Нац. банківським актом від 25 лют. 1863.

Національні парки — ділянки тер. (акваторії) з малопорушеним природним комплексом, часто з унікальними об'єктами (водопади, каньйони, гейзери тощо), що охороняються.

Національність — належність даної особи до тієї чи ін. нації (народу, народності, племені).

Національно-визвольні революції — революції, що виростають з національно-визвольного руху і спрямовані на знищення іноз. панування, завоювання нац. незалежності, ліквідацію національно-колоніального гніту та експлуатації, на створення нац. держави.

На́ція — соціальна спільність людей, що склалася історично на основі стійкої спільності госп. життя, тер., мови, деяких особливостей сусп. психології, традицій.

Небе́сна систе́ма координа́т — система визначення положення світил і допоміжних точок на небесній сфері. Розрізняють горизонтальну, екваторіальну, екліптичну й галактичну Н. с. к.

Небе́сна сфе́ра — уявна допоміжна сфера довільного радіуса, на яку проектуються небесні світила; служить для розв'язання різних астрономічних задач.

«Неви́димий» е́кспорт (і́мпорт) — операції, що здійснює дана країна в процесі обслуговування міжнар. екон. відносин, експорту та імпорту послуг, діяльності урядів і окремих осіб. «Н». е. (і.) поділяють на три групи: 1) послуги; 2) надходження доходів від зарубіжних інвестицій; 3) приватні перекази грошових сум громадянам з однієї країни в ін. На послуги припадає осн. (понад $^3/_4$) частина «Н». е. (і.) в капіталіст. країнах. У більшості країн, що розвиваються, «невидимий» імпорт перевищує експорт.

Невиробни́ча сфе́ра — галузі сусп. праці, які перебувають поза сферою матеріального виробн. В соціаліст. суспільстві до Н. с. належать установи та заклади культурно-побутового обслуговування населення (освіта, охорона здоров'я, фізкультура, житлово-комунальні організації, пасажирський транспорт, зв'язок тощо), установи та організації держ. управління і оборони. В Н. с. не створюються сусп. продукт і нац. доход; навпаки, витрати на утримання Н. с. покриваються з нац. доходу.

Невтруча́ння — один з осн. принципів сучасного міжнар. права, за яким жодна держава чи група держав не може втручатися у будь-якій формі у внутр. справи будь-якої ін. держави. Принцип Н. зафіксовано в Статуті ООН як осн. принцип цієї організації. У документах XXV з'їзду КПРС зазначено, що суворе додержання принципу Н. у справи ін. держав — одна з найважливіших умов міжнар. розрядки.

Нееквівале́нтний о́бмін — здобуття капіталіст. монополіями надприбутків завдяки скуповуванню в слаборозвинутих країнах сировинних товарів за низькими цінами і збуту в цих країнах своїх пром. товарів за монопольно високі ціни. За допомогою Н. о. монополії систематично грабують народи країн, що розвиваються.

Нейтра́льна зо́на (в міжнар. праві) — певний прикордонний р-н (частина суші або моря), який за міжнар. угодами не може бути місцем воєнних дій або базою збройних сил.

Нейтра́льний бе́рег — берег, контур якого не залежить від простягання геол. структур; характерний для тер. з горизонтальним заляганням порід.

Некапіталісти́чний шлях ро́звитку — істор. процес переходу країн до соціалізму в умовах докапіталістичної стадії розвитку, напр., деякі народи колишньої царської Росії, а також монгольський народ завдяки перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції. По Н. ш. р. вже пішло, спираючись на підтримку світової системи соціалізму, багато країн Азії та Африки.

Неметалі́чні кори́сні копа́лини — група гірських порід і мінералів, які не є рудами металів і горючими корисними копалинами.

Необхі́дний і додатко́вий час — робочий час, протягом якого робітник виробляє необхідний (для утримання себе й своєї сім'ї) і додатковий продукт, тобто матеріальні блага понад необхідні для відтворення його робочої сили. У капіталіст. суспільстві власники засобів виробн. намагаються подовжити додатковий час і цим збільшити додатковий продукт, який вони безоплатно привласнюють.

Неоколоніалі́зм — сукупність екон., політичних, воєнних та ін. методів, за допомогою яких імперіалістичні держави та їхні монополії утримують у підлеглому нерівноправному стані молоді нац. держави, що виникли у результаті розпаду колоніальної системи, а також колишні напівколонії, які нині розвиваються самостійно. Гол. знаряддя Н.— екон. експансія.

Неомальтузіа́нство — див. *Мальтузіанство.*

Неотекто́ніка, новітня тектоніка — розділ геотектоніки, що вивчає тектонічні процеси, в результаті яких сформувалися осн. риси сучасного рельєфу.

Неприда́тні зе́млі — землі, малопридатні для с.-г. використання: кам'янисті місця, суцільні солончаки, розмиті яри, безводні пустині, сипучі піски, деякі болота тощо.

Нери́това о́бласть — мілководна частина Світового ок. переважно в межах *материкової обмілини.*

Ніва́льний клі́мат — клімат, який характеризується такою кількістю опадів, що вони не можуть розтанути або випаруватися.

Ніва́льний по́яс — найвищий природний висотний пояс гір, що лежить вище від клімат. снігової межі.

Нівелюва́ння — визначення висот точок земної поверхні відносно вихідної точки («нуля висот») або над р. м.

Нови́й Світ — істор. усталене найменування Пн. і Пд. Америки на відміну від Старого Світу (Європа, Азія й Африка).

Номенклату́ра проду́кції (ви́робів) — класифікований перелік матеріальних благ, що їх виготовляє пром-сть та ін. галузі нар. госп. В СРСР діє єдина планова і звітна Н. п. (в.).

Но́рма сто́ку — середня величина стоку за певний період (рік, сезон, місяць тощо); обчислюється за рядом багаторічних спостережень.

Оа́зисне землеро́бство — вирощування продовольчих і цінних технічних культур на штучно зрошуваних землях пустинь і напівпустинь. Належить до інтенсивного землеробства.

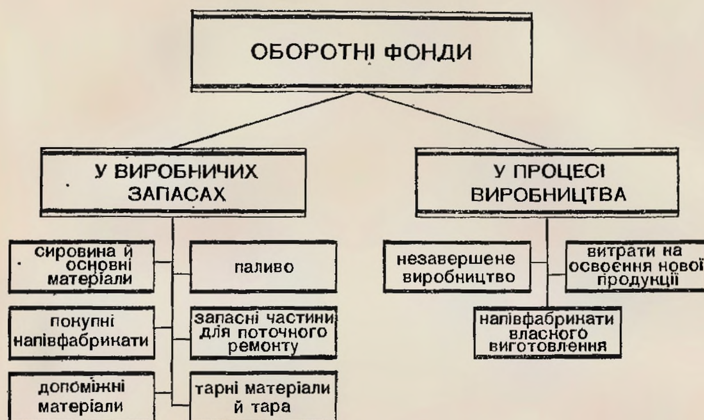
Обво́днення — комплекс заходів, здебільшого гідротехнічних, які проводяться у безводних і маловодних р-нах для забезпечення їх водою.

Об'єднана енергосисте́ма (ОЕС)— кілька окремих енергосистем, які мають самостійне адм. управління при спільному оперативному керуванні з єдиного диспетчерського пункту. Прикладом є ОЕС «Мир» соціаліст. країн (диспетчерський пункт у Празі, ЧССР).

Об'є́днані на́ції — термін, яким прийнято називати держави, що входили під час другої світової війни до антигітлерівської коаліції і створили в 1945 Організацію Об'єднаних Націй (ООН).

Об'є́м сто́ку — кількість води, що протікає через розглядуваний створ водотоку за певний період часу. Виражається в кубічних метрах або кубічних кілометрах.

О́бласть — 1. Частина якої-небудь тер. (країни, держави, материка, земної суші тощо), що виділяється при районуванні за певною істотною ознакою (природними умовами, етнічними або екон. особливостями тощо). 2. Геогр. простір (р-н, зона), у межах якого знахо-

Оборотні фонди.

дяться або поширені певний об'єкт чи явище. 3. Адм.-тер. одиниця в СРСР та в ряді зарубіжних країн.

Оборо́т капіта́лу — періодично повторюваний процес переходу капіталу з грошової форми у продуктивну, протягом якого створюється додаткова вартість, а потім з товарної форми знову у грошову.

Оборо́тні ко́шти — ресурси в обороті соціаліст. підприємства, які є грошовим вираженням *оборотних виробничих фондів,* не реалізованих покупцями, та фондів обігу (готова до реалізації продукція, гроші для закупівлі сировини, заробітної плати та ін.). О. к. забезпечують у плановому порядку безперервний обіг.

Оборо́тні фо́нди — частина виробничих фондів, яка повністю споживається в кожному виробничому циклі, переносить свою вартість на створену продукцію і після кожного виробничого циклу для продовження виробн. відтворюється як у натуральній, так і у вартісній формі. О. ф. складаються з двох частин. До першої належать предмети праці у вигляді виробничих запасів — сировина, осн. й допоміжні матеріали, паливо, тара, запасні частини для поточного ремонту. До другої частини відносять незавершене виробн., витрати на освоєння нової продукції та напівфабрикати власного виготовлення.

Обро́бна промисло́вість — виробн., які займаються обробкою або переробкою пром. та с.-г. сировини. До О. п. належать металургійна, хім., нафтохімічна, деревообробна, будівельних матеріалів, легка і харчова пром-сть. Основні галузі О. п.— машинобудування і металообробка.

Обслуго́вуючі га́лузі — галузі господарства екон. р-ну, що постачають населенню продукти і виконують різноманітні послуги.

О́бсяг реалізо́ваної проду́кції— показник (введений у процесі госп. реформи в СРСР) виконання плану підприємством чи організацією.

Общи́на — істор. форма суспільно-виробничих відносин людей первіснообщинного ладу, що збереглася і в класовому суспільстві. Виділяють такі типи О.: родова, родинна, сільська або сусідська. О. в широкому розумінні — найрізноманітніші спільності: міські комуни, сільські громади, землягцтва, релігійні товариства, професійні об'єднання тощо. У ряді соціаліст.

країн (Болгарія, НДР, Польща, Югославія) О. — низова адм.-тер. одиниця, в НДР та Югославії — ланка суспільно-політичної організації країни тощо.

Одини́чне виробни́цтво — тип виробн., що характеризується одиничним (штучним) виготовленням продукції різноманітної і непостійної номенклатури. До О. в. належать підприємства, які випускають великі турбіни, генератори, прокатні стани, крокуючі екскаватори, судна, унікальні прилади і верстати, атомні реактори, металургійне та гірниче устаткування, а також ремонтні й дослідні заводи.

Однорі́дний райо́н — район, кожна з ділянок якого насичена однаковими ознаками, але не обов'язково однаковою мірою.

Озе́ра — западини на поверхні суші, заповнені водою. За походженням озерних западин О. поділяють на т е к т о н і ч н і, в у л к а н і ч н і, л ь о д о в и к о в і, к а р с т о в і, л и м а н н і, О.-с т а р и ц і, ш т у ч н і; за водним режимом— на с т і ч н і й б е з с т і ч н і; за складом і кількістю солей у воді О. бувають прісні та мінеральні.

Озерозна́вство, л і м н о л о́ г і я— наука про континентальні водойми з уповільненим водообміном (озера, стави, водосховища), яка вивчає весь комплекс взаємозв'язаних фіз., хім. і біологічних процесів, що відбуваються в них. О. належить до геогр. наук.

Ойкуме́на—територія земної кулі, заселена людиною. Стародавні греки О. називали Європу (крім пн.), Малу і Передню Азію, Індію і Пн. Африку з центром в Еладі.

Океа́н, С в і т о в и́ й о к е а́ н — безперервна водна оболонка Землі, яка оточує материки й острови і має однорідний сольовий склад (середня солоність води 35‰). О. становить більшу частину гідросфери (94%) і займає бл. 70,8% земної поверхні (361 млн. км^2). Об'єм О.— 1370 млн. км^3, середня глибина — 3795 м, найбільша — 11 022 м (Маріанський жолоб). О. має великі харчові, енергетичні й мінеральні ресурси.

Океані́чна земна́ кора́ — тип земної кори під океаном. Товщина від 1—2 до 15 км (переважно 5—10 км). Складається з осадочного (верхнього) і «базальтового» шарів.

Океані́чні депре́сії — обл. зниженого атм. тиску у високих широтах над океанами (напр., Ісландська й Алеутська депресії у Пн. півкулі й Субантарктична у Пд.).

Океані́чні розло́ми — великі зони розривних порушень земної кори в межах океанів; включають елементи значного горизонтального зміщення.

Океаногра́фія — 1. Син. *океанології*. 2. Наука, що вивчає фіз. й хім. властивості водного середовища, закономірності фіз. і хім. процесів та явищ у Світовому ок. в їх взаємодії з атм., сушею і дном.

Океаноло́гія, о к е а н о г р а́ ф і я — сукупність наукових дисциплін про фіз., хім., геол. й біологічні процеси в Світовому ок.

Оклю́зія цикло́ну — перетворення молодого циклону в оклюдований, тобто в циклон у кінцевій стадії розвитку. О. полягає в зіткненні холодного фронту циклону з теплим фронтом, який повільно просувається. Причому тепле повітря витісняється холодним у верхні шари тропосфери. У процесі О. зростає вертикальна потужність циклону.

Окре́мі географі́чні нау́ки — назва геогр. дисциплін, які вивчають окремі компоненти, процеси геогр. оболонки або окремі галузі чи компоненти територіально-виробничих комплексів. Напр., геоморфологія, кліматологія, гідрологія, ботанічна географія, зоогеографія, географія пром-сті, географія транспорту тощо.

О́круг — 1. Адм.-тер. одиниця (1-го або 2-го, рідше 3-го порядку) в ряді зарубіжних країн. 2. Автономна адм.-тер. одиниця в СРСР. Див. *Автономний округ*.

Олі́йні культу́ри — рослини, з яких виробляють олію. Поділяють на власне О. к.— соняшник, соя, арахіс, перила, рицина, ріпак, гірчиця, рижій, льон олійний (кучерявець) та О. к. комплексного використання (луб'яні) — коноплі, бавовник, льон-довгунець. До О. к. належать також і дерева — кокосова та олійна пальми, какао, тунг тощо.

Олійножирова́ промисло́вість — галузь харчової пром-сті, що займається виробн. і переробкою рослинних жирів.

Опо́рне бурі́ння — спосіб вивчення земної кори і здебільшого перспективної оцінки нафтогазоносності бурінням глибоких свердловин під час регіональних геологорозвідувальних робіт.

Опо́рні пу́нкти (в геодезії) — точки геод. основи.

О́птова ціна́ (при соціалізмі) — ціна, за якою підприємство або збутова організація реалізує свою продукцію ін. підприємствам чи торговельним організаціям. Розрізняють О. ц. підприємства, що охоплює його середньогалузеву *собівартість продукції* і прибуток, та пром-сті, що включає О. ц. підприємства разом з податком з обороту оптово-збутовою знижкою. Розрізняють загальносоюзні та поясні О. ц. пром-сті, що їх диференціюють за відповідними поясами.

Орбі́та — **1.** Траєкторія небесних тіл або штучних космічних об'єктів. **2.** Умовна назва земних станцій (система «Орбіта») космічного зв'язку.

Організа́ція Африка́нської Єдності (ОАЄ) — регіональна політична організація незалежних держав Африки, створена в 1963. У 1976 до складу ОАЄ входило 46 держав. Мета ОАЄ — зміцнення єдності й солідарності країн континенту; координація дій і розвиток всебічного співробітництва африканських держав, захист суверенітету, тер. цілісності й незалежності; знищення всіх видів колоніалізму; заохочення міжнар. співробітництва. Члени ОАЄ повинні координувати свою зовн. політику, економіку, науку й техніку, оборону й безпеку, освіту, культуру й охорону здоров'я.

Організа́ція Варша́вського до́говору (ОВД) — військово-політичний оборонний союз європейських соціаліст. держав, створений на основі договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, який укладено 14.05 1955 у Варшаві. До складу ОВД входять: Болгарія, НДР, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина і Чехословаччина. Найвищий орган ОВД — Політичний консультативний комітет (ПКК), у роботі якого беруть участь керівники комуністичних і робітничих партій та глави урядів країн — учасниць ОВД. Штаб-квартира ОВД у Варшаві.

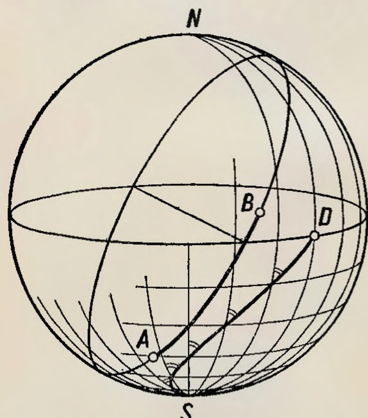
Організа́ція економі́чного співробі́тництва і ро́звитку (ОЕСР) — організація, створена в 1961. До ОЕСР входить 24 країни: Австрія, Великобританія, Іспанія, Канада, Норвегія, США, Франція, ФРН, Японія та ін. Осн. завдання ОЕСР — координація екон. політики держав, що входять до цієї організації, та їхніх програм допомоги країнам, які розвиваються. Фактично ОЕСР проводить політику неоколоніалізму, оскільки прагне зберегти і зміцнити екон. позиції капіталіст. держав у країнах, що розвиваються.

Організа́ція Об'єднаних На́цій (ООН) — міжнар. організація, гол. завдання якої полягає в тому, щоб підтримувати і зміцнювати міжнар. мир та безпеку і розвивати дружні відносини між націями на основі поважання принципу рівноправності й самовизначення народів, міжнар. співробітництва у розв'язанні проблем екон., соціального, культурного і гуманітарного характеру; бути центром для погодження дій націй у досягненні цих заг. цілей.

Ордина́р — середня (за багато років) висота води в річках, затоках та окремих пунктах морського

узбережжя. Коливання рівня відлічують вище і нижче нуля у сантиметрах і метрах за допомогою приладів, найпростішим з яких є *футшток*.

Оре́нда — 1. Оренда землі — форма землекористування, при якій власник землі передає свою ділянку на певний строк ін. особі (орендареві) за певну (орендну) плату. 2. Оренда міжнародно-правова — надання однією державою ін. права

Ортодромія. AB і локсодромія SD.

користування ділянкою своєї тер. (мета, строк і плата визначаються міжнар. договором) для будівництва та експлуатації транспортних шляхів (каналів, трубопроводів тощо), наукових станцій і створення вільних зон у морських портах.

Орогене́з — сукупність процесів, з якими пов'язане горотворення.

Орогені́чні ру́хи — інтенсивні складчасті й розривні деформації земної кори, що супроводяться *горотворенням*.

Орогра́фія — розділ геоморфології, який вивчає взаєморозташування форм рельєфу, їх зовн. ознаки, розміри й простягання.

Ортодро́мія — найкоротша лінія на еліпсоїді між двома даними точками (на сфері — дуга великого кола); на відміну від *локсодромії* перетинає меридіани під різними кутами.

Осво́єння терито́рії — одна з форм розміщення продуктивних сил (освоєння тер.) або введення в нар. госп. (*у тер. поділі праці*) тер., які до цього мали природний незмінний ландшафт.

Осере́док землетру́су — місце виникнення поштовху у товщі земної кори або верхньої мантії, внаслідок якого виникає землетрус. Глибина залягання О. з. 0—700 км.

Основна́ хі́мія — галузь хім. пром-сті, підприємства якої виробляють кислоти, солі, мінеральні добрива тощо.

Основни́й економі́чний зако́н капіталі́зму — відкритий К. Марксом закон виробн. і привласнення додаткової вартості; виражає суть виробничих відносин при капіталізмі, які грунтуються на приватнокапіталістичній власності на засоби виробн. та експлуатації найманої праці.

Основни́й економі́чний зако́н соціалі́зму — екон. закон, що виражає найзагальніші риси, процеси розвитку й мету соціаліст. способу виробн. Суть його полягає в дедалі повнішому задоволенні постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб народу внаслідок безперервного розвитку і вдосконалення соціаліст. виробн.

Основні́ гі́рські поро́ди — магматичні гірські породи, порівняно бідні (50—55%) на кремнезем, натрій та калій і багаті на кальцій, алюміній, залізо, магній; *інтрузивні* — габро, діабаз тощо; *ефузивні* — базальт.

Основні́ матеріа́ли — матеріальні ресурси підприємства, які становлять гол. речовий вміст продукції, що виготовляється. До О. м. входять: сировина, ін. матеріали, з яких виготовляється осн. продукція підприємства; напівфабрикати, що надходять з ін. підприємств; покупні деталі й комплектуючі вироби, необхідні для випуску продукції.

Основні фо́нди наро́дного господа́рства — сукупність вироблених сусп. працею матеріально-речових цінностей, які діють протягом тривалого періоду. До О. ф. належать будівлі, споруди, передавальні пристрої, машини, устаткування, транспортні засоби, інструменти, виробничий та госп. інвентар, робоча і продуктивна худоба тощо. О. ф., які функціонують у сфері матеріального виробн., називаються виробничими, а які безпосередньо не беруть участі у виробничому процесі,— невиробничими.

Охоро́на навко́лишнього середо́вища в СРСР — комплекс законодавчих, адм., екон., технологічних та ін. заходів щодо раціонального використання природних ресурсів, оптимізації біосфери, гармонійної взаємодії людини з природою.

Палеогеогра́фія — наука про фізико-географічні умови минулих геол. епох, яка дає матеріал для розуміння сучасної природи Землі.

Палеонтоло́гія — наука про вимерлі (викопні) організми та розвиток органічного світу протягом геол. минулого Землі. П. поділяється на палеозоологію та палеоботаніку. Дані П. використовують для визначення відносного віку гірських порід.

Па́ливна промисло́вість — сукупність галузей пром-сті, що займаються добуванням і переробкою різних видів палива; охоплює *нафтодобувну і нафтопереробну* (газову, вугільну, торф'яну і сланцеву) пром-сть. П. п.— одна з найважливіших галузей важкої пром-сті.

Па́ливно-енергети́чний бала́нс — сукупність показників, які характеризують заг. обсяг і структуру видобутку, виробн. і споживання різних видів палива та енергії в межах даної тер. за певний період.

Па́ливно-енергети́чні ресу́рси — група мінеральних ресурсів, що використовуються як джерело добування енергії (теплової, механічної, електричної), а також як сировина для вироблення технічних масел, хімікатів, пластмас, електродів тощо.

Па́ливно-сирови́нна ба́за — тер. з певною сукупністю і концентрацією мінеральних ресурсів, с.-г. та ін. видів сировини, що використовуються в госп. діяльності людини.

Панамерикані́зм — політична доктрина про нібито існуючу істор., екон. і культурну спільність США з ін. країнами американського континенту. П. використовується північноамериканським імперіалізмом для «обгрунтування» екон., політичної, а часом і прямої воєнної експансії США в країни Латинської Америки.

Панафрикані́зм — ідейно-політичний рух, що спочатку мав на меті об'єднання негро-африканців усього світу, які борються проти расового гноблення та нерівності, і поступово перетворився на рух за єдність усіх прогресивних сил у боротьбі за політичну незалежність й екон. визволення народів Африки.

Панто́граф — прилад для перекреслювання планів, карт у меншому масштабі.

Парафува́ння до́говору — попереднє підписання міжнар. договору ініціалами уповноважених осіб, які брали участь у його вироблен-

ні. П. д. не обов'язковий етап ухвалення угоди.

Парите́т — 1. Принцип рівноправного представництва сторін. 2. П. в економіці — співвідношення між грошовими одиницями різних країн, що вимірюється співвідношенням їхнього золотого вмісту.

Па́рковий ландша́фт — зріджені ліси природного і штучного походження. Напр., лісотундрові рідколісся, лісові савани тропіків, заплавні луки лісової зони.

Парла́мент — найвищий представницький орган у бурж. державі, роль якого в політичному житті кожної країни визначається гостротою класових суперечностей.

Па́ртія політи́чна — найвища форма класової організації, що виражає інтереси сусп. класу або його певних верств і об'єднує їх найактивніших представників. Бурж. партії відстоюють інтереси капіталу. В країнах, що розвиваються, дедалі більшу роль відіграють революційно-демократичні партії. Справді революційними П. п. є марксистсько-ленінські партії. У країнах соціаліст. співдружності марксистсько-ленінські партії правлячі.

Парце́ла, п а р ц е л я́ р н е г о с п о д а́ р с т в о — невелике приватне земельне селянське володіння в бурж. країнах, госп., на якому ведеться за допомогою примітивних засобів виробн. Тепер усе більше поглинається великими капіталіст. с.-г. монополіями.

Пасажи́ро-кіломе́тр — одиниця вимірювання пасажирообігу. Визначається добутком числа перевезених пасажирів на відстань перевезення в кілометрах.

Пасажиронапру́женість — кількість пасажирів, перевезених по транспортній лінії за одиницю часу.

Пасажирообі́г — показник, що характеризує роботу певного виду транспорту за перевезенням пасажирів з урахуванням відстані перевезення. Вимірюється в пасажирокілометрах (на морському транспорті — в пасажиро-милях).

Паса́тний клі́мат — клімат обл. у тропічних, частково в субтропічних, широтах Пн. та Пд. півкуль. Характеризується сталістю (сх.) напряму і швидкістю вітру, помірною хмарністю та малою кількістю опадів (крім гірських р-нів); темп. повітря має невелику річну амплітуду.

Пелагі́чні ві́дклади — осадки материкового схилу і ложа океану, що складаються з решток планктонних організмів, мінеральних частинок, які приносяться із суші вітрами й морськими течіями, та з космічного пилу і продуктів хім. процесів, що відбуваються в морі.

Пенепле́н (майже рівнина) — денудаційна рівнина, утворена на місці зруйнованих гір в умовах *гумідного клімату*.

Пеона́ж — система кабальної феодально-кріпосницької залежності безпосередніх виробників (переважно селян) від поміщика, що грунтується на перетворенні їх у спадкових боржників. У видозміненій формі система П. зберігається в багатьох країнах Латинської Америки.

Перви́нно-тектоні́чний рельє́ф — рельєф, у якому позитивні і негативні орографічні елементи, мало зачеплені денудацією, відповідають за своїм розташуванням і розмірами тектонічним елементам (антикліналі, синкліналі тощо).

Перви́нні мінера́ли — мінерали, сформовані в глибинних шарах земної кори при високих темп. і тисках.

Переві́дни́й карбо́ванець — розрахункова одиниця і засіб платежу у взаємних міждержавних розрахунках країн — членів РЕВ (функціонує з 1 січн. 1964). П. к. містить 0,987412 г чистого золота.

Перео́бна металу́ргія — виробн. (заводи неповного циклу) сталі й прокату з металолому або переробного чавуну здебільшого в мартенівських печах.

Перехідна́ зо́на, з о́ н а о с т р і в н и́ х д у г — одна з найбільших

Ядро

загальний діаметр до 7000 км

внутрішнє ядро ~ 2600 км

зовнішнє ядро ~ 4400 км

Мантія

загальна товщина до 3000 км

нижня мантія ~ 2000 км

верхня мантія ~ до 900 км

Земна кора

середня товщина ~ 50 км

тиск, тис. атм

20

1300

3500

температура, С°

1500

2900

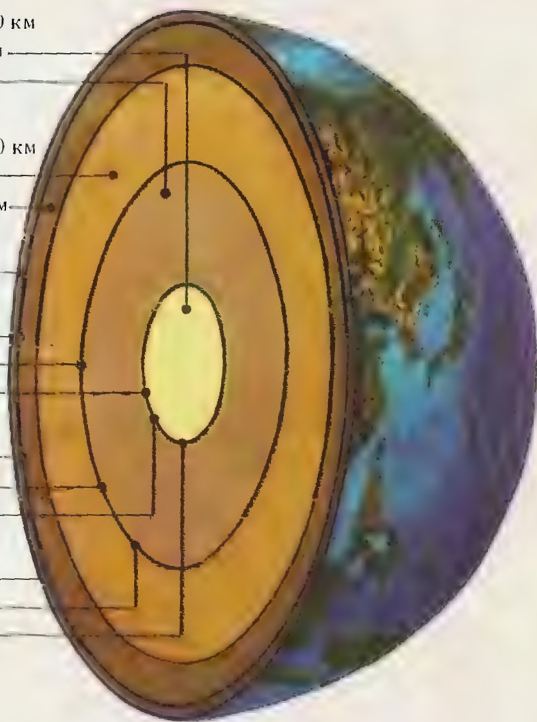
3000

густина, г/см³

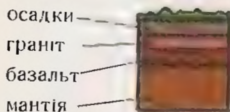
3,0

5,5

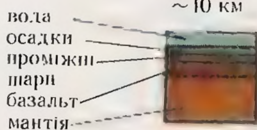
12

Материкова земна кора
~35 км

Океанічна земна кора
~ 10 км

Внутрішня будова Землі. До ст. Земля

Нафтова вишка.
До ст. Нафтодобувна промисловість

глобальних морфоструктур Землі між підводною окраїною материка і ложем океану.

Периге́лій — найближча до Сонця точка орбіти небесного тіла або міжпланетної станції тощо.

Перигляціа́льні утво́рення, е к с т р а г л я ц і а́ л ь н і у т в о́ р е н н я — комплекс відкладів і утворених ними форм рельєфу, що займають більш-менш широку зону по краю колишнього зледеніння або сучасних льодовиків (зандри, льодовикові загатні озера тощо).

Періо́д (геологі́чний) — етап розвитку Землі, протягом якого утворилися гірські породи певної геологічної системи. П. г. є частиною ери й поділяється на епохи. Абсолютна тривалість П. г. становить десятки мільйонів років (за винятком антропогенного періоду — 1 млн. років).

Періоди́чний зако́н географі́чної зона́льності — закономірна повторюваність у різних геогр. поясах геогр. зон з деякими спільними властивостями.

Періоди́чність атмосфе́рних проце́сів — багаторазове повторення певного атм. процесу або стану через певні проміжки часу (періоди).

Петрогра́фія — наука про гірські породи, їх мінералогічний і хім. склад, структуру і текстуру, умови залягання, закономірності поширення, походження і зміни в земній корі та на поверхні Землі.

Петроло́гія — наука, що вивчає речовинний склад, геол. особливості й походження гірських порід за допомогою аналітичних методів.

Підво́дні ландша́фти — геогр. комплекси морського дна, що відрізняються один від одного за глибиною, рельєфом, геол. будовою, гідротермічним режимом і динамікою водної товщі, характером донних відкладів та біоценозів.

Підйо́мно-тра́нспортне устаткува́ння — пристрої для переміщення вантажів і людей у вертикальній, горизонтальній та похилій площинах.

Підки́д — одна з форм розривних тектонічних зміщень гірських порід. Пласти земної кори переміщуються вгору по круто нахиленій поверхні розриву.

Підприє́мство — окрема виробничо-господарська одиниця, що відповідно до нар.-госп. плану виготовляє продукцію, надає виробничі послуги. П.— осн. ланка нар. госп.

Післяльодовико́ві епо́хи, п і с л я л ь о д о в и к і в' я — етапи завершення льодовикових епох, протягом яких різко зменшувався об'єм материкових льодовикових покривів у зв'язку із заг. потеплінням клімату.

План ГОЕЛРО — перший загальнодержавний перспективний план розвитку нар. госп. Радянської республіки на основі електрифікації країни, розроблений у 1920 за вказівкою і під керівництвом В. І. Леніна Державною комісією по електрифікації Росії на 10—15 років. Був виконаний до 1931.

Плане́ти — великі небесні тіла (Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон), які рухаються навколо Сонця і світяться відбитим сонячним світлом.

Пла́нове господа́рство — нар. госп. соціаліст. країн, яке розвивається за єдиним держ. планом відповідно до закону планомірного пропорційного розвитку нар. госп. та ін. екон. законів соціалізму.

Планта́торське господа́рство — велике капіталіст. землеробське госп., спеціалізоване на вирощуванні певних технічних або продовольчих культур переважно субтропічного і тропічного землеробства.

Планува́ння наро́дного господа́рства в СРСР — керівництво нар. госп. на основі єдиного держ. плану; встановлення відповідних пропорцій розвитку нар. госп., що дає змогу раціонально й економно використовувати сусп. працю та її результати.

Платі́жний бала́нс — співвідношення грошових надходжень

даної країни з-за кордону і всіх платежів, що йдуть з країни за кордон протягом певного періоду (рік, квартал тощо).

Платі́жні уго́ди міждержа́вні — угоди між державами та окремими фірмами й організаціями щодо умов і порядку платежів та розрахунків по зовнішньоторговельних та ін. організаціях.

Платфо́рма — велика (діаметром тисячі кілометрів) порівняно стійка товща земної кори на відміну від *геосинкліналі*. Виділяють П. м а т е р и к о в і (з гранітно-гнейсовим шаром) й о к е а н і ч н і з тонкою корою (без гранітно-гнейсового шару). Складчасті, метаморфізовані та гранітизовані гірські породи становлять ф у н д а м е н т П., що виступає на поверхню у вигляді щ и т і в. Слабо дислоковані й неметаморфізовані осадки, що нагромадилися в період розвитку П., називаються о с а д о ч н и м ч о х л о м. Великі частини П., вкриті осадочним чохлом, називаються п л и т а м и. Виділяють давні П., фундамент яких складений породами архею та нижнього протерозою, і молоді, у фундаменті яких залягають молоді породи. Тектонічні рухи і магматизм П. пов'язані з розвитком сусідніх більш активних геосинкліналей і з підкоровими процесами в межах самої П.

Плейстосе́йстова о́бласть — обл. земної поверхні, у межах якої під час землетрусу відбуваються максимальні руйнування.

Пле́м'я — тип етнічної спільності й соціальної організації докласового суспільства. (П. австралійських аборигенів, північноамериканських індіанців). Елементи племінної організації зберігаються і в класовому суспільстві. Напр., П. кочівників — арабів, туарегів, курдів, афганців.

Плювіо́граф — самописний прилад для реєстрації рідких атм. опадів.

Пове́рхня вирі́внювання — ділянки земної поверхні зі згладженим рельєфом різного генезису, які формуються в умовах переважання екзогенних процесів над ендогенними.

Пові́рений у спра́вах — особливе звання, яке присвоюється дипломатичним працівникам. Дипломатичний ранг П. у с. введено в СРСР у травні 1941.

Пові́тря́ні (атмосфе́рні) те́чії — система вітрів над певною площею земної поверхні, що визначається сталістю в часі. Розрізняють П. т. *заг. циркуляції атм.*, пов'язані з циклонічною діяльністю, і місцевих циркуляцій атм.

По́діл пра́ці — див. *Суспільний поділ праці.*

Позамасшта́бні зна́ки — знаки на геогр. картах, що зображають окремі об'єкти місцевості (напр., пам'ятники, елеватори, заводи тощо), площа яких не виражається в масштабі карти.

Позатропі́чні мусо́ни — мусони позатропічних (помірних і полярних) широт з добре вираженим переважанням одного напряму вітру взимку і протилежного — улітку. П. м. характерні для Далекого Сходу й ряду ін. р-нів.

Показники́ я́кості проду́кції — кількісна характеристика споживних властивостей продукції (напр., потужність, продуктивність, надійність, довговічність, економічність, зовн. вигляд, відповідність моді тощо).

Польові́ географі́чні дослі́дження — див. *Методи географічних досліджень.*

Полі́ге́нні вулка́ни — вулка́ни, утворені кількома виверженнями між тривалими періодами спокою. Напр., Кіліманджаро в Африці, Ключевська Сопка в СРСР.

Полігляціалі́зм — теорія багаторазовості материкових зледенінь в антропогенному періоді.

Полігономе́трія — один з методів визначення взаємного розташування точок земної поверхні для побудови опорної геод. сітки, що є основою топографічного зні-

мання, планування, будівництва тощо.

Політика нейтралітету (в міжнар. праві) — політика неучасті держави у війні, а в мирний час — відмова від участі у воєнних блоках.

Політико-адміністративний поділ — розміщення тер. політичних та адм. одиниць залежно від політико-адміністративного устрою держави: виділення політичних, стратегічних та адм. центрів, встановлення комунікацій міжнар., держ. і місцевого значення тощо.

Політична географія — геогр. дисципліна, яка досліджує тер. розстановку і співвідношення політичних (сусп.) сил як у світі, так і всередині країн, зв'язок політико-географічних процесів із соціально-економічною структурою країн або груп країн. П. г. розглядає питання тер. формування країн і держав, їх кордонів, істор. і адм. областей, а також взаємозв'язок політичного становища країн з їх екон. географією (Політична карта світу). Одним із завдань сучасної П. г. є критика реакційних політико-географічних концепцій.

Політична незалежність — див. *Національна незалежність*.

Політична організація суспільства — система держ., політичних і сусп. організацій, за допомогою яких панівний клас підтримує свою політичну владу.

Політичний блок — постійна або тимчасова угода (союз) між державами, партіями, угрупованнями для досягнення спільних політичних цілей через спільні виступи.

Польдери — осушені й розорані ділянки маршів (смуга низовинного узбережжя морів), захищені дамбами від затоплення морськими або річковими водами.

Полюси відносної недоступності — найбільш важкодоступні обл. в Арктиці (84° пн. ш., 175° сх. д.) і в Антарктиді (82° пд. ш., 60° сх. д.).

Полюси світу (Північний і Південний) — дві точки перетину небесної сфери з віссю світу, навколо якої відбувається її видиме добове обертання.

Полярна асиметрія Землі — несхожість Пн. і Пд. півкуль щодо величини полярного стиснення, розподілу суші й моря, ступеня розвитку давніх платформ і площі шельфу, характеру зледеніння, особливостей розміщення геогр. зон, ареалів рослин і тварин тощо.

Полярний клімат — клімат «вічного морозу» з темп., які навіть улітку рідко перевищують 0° С, в малою кількістю опадів (100—200 мм за рік). Властивий для вкритих снігом і льодом просторів Пн. Льодовитого ок., його островів та Антарктики.

Полярний фронт — атм. фронт, що виникає на межі між повітряними масами позатропічних і тропічних широт.

Полярні сферичні координати — дві координати (зенітна відстань і азимут), які визначають положення точки на поверхні земної кулі й відповідної точки на карті.

Пори року — весна, літо, осінь, зима. П. р. змінюються через те, що вісь обертання Землі нахилена до площини земної орбіти (під кутом бл. 66° 33′). Під час руху Землі навколо Сонця вісь переміщується майже строго паралельно самій собі, тому зверненими до Сонця бувають то Пн. полюс Землі (у цей час у Пн. півкулі літо), то Пд. (у Пд. півкулі літо, а в Пн.— зима). У Пн. півкулі початком весни вважають момент весняного рівнодення (20—21 березня), літа — момент літнього сонцестояння (21—22 червн.), осені — момент осіннього рівнодення (23 вересн.) і зими — момент зимового сонцестояння (21—22 грудн.).

Порівняльні ціни — ціни певного року, що умовно беруться за вихідні для порівняння у грошовому вираженні обсягу виробн., товарообігу та ін. екон. показників за різні періоди.

Порівня́льно-географі́чний ме́тод — порівняння спільного у фізико-географічних та економіко-географічних явищах і процесах та відмінного; порівняння існуючих явищ та процесів або таких, що відбуваються одночасно, але перебувають на різних стадіях розвитку.

Породоутво́рюючі мінера́ли — мінерали, що у значній кількості входять до гірських порід як постійні складові. Це в осн. силікати (солеподібні природні сполуки, що містять кремнезем), польові шпати, піроксен, амфібол, слюда, кальцій та ін.

По́рто-фра́нко — частина порту, порт або приморська обл. у деяких зарубіжних країнах, у межах яких дозволяється безмитне ввезення і вивезення товарів.

Посівна́ пло́ща, в е с н я́ н а п р о д у к т и́ в н а п л о́ щ а — площа, зайнята посівами на кінець весняної сівби. Вона дорівнює засіяній площі під урожай даного року, без площ, на яких посіви загинули в осінньо-зимовий період.

Посо́л — див. *Надзвичайний і повноважний представник.*

Потенціа́л — 1. Можливості, наявні сили, запаси, засоби, що можуть бути використані. 2. П. е к о н.— сукупність екон. можливостей і ресурсів, виробничих потужностей, природних багатств, матеріальних резервів держави тощо. 3. П. н а у к о в о - т е х н і ч н и й — сукупність найновіших науково-технічних досягнень, що їх використовують для прискорення науково-технічного прогресу в усіх галузях нар. госп.

Пото́кове виробни́цтво — прогресивний метод організації виробн., при якому продукція виготовляється на потокових лініях.

Похідни́й ліс — ліс, що розвивається на місці знищеного людиною або стихійним лихом корінного лісу.

Похідні́ географі́чні ко́мплекси — геогр. комплекси, що виникли під впливом людини і представлені різними стадійними варіантами одного й того самого первинного комплексу (напр., вирубка, рілля, переліг, купиння, тимчасовий дрібнолистий ліс).

Похо́дження Землі́ — див. *Космогонічні гіпотези.*

Поясни́й час — система лічби часу, за якою поверхня Землі поділяється на 24 годинних пояси (через 15° довготи), час кожного з яких дорівнює середньому сонячному часу середнього меридіана кожного з поясів. В СРСР введений в 1919.

Пра́ця — доцільна діяльність людини, у процесі якої вона за допомогою знарядь праці впливає на природу і використовує її для створення споживних цінностей. Об'єкт прикладання людської праці в процесі виробн.— п р е д м е т п р а ц і.

Предме́ти спожива́ння — матеріальні блага, що становлять частину сукупного сусп. продукту, який використовується для невиробничого, насамперед особистого, споживання (продукти харчування, одяг і взуття, житло, паливо, освітлювальні матеріали, вода, газ, електроенергія, меблі, госп. речі, книги, спортивний інвентар, медикаменти тощо).

Президе́нт — див. *Глава держави.*

Прибу́ток — екон. категорія, що характеризує кінцеві фінансові результати госп. діяльності в процесі розширеного відтворення.

При́нцип ми́рного співіснува́ння — див. *Мирне співіснування.*

При́нцип неприєдна́ння — зовнішньополітичний курс держави в мирний час; передбачає відмову від участі у воєнних блоках, а також недопустимість надання своєї тер. під військові бази іноз. держав. П. н. дотримуються більш як 80 держав. З 1961 проводяться конференції таких країн.

При́нцип одноголо́сності в ООН — один з найважливіших принципів Статуту ООН, за яким для прий-

няття Радою Безпеки рішень з усіх питань, крім процедурних, мають бути подані голоси дев'яти (до 1965 — семи) членів Ради Безпеки, включаючи збіжні голоси всіх постійних членів Ради — СРСР, США, Великобританії, Франції, Китаю (ст. 27 Статуту ООН).

При́нцип «свобо́ди морі́в» — один з принципів міжнар. права, що передбачає свободу плавання суден усіх держав у відкритих морях та океанах.

При́нцип розмі́щення продукти́вних сил — див. *Розміщення продуктивних сил.*

Приро́дний ко́мплекс — див. *Географічний комплекс.*

Приро́дний рух насе́лення, в і д т в о́ р е н н я   н а с е́ л е н н я — зміна кількості населення, зумовлена природними демографічними процесами (природним приростом або зменшенням кількості населення); наслідок того чи ін. співвідношення народжуваності й смертності за певний період і в конкретних тер. межах.

Приро́дний синопти́чний райо́н — частина поверхні Пн. півкулі, над якою один за одним розгортаються певні синоптичні процеси більш-менш незалежно від решти тер. півкулі. Виділяють три П. с. р.: Європа з прилеглими частинами Атлантичного ок. і Азії; Сх. Азія і Зх. Тихого ок.; Сх. Тихого ок., Пн. Америка з Зх. Атлантичного ок.

Приро́дний територіа́льний ко́мплекс — див. *Географічний комплекс.*

Приро́дні кормові́ угі́ддя — землі, що використовуються в с. г. як пасовища й сіножаті.

Приро́дні резерва́ти, а б с о л ю́ т н о   з а п о в і́ д н і   д і л я́ н к и — невеликі заповідники в зарубіжних країнах, де заборонено всі види госп. діяльності людини, обмежено або повністю заборонено туризм.

Приро́дні ресу́рси — частина природних умов існування людства і найважливіші компоненти навколишнього природного середовища, які використовуються в процесі сусп. виробн. П. р. поділяються на вичерпні відновлювані (напр., земельні, рослинні), вичерпні невідновлювані (напр., корисні копалини) і невичерпні (напр., енергія вітру). Гол. видами П. р. є сонячна енергія, енергія припливів і відпливів, внутрішньоземне тепло, водні, земельні, мінеральні й рослинні ресурси, тваринний світ.

Природокористува́ння — сукупність впливів людства на геогр. оболонку Землі, що розглядається в комплексі (на відміну від галузевих понять — водокористування, землекористування тощо).

Прова́льне о́зеро — карстове озеро, що утворюється внаслідок осідання поверхні гірських порід у підземні порожнини.

Провідні́ фа́ктори у фізи́чній геогра́фії — фактори, які визначають існування природних тер. комплексів (рельєф, клімат, грунти тощо). Напр., *Кліматоутворюючі фактори.*

Провідні́ викопні́, п р о в і д н і   ф о́ р м и — викопні рештки організмів, найбільш характерні для осадочних товщ певного геол. віку, тому нерідко використовуються для порівняння відкладів різних р-нів.

Прові́нція — назва великої адм.-тер. одиниці в ряді зарубіжних держав.

Прогно́з пого́ди — науково обгрунтоване передбачення стану погоди, складене на основі аналізу розвитку великомасштабних атм. процесів.

Програ́ма ми́ру — система заходів, спрямованих на докорінне поліпшення сучасної міжнар. обстановки і принципову перебудову відносин між державами; прийнята XXIV з'їздом КПРС (1971). Гол. завдання щодо дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів, висунуті XXV з'їздом

КПРС, є органічним продовженням і розвитком П. м.

Продово́льча і сільськогоспода́рська організа́ція ООН (ФАО) — міжурядова міжнар. організація, яка займається питаннями продовольчих ресурсів і розвитку с. г. різних країн. Заснована в 1945 (СРСР не входить до ФАО).

Продукти́вне тва́ринництво — тваринництво, яке дає високий вихід продукції (молока, м'яса, вовни, яєць, меду тощо).

Продукти́вні си́ли — засоби виробн., за допомогою яких створюються матеріальні блага, і люди, які, застосовуючи засоби виробн., здійснюють матеріальне виробн. на основі певного виробничого досвіду, навичок до праці, технічних та ін. знань.

Продукти́вність пра́ці — плодотворність виробничої діяльності людей, яка виражається співвідношенням затрат праці (в масштабі суспільства, галузі, підприємства, окремого працівника) до кількості вироблених матеріальних благ (у грошовому або натуральному вираженні) за одиницю часу.

Прожитко́вий мі́німум — соціально-економічна категорія, що характеризує мінімум життєвих засобів, фізично необхідних для підтримання життєдіяльності людини і відновлення її робочої сили.

Пролю́вій, пролювіа́льні ві́дклади — пухкі відклади з продуктів вивітрювання, принесених тимчасовими водотоками. П. утворює *конуси виносу* чи пролювіальні шлейфи.

Промисло́ве будівни́цтво — галузь будівництва в СРСР, що створює основні фонди пром-сті.

Промисло́вий ву́зол — зосередження на обмеженій території комплексу пром. виробн., ряду ін. галузей госп., а також населення для найефективнішого випуску пром. продукції. У соціаліст. госп. виділяють два типи П. в.: 1) П. в. як промислово-територіальний комплекс — зосередження на компактній тер. групи або груп екон. пов'язаних пром. підприємств, спеціалізованих підприємств на обслуговуванні матеріального виробн. і невиробничої сфери; 2) групове розміщення підприємств, які завдяки спільному використанню заг. об'єктів допоміжних виробн., джерел сировини, споруд та комунікацій тощо економлять капіталовкладення, працю, тер. В умовах П. в. успішно розв'язуються галузеві, тер. проблеми, створюються можливості кращого кооперування, розселення, поєднання інтересів місцевих і центр. органів управління та планування.

Промисло́вий капіта́л — капітал, що авансується для одержання додаткової вартості і функціонує у сфері капіаліст. матеріального виробн. (у пром-сті, с. г., будівництві, транспорті).

Промисло́вий райо́н — тер. з яскраво вираженою індустріально-виробничою спеціалізацією. Для тер. організації будь-якого П. р. характерне групове розміщення підприємств, які утворюють *пром. центри* і *пром. вузли*.

Промисло́вий тра́нспорт — виробничий транспорт пром. підприємств, що переміщує предмети і продукти праці у сфері виробн.

Промисло́вий центр — в СРСР одна з форм тер. організації пром. виробн., що розвивається як органічно нерозривна єдність місця діяльності та місця проживання населення і характеризується певною пром. спеціалізацією виробн. П. ц. вважають міста, населення яких значною мірою зайняте в пром. виробн. (на відміну від пром. пунктів, транспортних, курортних та ін. центрів).

Промисло́ві ко́мплекси — взаємозумовлене поєднання пром. підприємств на певній тер. відповідно до її природних та екон. умов і транспортно-географічного положення. Однією з найістотніших ознак П. к. є внутр. виробничі зв'язки.

Промисло́ві культу́ри — с.-г. культури (зернові, технічні, плодоовочеві тощо), які використовують у пром-сті як сировину.

Промисло́ві пу́нкти — міста або селища міського типу, на тер. яких розміщене одне пром. підприємство.

Промисло́вість, і н д у́ с т р і я — найважливіша галузь нар. госп., що найбільше впливає на рівень розвитку продуктивних сил суспільства; сукупність підприємств, зайнятих виробн. знарядь праці для всіх галузей нар. госп., а також добуванням сировини, матеріалів, палива, виробн. енергії, заготівлею лісу і дальшою обробкою продуктів, випущених П. або вироблених с. г.

Промисло́вість будіве́льних матеріа́лів — галузь важкої пром-сті, що випускає засоби виробн. (матеріали та вироби), які в результаті будівництва утворюють *осн. фонди нар. госп.*

Професі́йний склад насе́лення — 1. Поділ населення за професіями (кількісний склад). 2. Показник рівня професійної підготовленості населення (р-ну, держави, Землі в цілому).

Психро́метр — прилад для вимірювання вологості повітря.

П'ятирі́чний план ро́звитку наро́дного господа́рства СРСР — осн. форма планування соціально-економічного розвитку країни.

Р

Ра́да Безпе́ки ООН — постійно діючий найважливіший орган, на який Статутом ООН покладено гол. відповідальність за підтримання міжнар. миру і безпеки. Складається з 15 держав — членів ООН; п'ять з них — СРСР, США, Великобританія, Франція і КНР — постійні члени Ради, ін. (непостійні члени) обираються Ген. Асамблеєю ООН на дворічний строк.

Ра́да Економі́чної Взаємодопомо́ги (РЕВ) — міжнар. екон. організація соціаліст. країн, мета якої — розвиток всебічного екон. співробітництва на основі послідовного поглиблення і розширення міжнар. соціаліст. поділу праці в інтересах побудови соціалізму й комунізму, забезпечення міцного заг. миру. РЕВ створено в січні 1949. До неї входять: Болгарія, Куба, Монголія, НДР, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина, Чехословаччина, В'єтнам. З 1964 в роботі РЕВ бере участь Югославія. Спостерігачами в діяльності деяких органів РЕВ є представники КНДР, Лаосу, Анголи.

Радіаці́йні поя́си Землі́ — обл. навколоземного космічного простору з великою концентрацією електрично заряджених частинок (протонів, електронів, альфа-частинок) високої енергії, захоплених магнітним полем Землі.

Радіовисотомі́р — прилад для визначення висоти польоту літального апарата (літака, супутника тощо) за допомогою радіохвиль.

Радіодалекомі́р — прилад для вимірювання відстані за швидкістю і часом проходження радіохвиль уздовж вимірюваної лінії і назад після їх відбиття від кінцевої точки цієї лінії.

Радіозо́нд — аерологічний прилад, що вимірює метеорологічні елементи (тиск, темп., вологість повітря) на різних висотах під час підняття в атм. і передає по радіо значення цих елементів на Землю.

Радіологі́чні (радіоакти́вні) мéтоди ви́значення абсолю́тного ві́ку гірськи́х порі́д — методи, що грунтуються на процесі розпаду радіоактивних елементів.

Радіолокáція — виявлення у просторі різних об'єктів (цілей) опромінюванням їх радіохвилями і прийманням відбитих від них радіохвиль.

Радіотелеско́п — радіоприймальний прилад для приймання і реєстрації радіовипромінювання небесних об'єктів (тіл) Сонячної системи, Галактики, Метагалактики та ін.

Радя́нський наро́д — нова істор., соціальна і багатонаціональна спільність людей, які мають єдину тер., економіку, соціаліст. за змістом культуру, союзну загальнонародну державу і спільну мету — побудову комунізму; склалася в СРСР у результаті соціаліст. перетворень і зближення трудящих класів і верств усіх націй та народностей і передусім союзу робітничого класу й селянства під керівництвом КПРС.

Райо́н — 1. Тер., яка виділяється за якимись ознаками, особливостями; у ряді випадків — одна з таксономічних одиниць (напр., *район фізико-географічний*). Іноді вживається як син. *регіону*. 2. В СРСР — осн. одиниця адм.-тер. поділу в сільській місцевості й у містах з населенням понад 100 тис. чол. 3. У деяких зарубіжних державах — адм. одиниця різного порядку.

Райо́н тяжі́ння — тер., що за своїми осн. екон. зв'язками (включаючи і сферу обслуговування) тяжіє до того чи ін. міста (транспортного вузла), яке виконує щодо нього торговельно-розподільні, транспортні та ін. екон. функції.

Райо́нне планува́ння — довгострокова стратегія тер. організації р-нів країни. Р. п. грунтується на соціальних, екон., санітарно-гігієнічних та містобудівних заходах і проводиться з урахуванням природних умов.

Райо́ни занéпаду, «депреси́вні» райо́ни — старі пром. р-ни капіталіст. країн, у яких спостерігаються застій і занепад.

Раси́зм — реакційна людиноненависницька ідеологія і політика імперіалістичної буржуазії, що виходить з антинаукової передумови про існування «повноцінних» і «неповноцінних» рас та народів.

Ратифікáція — затвердження верховним органом держ. влади даної країни міжнар. договору, який було підписано уповноваженими на це особами.

Раціоналізáція виробни́цтва — процес удосконалення засобів і методів сусп. виробн. для підвищення його ефективності. Р. в. передбачає поліпшення техніки і технології, а також організації праці, виробн. та управління.

Реалізáція проду́кції — надходження виготовленої продукції в нар.-госп. обіг з оплатою її за існуючими цінами. Реалізованою вважається продукція, відпущена за межі підприємства й оплачена споживачем, збутовою або торговельною організацією.

Реáльна заробі́тна плáта — матеріальні блага й послуги, що їх працівник може фактично купити за свою заробітну плату.

Реáльні дохо́ди насéлення — частина нац. доходу, що використовується населенням для споживання або нагромадження. Один з гол. показників життєвого рівня населення.

Ревальвáція — офіційне підвищення золотого вмісту грошової одиниці країни або фактичне підвищення її валютного курсу.

Регіо́н — значна індивідуальна тер. одиниця, напр.: природна, екон., політична тощо. Син. *району*.

Регі́стр Сою́зу РСР — орган держ. технічного нагляду; визначає умови, що гарантують безпеку руху морських, річкових, озерних суден і людей, які на них перебувають, та цілість вантажів, що перевозять-

Рада Економічної Взаємодопомоги.
Москва

Супралітораль. До ст. Екологічні області Світового океану

У заповіднику. До ст. Охорона природи

ся. Як самостійні організації в СРСР діють Морський регістр СРСР і Річковий регістр СРСР.

Регре́сія — відступання моря протягом геол. історії Землі внаслідок підняття суші або опускання морського дна, змін клімат. умов тощо.

Редагува́ння карт — 1. Науково-технічне керівництво створенням карт на всіх етапах їх виготовлення, включаючи й видання карт. 2. Розділ картографії, що вивчає та розробляє методи Р. к.

Режи́м рі́чок — закономірні зміни (добові, сезонні, багаторічні) рівнів і витрат води, швидкості течії, темп. води і льодових явищ, хім. складу води, а також рельєфу русла, характеру берегів тощо.

Резе́рви виробни́цтва — сукупність потенціальних можливостей виробн., завдяки використанню яких додатково випускається продукція і підвищується ефективність виробн.

Резе́рвна валю́та — валюта, яка нагромаджується центр. банком тієї чи ін. країни для здійснення міжнар. платежів.

Рекогносциро́вка — попередній огляд та обстеження місцевості для визначення маршрутів і ключових ділянок дальших докладніших експедиційних досліджень; у геодезії — для встановлення положення опорних пунктів перед топографічним зніманням місцевості.

Рекреаці́йні терито́рії — тер. з найсприятливішими природними та екон. умовами для організації відпочинку, лікування, туризму, спорту тощо. Слово «рекреація» у перекладі з лат. мови — перерва для відпочинку між уроками, лекціями.

Рекультива́ція ландша́фту; р е к у л ь т и в а́ ц і я з е м е́ л ь — відновлення продуктивності земель, порушеної нар.-госп. діяльністю (добування корисних копалин, створення гідроспоруд, вирубування лісів, будівництво міст тощо). Р. л. полягає у відновленні форм рельєфу, у виположуванні та задернуванні схилів, нанесенні на них шару родючого грунту, внесенні мінеральних добрив, залісенні.

Релі́гія — ідеалістичний світогляд і світовідчування, а також відповідні поведінка і специфічні дії (культ), які грунтуються на вірі в існування надприродного та його втручання у реальне життя. Р. протистоїть матеріалістичний світогляд. Розрізняють Р. християнську, буддизм, індуїзм, іудаїзм, мусульманство, синтоїзм, конфуціанство, анімізм (первинна релігія) та ін.

Релі́ктові еле́менти ландша́фтів — елементи, які збереглися в ландшафті від попередніх стадій його розвитку (напр., льодовикові форми рельєфу в сучасній тайзі, сухі русла в пустині, озера — залишки давнього моря та ін.).

Рельє́ф дна Світово́го океа́ну — форми поверхні дна океану, розвинуті в межах континентального, перехідного та океанічного типів земної кори.

Рельє́ф су́ші — сукупність різноманітних за формою і генезисом нерівностей земної поверхні в межах суші.

Ре́нта — доход з капіталу, землі чи майна, що його одержує власник, не займаючись підприємницькою діяльністю. Капіталісти, які живуть на ренту, становлять паразитичну верству суспільства — рантьє.

Рента́бельність — прибутковість виробн., його доходність. Показник екон. ефективності виробн. на підприємствах, в об'єднаннях, галузях економіки і в нар. госп. в цілому.

Ре́пер (у геодезії) — вмонтований у стіну кам'яної споруди чи безпосередньо у грунт особливий знак, що позначає і закріплює на місцевості точку земної поверхні, висота якої над рівнем моря (в СРСР від нуля Кронштадтського футштока) визначена *нівелюванням.*

Реститу́ція (в міжнародному праві) — повернення майна, неправомірно захопленого і вивезеного під час війни однією державою з тер. ін. держави.

Ресу́рси Світово́го океа́ну — сировинні ресурси морів та океанів, які використовує людина в госп. діяльності. Виділяють мінеральні, енергетичні та харчові ресурси.

Ресу́рси твари́нного сві́ту — усі види диких тварин суші й водойм Землі. Належать до вичерпних відновлюваних природних ресурсів.

Ресу́рсні ци́кли — перетворення і переміщення певних видів природних ресурсів або їх груп (виявлення, добування, переробка, споживання і знову повернення в природу) у системі сусп. виробн.

Ресу́рсно-е́кспортний цикл — неповне перетворення певного виду природних ресурсів (добування, вирощування, первинна обробка) у країнах, що розвиваються; відбиває своєрідне освоєння природних ресурсів і тер. Виділяють шість провідних Р.-е. ц.: нафтопромисловий, гірничо-металургійний, гірничо-хімічний, земельно-кліматичний, лісопромисловий, рибопромисловий.

Рефере́ндум — всенародне опитування (голосування) з найважливіших питань держ. життя, в якому можуть брати участь усі громадяни, що мають виборчі права.

Рефра́кція атмосфе́рна — див. *Атмосферна рефракція.*

Ритмі́чні я́вища у приро́ді — повторення в однаковій послідовності різних природних явищ і процесів. Р. я. у п. можуть бути періодичними (зміна дня і ночі, зміна пір року тощо) і циклічними (коливання клімату, рівня озер, наступ і відступ льодовиків тощо).

Ритмі́чність виробни́цтва соціалісти́чного — найважливіший принцип організації виробничого процесу, який передбачає систематичне виконання всіма виробничими ланками підприємства чи об'єднання завдань держ. плану щодо випуску та якості продукції відповідного асортименту за встановленим графіком.

Рифт — щілино- чи ровоподібна структура глибинного походження. Виділяють Р.: 1) внутрішньоконтинентальні, що тяжіють до ослаблених зон у земній корі (напр., Східно-Африканська рифтова система); 2) міжконтинентальні в зонах, де континентальної кори немає (напр., Р. Червоного м. й Аденської з.); 3) внутрішньоокеанічні рифтові ущелини з корою океанічного типу в межах серединних океанічних хребтів.

Рі́вень економі́чного ро́звитку — ступінь розвитку продуктивних сил і виробн. матеріальних благ у країні, в її окремих районах або в групі країн на певну дату. Р. е. р. характеризується такою системою показників: 1) виробн. сукупного сусп. продукту, матеріальних благ, нац. доходу на душу населення; 2) структура сусп. виробн. (частка в нар. госп. пром-сті, с. г.; виробн. засобів вироб.; частка, обсяг і темпи розвитку прогресивних галузей нар. госп.); 3) кількісний і якісний рівні зайнятості населення; 4) рівень використання природних ресурсів; 5) організація та ефективність сусп. виробн.

Рі́вень індустріаліза́ції — відношення частки умовно-чистої продукції пром-сті країни від світової чи її частини (капіталіст. або соціаліст.) до частки населення цієї країни від населення світу чи певної його частини.

Рі́вень конденса́ції водяно́ї па́ри — висота, на якій внаслідок процесу охолодження в повітрі починає конденсуватися пара. Р. к. збігається з нижньою межею утворення хмар.

Рі́вень мо́ря — положення вільної поверхні води морів та океанів, яке вимірюється по прямовисній лінії від умовного початку відліку. Розрізняють «миттєвий», при-

пливний, середньодобовий, середньомісячний, середньорічний і середньобагаторічний Р. м.

Рівень урбаніза́ції — див. *Урбанізація.*

Річи́нні ландша́фти — ландшафти, які формуються на рівнинному рельєфі.

Рівноде́ння — момент, коли центр Сонця під час річного руху по екліптиці перетинає небесний екватор у точках весняного (20 чи 21 березня) або осіннього (23 вересня) Р. У дні Р. тривалість дня і ночі однакова по всій Землі, крім р-нів земних полюсів.

Рівнопра́вність — офіційно визнана рівність громадян (підданих) перед державою, законом, судом. У соціаліст. суспільстві Р. є осн. конституційним правом громадян.

Рівня́ння ча́су — різниця між дійсним та середнім сонячним часом, яка безперервно змінюється у процесі змінн річних періодів унаслідок нерівномірності дійсного сонячного часу. Р. ч. для кожного дня наводиться в астрономічних довідниках (у вигляді таблиць або графіків).

Рід грунтів — таксономічна одиниця генетичних грунтових класифікацій. Групи грунтів у межах підтипів.

Різнови́д грунті́в — таксономічна одиниця генетичних грунтових класифікацій (види і підвиди грунтів).

Рік — проміжок часу, близький за тривалістю до періоду обертання Землі навколо Сонця.

√**Річки́** — водні потоки, що течуть у природн. руслах і живляться за рахунок поверхневого і підземного стоків з їх басейнів. Виділяють Р. г о л о в н і (впадають у моря, озера або губляться в пісках чи болотах) та їх п р и т о к и (впадають у гол. Р.); Р. р і в н и н н і й г і р с ь к і; за госп. використанням — с у д н о п л а в н і і н е с у д н о п л а в н і та ін.

Річкова́ систе́ма — сукупність річок у межах одного *річкового басейну.* Складається з гол. річки (стовбура системи) і приток 1-го, 2-го і дальших порядків. Р. с. називається за назвою гол. річки, напр., Р. с. Дніпра.

Річкови́й басе́йн — обмежена вододілами територія, з якої річка чи річкова система живиться водою. Р. б. включає поверхневий та підземний стоки. Він буває стічним, коли річка має стік в океан (напр., Амазонка), і безстічним, коли річка має внутрішньоматериковий стік (напр., Волга).

Річкови́й тра́нспорт — вид транспорту, яким перевозяться пасажири й вантажі як внутр. природними (річки, озера), так і штучними (канали, водосховища, шлюзовані ділянки річок) водними шляхами.

Річна́ амплі́ту́да — різниця між середніми значеннями метеорологічного елемента (атм. тиску, темп. повітря тощо) у місяці з його найбільшим і найменшим середніми значеннями. Обчислюється за багаторічними даними.

Річни́й рух Землі́ — рух Землі навколо Сонця (зі швидкістю приблизно 30 км/с) за 365 днів 5 год 48 хв 46 с (сонячний або тропічний рік). З Р. р. З. пов'язані зміни пір року.

Річни́й хід метеорологі́чних елеме́нтів — зміна метеорологічних елементів у даному місці протягом року, що визначається за багаторічними (в осн. за середньомісячними) даними. Характеризується *річною амплітудою,* часом настання крайніх значень, величиною змін від місяця до місяця. Здебільшого Р. х. м. е. залежить від надходження сонячної радіації.

Робо́ча си́ла, з д а́ т н і с т ь д о п р а́ ц і — сукупність фіз. та інтелектуальних здібностей людини, що їх вона використовує для виробн. життєвих благ. Р. с. може функціонувати лише в системі певних виробничих відносин.

Робо́чий час — **1.** Час, встановлений законом, протягом якого

працівник повинен виконувати свої трудові обов'язки. 2. Єдина міра сусп. оцінки різних затрат праці.

Робóчі мóви ООН — мови, якими ведеться робота і оформляються офіційні документи ООН. Це англійська, арабська, іспанська, китайська, російська і французька мовн.

Родóвище корúсних копáлин — просторово відокремлене природне нагромадження в земній корі корисних копалин, які економічно доцільно розробляти.

Родю́чість ґрунтíв — здатність ґрунтів забезпечувати рослини поживними речовинами, вологою тощо і давати врожай.

Розвúнуті імперіалістúчні країни — див. *Гол. імперіалістичні держави.*

Роздрібні цíни — ціни, за якими товари і послуги реалізуються населенню та ін. споживачам.

Розмíщення продуктúвних сил — геогр. розподіл речових компонентів виробн. і трудових ресурсів по тер. країни та її екон. р-нах; визначається переважаючим способом виробн., формою власності на засоби виробн. Кожній соціально-економічній системі відповідає певна система тер. організації сусп. виробн., певний тип Р. п. с.

Рóзпад колоніáльної систéми — революційний процес ліквідації колоніального гніту в поневолених імперіалізмом країнах. Друге за своїм істор. значенням явище після утворення *світової системи соціалізму.* Один з виявів заг. кризи капіталізму.

Розсéлення — 1. Розподілення населення по тер. і форми його тер. організації у вигляді системи населених місць. 2. Послідовне заселення тер.

Рослúнна асоціáція — осн. класифікаційна одиниця рослинного покриву, що являє собою сукупність однорідних *фітоценозів.* Кожна Р. а. тісно пов'язана з певними умовами середовища — кліматом, ґрунтом, а також тваринним світом, який її населяє. Називають Р. а. звичайно за рослинами, що в ній переважають, напр., полиново-типчакова, ялиново-сосновий бір з брусницею і квасницею та ін.

Рослúнна формáція — група *рослинних асоціацій,* у яких гол. ярус утворений одним і тим самим видом (напр., усі асоціації з переважанням лисохвосту лучного або сосни звичайної).

Рослúнництво — 1. Одна з осн. галузей с. г., що вирощує культурні рослини для виробн. рослинницької продукції. 2. Наука про культурні рослини й методи їх вирощування.

Рослúнні ресýрси — дикі деревні й трав'янисті рослини земної кулі. Належать до вичерпних відновлюваних природних ресурсів.

Рух насéлення — зміна кількості населення країни чи її частин у результаті народжуваності і смертності (див. *Природний рух населення*), вибуття населення за межі країни чи певної її частини або прибуття з ін. місць (див. *Механічний рух населення*).

Рухóмий склад (залізничний та автомобільний) — транспортні засоби будь-яких категорій, пристосовані для пересування.

С

Саморо́звиток ландша́фту — розвиток ландшафту, зумовлений взаємодією його компонентів.

Самоцві́ти — див. *Коштовні й виробні камені.*

Сапропе́ль — органічний мул на дні застійних водойм.

Сві́та (геологічна) — сукупність відкладів, що утворилися в даному р-ні за певних фізико-географічних умов і займають у ньому певне положення.

Світі́ння мо́ря — світіння поверхні моря вночі, пов'язане з випромінюванням світла деякими морськими організмами.

Світлови́й рік — відстань, яку проходить світло за один тропічний рік (365, 242 196 середньої сонячної доби). С. р. становить 63 240 астрономічних одиниць; 0,3069 парсек; 9,463 · 10^{12} км.

Світова́ систе́ма соціалі́зму — соціальна, екон. і політична співдружність вільних суверенних держав, які йдуть по шляху соціалізму і комунізму, об'єднані спільністю інтересів і цілей, тісними узами міжнар. соціаліст. солідарності. Матеріальною основою С. с. с. є *світова соціаліст. система господарства,* що грунтується на соціаліст. виробничих відносинах.

Світова́ соціалісти́чна систе́ма господа́рства — матеріальна основа *світової системи соціалізму.* Являє собою сукупність господарств суверенних соціаліст. країн, пов'язаних міжнар. соціаліст. поділом праці й *світовим соціаліст. ринком.*

Світове́ господа́рство — система міжнар. сусп. поділу праці та екон. відносин окремих нац. господарств одне з одним. На сучасному етапі С. г. характеризується швидким зниженням у ньому частки капіталіст. способу виробн. внаслідок прискореного зростання питомої ваги й ролі соціаліст. способу виробн.

Світове́ капіталісти́чне господа́рство — див. *Капіталіст. система світового господарства.*

Світове́ соціалісти́чне господа́рство — див. *Світова соціаліст. система господарства.*

Світови́й капіталісти́чний ри́нок — історично усталена на основі капіталіст. способу виробн. і міжнар. поділу праці система міжнар. товарно-грошових, торговельно-економічних і кредитно-фінансових відносин країн капіталіст. системи господарства. Осн. риси й особливості С. к. р. та шляхи його розвитку визначаються характером і розвитком капіталіст. виробн., єдиною і визначальною метою якого є погоня за найбільшим прибутком.

Світови́й ри́нок — сукупність нац. ринків країн, зв'язаних між собою торговельно-економічними відносинами. Охоплює всі осн. напрями міжнар. поділу праці. Ступінь розвитку С. р. характеризує рівень інтернаціоналізації сусп. виробн.

Світови́й соціалісти́чний ри́нок — система планомірних товарно-грошових відносин між соціаліст. країнами, яка розвивається на основі світової соціаліст. системи господарства.

Світові́ станда́рти — рекомендації щодо систематизації та забезпечення взаємних вимог до продукції міжнар. обміну, які розробляються понад 300 міжнар. і регіональними організаціями (1975). Найбільша з них *Міжнар. організація по стандартизації* (МОС).

Світові́ ці́ни — грошове вираження інтернаціональної (світової) ціни виробн., що складається на світовому ринку.

Сегрега́ція — позбавлення права «кольорового» населення проживати разом з «білим». С. зазнають

негри в ряді штатів США, корінне населення Південно-Африканської Республіки та окупованої нею Намібії. Див. *Апартеїд*.

Сезо́н — 1. Пора року (весна, літо, осінь, зима). 2. Частина року, на яку припадають певні явища природи (напр., С. дощів) або певні види робіт (напр., С. збирання врожаю).

Сейсмі́чна зо́на (о́бласть) — тер., на якій часто бувають землетруси.

Сейсмі́чна слу́жба — комплекс безперервних спостережень за землетрусами та обробка матеріалів за стандартними програмами і методикою. Здійснюється сейсмічними станціями.

Се́йші — стоячі хвилі великого періоду (від кількох хвилин до десятків годин), які виникають у замкнених водоймах під впливом різниці атм. тиску, сейсмічних явищ, згонів і нагонів води.

Секста́нт — 1. Кутомірний прилад, що застосовується у мореплавній та авіаційній астрономії для визначення місцеположення судна чи літака. 2. Екваторіальне сузір'я.

Селеноло́гія — наука, яка досліджує будову і хіміко-мінералогічний склад поверхні Місяця.

Се́лище — в СРСР низова адм.-тер. одиниця, населений пункт за межами міста. Існують три види С.: робітничі (не менш як 3 тис. жит.), курортні (не менш як 2 тис. жит.) й дачні (не більш як 25% дорослого населення зайнято с. г.). Іноді всі С. об'єднують терміном «С. міського типу».

Се́льбищні зе́млі — земельні ділянки в населених пунктах, зайняті різними будівлями чи спорудами або призначені для забудови.

Середземномо́рський клі́мат — клімат, що формується в р-нах Середземномор'я, на Пд. березі Криму, в Зх. Каліфорнії, на Пд. Африки, Пд.-Зх. Австралії. Характеризується жарким, малохмарним і сухим літом, прохолодною і дощовою зимою. Темп. влітку 20—25°, узимку 5—10°; річні суми опадів звичайно 400—600 мм.

Сере́днє машинобудува́ння — сукупність галузей, що випускають автомобілі, трактори, верстати (за винятком важких), машини та устаткування середніх габаритів для пром-сті, с. г., транспорту й будівництва.

Сере́дній со́нячний час, с е р е́ д н і й ч а с — система вимірювання часу, в основі якої лежить добовий рух уявного середнього Сонця, момент нижньої кульмінації якого називається середньою північчю. С. с. ч. відлічується від моменту середньої півночі й чисельно дорівнює годинному куту середнього Сонця, зміненому на 12 год. С. с. ч.— загальноприйнятий у побуті час.

Серí́йне виробни́цтво — організація виробн., що характеризується одночасним виготовленням на підприємстві широкої номенклатури однорідної продукції, випуск якої повторюється протягом тривалого часу. Вироби здебільшого випускають серіями, а деталі — партіями. Залежно від розміру серії виділяють великосерійне, середньосерійне та дрібносерійне виробн.

Се́рія цикло́нів — кілька циклонів, які послідовно виникають на одному й тому самому полярному або арктичному (антарктичному) гол. фронті.

Сидери́чний мі́сяць, з о́ р я н и й м і с я ц ь — проміжок часу між двома послідовними поверненнями Місяця в одне й те саме (відносно зірок) місце небесної сфери. С. м. становить 27, 321661 середньої сонячної доби.

Си́ла ві́тру — швидкість вітру, виражена в балах за шкалою Бофорта.

Си́ла Коріо́ліса — додаткова сила інерції, що діє під час руху тіла, яке розглядається відносно обертової системи координат. Найважливішим фактором такої сили є відхиляюча сила обертання Землі. Названа іменем Коріоліса, який

увів у 30-х роках XIX ст. поняття відносного руху.

Синдикáт — див. *Капіталістичні монополії.*

Синеклíза — значний прогин земної кори округлої чи овальної форми діаметром сотні кілометрів. Осадочні, рідше вулканогенно-осадочні, відклади в межах С. мають потужність 3—5 км. Типові С.— Московська, Тунгуська, Вілюйська.

Синклінáль, синклінáльна склáдка — складка пластів гірських порід, звернута опуклістю донизу.

Синклінóрій — комплекс складок гірських порід, що має заг. зниження до своєї центр. смуги й утворює в цілому ніби велику синкліналь, що складається з дрібніших складок.

Синодúчний місяць — проміжок часу між двома послідовними однаковими фазами Місяця (напр., новомісяччями). Тривалість С. м. непостійна: середнє значення С. м. 29, 530588 середньої сонячної доби (відхилення в межах 13 год).

Синоптúчні кáрти — карти, на яких цифрами й символами показані результати метеорологічних спостережень на ряді (мережі) станцій у певний момент.

Синоптúчні стрóки — строки (кожні три години доби), в які за міжнар. угодою проводяться спостереження на метеорологічних станціях для складання синоптичних карт.

Сировúнна бáза — тер., на якій зосереджені ті чи ін. галузі добувної, обробної пром-сті або с.-г. виробн. С. б. є осн. постачальником сировини підприємствам.

Сировúнні ресýрси — різні види сировини (мінеральної, штучної, с.- г., лісової, вторинної тощо), які використовуються в госп. діяльності людини.

Систéма (геологічна) — осн. підрозділ міжнар. стратиграфічної шкали, що відповідає природному етапові в розвитку земної кори та органічного світу Землі.

Систéма землерóбства — комплекс взаємозв'язаних технологічних (агротехнічних), меліоративних та організаційних заходів щодо використання землі, відновлення і підвищення родючості грунту.

Систéма стандáртів по охорóні прирóди — своєрідне зібрання правил (створюється в нашій країні вперше у світі), що визначає взаємовідносини людини з навколишнім середовищем. На середину 1978 створено понад 20 стандартів Системи.

Систéмний підхíд у геогрáфії — напрям наукового пізнання і соціальної практики, в основі якого лежить дослідження геогр. об'єктів як систем.

Сільськé господáрство — одна з найважливіших галузей матеріального виробн.; вирощування с.-г. культур і розведення с.-г. тварин з метою одержання продовольства для населення та сировини для пром-сті. Включає галузі землеробства і тваринництва.

Сільськé посéлення — заселене місце в сільській місцевості.

Сільськогосподáрське машинобудувáння — галузь машинобудування, що виробляє машини і знаряддя для с. г.

Сільськогосподáрське районувáння — виділення єдиних у с.-г. відношенні тер. за однією або кількома ознаками, за характером с.-г. виробн. або за особливостями природного середовища, у якому розвивається с. г.

Сіонíзм — реакційна націоналістична ідеологія і політична практика єврейської буржуазії. Організаційно оформився в 1897, коли було створено «Всесвітню сіоністську організацію». Осн. зміст сучасного С.— войовничий шовінізм, расизм, антикомунізм.

Сірозéми — тип грунтів з слабо диференційованим профілем, що формується в пустинно-степовій зоні субтропічного поясу, здебільшого на лесах та лесовидних суглинках.

Скидова доли́на — річкова долина, закладання якої наперед визначене скидом. Один з видів тектонічних долин.

Ски́дова запа́дина — замкнене зниження на поверхні Землі, обмежене скидами; один з видів тектонічних западин.

Склад терито́рії — тер. тієї чи ін. держави, яка визначається сучасними кордонами.

Скульпту́рний рельє́ф — тип рельєфу, вироблений в однорідних (щодо стійкості) гірських породах різними агентами денудації; не має прямого зв'язку з геол. структурами (напр., долинно-балковий рельєф, бедленд та ін.).

Слу́жба пого́ди — система забезпечення різних галузей господарства і населення інформацією про стан погоди та її прогнозами.

Снігова́ лі́нія — межа, вище від якої сніговий покрив не розтає, перетворюючись на фірн.

Собіва́ртість проду́кції — виражені в грошовій формі витрати підприємства (сировина, матеріали, паливо, електроенергія, амортизація машин, устаткування будівель і споруд, заробітна плата тощо) на виробн. і реалізацію продукції. С. п.— важливий екон. показник ефективності виробн.

Соля́рний клі́мат, р а д і а ц і й н и й к л і м а т — клімат, що визначається теоретично за даними величинами надходження сонячної радіації відповідно до широти місця і схилення Сонця.

Со́нце — центр. тіло Сонячної системи; являє собою розжарену (темп. на поверхні бл. 6000°) плазмову кулю.

Сонцестоя́ння — моменти часу, коли центр Сонця проходить через найбільш північну точку екліптики, що має схилення +23° 27′ (точка літнього С. 21 чи 22 червня — початок астрономічного літа в Пн. півкулі), або через найбільш південну її точку, що має схилення —23° 27′ (точка зимового С. 21 або 22 грудня — початок астрономічної зими в Пн. півкулі).

Со́нячна акти́вність — сукупність явищ, що спостерігаються на Сонці. С. а. істотно впливає на земні явища.

Со́нячна радіа́ція — електромагнітне випромінювання Сонця, осн. джерело енергії для всіх процесів на земній кулі.

Со́нячна систе́ма — система небесних (космічних) тіл (Сонце, планети, супутники планет, комети, метеорні тіла, космічний пил тощо), які рухаються в обл. гравітаційного впливу Сонця. С. с. входить до складу величезної зоряної системи — Галактики.

Со́нячний рік — період одного оберту Землі навколо Сонця. С. р. триває 365 діб 5 год 48 хв 46 с.

Со́нячний час, д і й с н і й С. ч.— система лічби часу, в якій за полудень береться момент перетину центром Сонця площини місцевого меридіана.

Соціалісти́чна економі́чна інтегра́ція — свідомо і планомірно регульований комуністичними й робітничими партіями та урядами країн — членів РЕВ процес міжнар. соціаліст. поділу праці, зближення їх економік і формування сучасної, високоефективної структури нац. господарства, поступового зближення і вирівнювання рівнів їх екон. розвитку, формування глибоких і сталих зв'язків в осн. галузях економіки, науки і техніки, розширення і зміцнення міжнар. ринку цих країн, удосконалення товарно-грошових відносин.

Соціалісти́чна співдру́жність — добровільний союз соціаліст. держав, об'єднаних Варшавським Договором і Радою Економічної Взаємодопомоги.

Соціа́льна геогра́фія — сусп. геогр. наука, що вивчає закономірності тер. організації соціальної *інфраструктури* у зв'язку із способом виробн. та особливостями геогр. середовища (побутове, культосвітнє, медичне обслуговування населення, народна освіта тощо).

Соціáльний лад — система сусп. держ. устрою, яка характеризується певними виробничими, сусп. відносинами і політичною організацією суспільства (напр., капіталіст., соціаліст. лад). Див. *Суспільно-економічна формація.*

Соціáльний склад насéлення — див. *Класовий склад населення.*

Союзна респýбліка — суверенна радянська соціаліст. держава, яка об'єдвалася з ін. радянськими республіками в Союз Радянських Соціалістичних Республік (Конституція СРСР, ст. 76).

Спелеолóгія — наука, що вивчає печери (їх походження, морфологію, мікроклімат, води, рослинність, сучасну і давню фауну), рештки матеріальної культури людей кам'яного віку, наскельні малюнки і скульптурні зображення, сучасне використання печер.

Спеціалізáція виробни́цтва— важлива форма сусп. поділу праці за різними галузями пром. і с.-г. виробн., а всередині галузей — детальнішого розчленування виробничого процесу на ряд самостійних операцій. С. в. особливо виділяється в машинобудуванні. Напр.: 1) предметна С. в.— випуск готової продукції (літаки, трактори, телевізори тощо); 2) подетальна — підприємство виготовляє певну номенклатуру виробів (деталей, вузлів); 3) технологічна (стадійна) С. в.— виконання окремих (стадійних) технологічних процесів (напр., ливарне виробн., ковальсько-пресові й складальні заводи тощо).

Спеціалізáція економíчних районів — переважний розвиток у кожному з р-нів тих чи ін. галузей виробн., значна частина продукції яких призначена для вивезення за межі р-ну. Сприяє економії суспільної праці.

Спеціáльні кáрти — карти конкретного призначення. Можуть бути як *вагальногеографічні*, так і *тематичні*. До С. к. належать, напр., навчальні, туристські, навігаційні.

Спільний ри́нок — див. *Європейське економічне товариство.*

Спóсіб виробни́цтва — істор. визначений спосіб добування матеріальних благ, необхідних для того, щоб суспільство жило й розвивалося; являє собою діалектичну єдність *продуктивних сил* і *виробничих відносин.* У системі матеріальних умов життя суспільства С. в.— основа сусп. ладу, що визначає його характер. Першою, нижчою фазою комуністичного С. в. є соціалізм.

Спóсіб життя́ — поняття, що використовується в соціальних науках для характеристики умов та особливостей повсякденного життя людей у тому чи ін. суспільстві (напр., радянський спосіб життя).

Сталагмíти — стовпоподібні, конічні та ін. форми мінеральні (переважно вапнякові) утворення, що ростуть з дна печер чи ін. карстових порожнин.

Сталакти́ти — мінеральні утворення (переважно вапнякові), що звисають зі стель карстових печер у вигляді бурульок, гребінок, бахроми тощо.

Стандартизáція в СРСР — встановлення і застосування єдиних оптимальних норм і вимог у науці, техніці, пром. та с.-г. виробн., культурі, охороні здоров'я тощо. С. тісно пов'язана із системою планування та управління нар. госп. СРСР.

Стандáрти РЕВ — нормативно-технічні документи по стандартизації Ради Економічної Взаємодопомоги, які фіксують результати діяльності органів РЕВ по *стандартизації.*

Стандáртна метрополітéнська терито́рія, стандáртний метрополітéнський статисти́чний ареáл (СМСА) — територіально-статистична одиниця, яка використовується в США для наближеного виділення і кількісної характеристики міських агломерацій.

Стаціона́рний антицикло́н — малорухливий антициклон, який іноді тривалий час залишається на одному місці. До С. а. належать значні й потужні антициклони в субтропіках; узимку — антициклони в середніх широтах над материками; протягом року — над Антарктидою.

Стари́й світ — назва трьох частин світу — Європи, Азії та Африки, що склалася історично.

Старі́ння насе́лення — збільшення кількості літніх осіб (старіших за 60—65 років) у населенні.

Статисти́чні ме́тоди в геогра́фії — дослідження геогр. явищ та процесів з використанням кількісних показників (темп., висота, густота заселення і людність населених пунктів, урожайність с.-г. культур та ін.), що змінюються, варіюються в часі й просторі.

Стаціона́рний фронт — атм. фронт, який не змінює свого положення у просторі, оскільки на ньому не виникають циклонічні збурення.

Стаціона́рний цикло́н — циклон з малою швидкістю переміщення, який тривалий час залишається в певному р-ні.

Ста́ція, м і с ц е о с е́ л е н н я в и д у — сукупність умов, необхідних для життя якого-небудь виду або проходження ним певної стадії розвитку, чи для виконання якихось функцій.

Степові́ блю́дця, з а п а́ д и н и, п а́ д и н и, п о́ д и — майже плоскі, частіше округлі зниження у степовій та лісостеповій зонах. Довжина С. б.— до десятків і сотень метрів, глибина — до кількох метрів.

Стереотопографі́чне зніма́ння — осн. метод створення топографічних карт; охоплює аерознімання, польові й камеральні топографічні роботи.

Сти́снення Землі́ (земного еліпсоїда) — відношення різниці екваторіального і полярного діаметрів Землі до діаметра екватора. С. З., визначене за наземними геодезичними вимірюваннями, становить 1 : 298,3; за спостереженнями штучних супутників — 1 : 298,2.

Сто́рони горизо́нту — чотири гол. точки горизонту: Пн., Пд., Сх. і Зх. Іноді С. г. називають також відповідні чверті горизонту (пн., пд., сх. і зх.).

Стратиграфі́чна шкала́ — шкала, що показує послідовність і супідрядність стратиграфічних підрозділів гірських порід земної кори; відображає етапи істор. розвитку земної кори.

Стратигра́фія — розділ геології, що вивчає послідовність формування та просторові взаєморозташування геол. тіл.

Стратифіка́ція атмосфе́ри — розподіл темп. повітря з висотою; характеризується вертикальним градієнтом темп. 1° на 100 м (у тропосфері темп. падає в середньому на 0,6° на кожні 100 м).

Стратовулка́ни, ш а р у в а́ т і в у л к а́ н и, з м і ш а н і в у л к а́ н и — вулкани, конуси яких складені переміжними потоками та уламками затверділої лави, які зцементувались і перетворилися на туф (нагромадження пухких викидів вулканів).

Стратосфе́ра — шар атм. між тропосферою і мезосферою (від 8—16 до 45—55 км).

Страхові́ монопо́лії к а п і т а л і с т и́ ч н и х к р а ї́ н — одна з наймогутніших ланок капіаліст. кредитно-фінансової системи. Провідні С. м. діють в осн. у сфері страхування життя, володіють пакетами високоприбуткових закладних під нерухоме майно, займаються ощадною справою тощо.

Структу́ра висо́тної по́ясності — закономірна система зміни висотних ландшафтів поясів від підніжжя до вершин гір.

Структу́ра географі́чної оболо́нки — внутр. організація речовинного складу й енергетичних процесів геогр. оболонки, що виявляється в характері взаємозв'язків між

її різними компонентами, насамперед у співвідношенні тепла й вологи.

Структу́ра гру́нту, **с т р у к т у́ р н і с т ь** — здатність грунту розпадатися на окремі грудочки (агрегати) різних форми і величини.

Структу́ра за́йнятості насе́лення — поділ населення за кваліфікацією і трудовими навичками (напр., працюючих у пром-сті, с. г., на транспорті, у сфері обслуговування).

Структура земе́льного фо́нду — поділ земельного фонду відповідно до цільового призначення. В СРСР виділяють: 1) землі с.-г. призначення; 2) міські землі; 3) землі пром-сті, транспорту, курортів, заповідників та ін. несільськогосподарського призначення; 4) землі держ. лісового фонду; 5) землі держ. водного фонду; 6) землі держ. запасу (не мають цільового призначення, а є джерелом поповнення ін. категорій земель).

Структу́ра ландша́фту — характер взаємозв'язків між компонентами ландшафту і між його морфологічними частинами.

Структу́ра магмати́чних і метаморфі́чних гірськи́х порі́д — сукупність ознак гірських порід, зумовлена розмірами і формою мінеральних зерен, ступенем кристалічності, способами поєднання кристалів між собою й осн. масою тощо.

Структу́ра наро́дного господа́рства — поділ нар. госп. за його функціональною ознакою, що виражає пропорції і стан сусп. поділу праці.

Структу́ра насе́лення — поділ населення за віковою, статевою професійною, класовою, етнічною ознаками тощо.

Структу́ра націона́льного дохо́ду — поділ нац. доходу на *фонд нагромадження* і *фонд споживання.*

Структу́ра промисло́вості — поділ галузей пром-сті на групи (добувна та обробна), які, у свою чергу, поділяються на виробн. засобів виробн. (група «А») і виробн. предметів споживання (група «Б»), а також на ряд цільових галузей (напр., машинобудування, консервна пром-сть та ін.).

Структу́ра сільсько́го господа́рства — поділ галузей с. г. на дві групи (*рослинництво* і *тваринництво*), кожна з яких, у свою чергу, поділяється за цільовими ознаками (напр., зернове господарство, свинарство тощо).

Структу́ра тектоні́чна — просторова форма залягання гірських порід у земній корі, зумовлена різним характером тектонічних рухів і деформацій у різних її частинах.

Структу́рна геоморфоло́гія, **м о р ф о т е к т о́ н і к а** — галузь геоморфології, що вивчає зв'язки між рельефом земної поверхні, геол. структурою і рухом земної кори. Предмет вивчення С. г.— *морфоструктура.*

Структу́рний рельє́ф — рельєф, створений денудацією в неоднорідних за стійкістю гірських породах; відображає особливості геол. структури території.

Структу́рні зо́ни, **т е к т о н і ч н і з о́ н и** — ділянки земної кори, звичайно лінійної форми, які характеризуються єдиним структурним планом та однотипними формами тектонічних деформацій (напр., зона розломів, зона насувів) та ін.

Структу́рні зру́шення (у господарстві) — процес якісної зміни галузей (напр., заміна гужового транспорту механічним тощо), поява нових галузей (електронна, нафтохімічна пром-сть та ін.), а також технічне переоснащення всіх галузей того чи ін. р-ну, країни.

Структу́рні утво́рення — форми мікро- та мезорельєфу в районах мерзлоти, для яких характерні різнозернистість і несортованість вміщуючого матеріалу.

Субальпі́йський по́яс — висотний природний пояс у горах помірних і субтропічних широт з переважанням субальпійської рослинності. Лежить нижче від альпійського

поясу й вище від лісового гірського поясу у вологих р-нах і степового гірського поясу — н сухих.

Субліторáль — прибережна частина дна океанів і морів, розташована безпосередньо нижче від *літоралі* (на глибинах від 40 до 150 м). С.— зона багатих промислів безхребетних.

Субтрóпіки — іноді вживана назва субтропічних широт або субтропічних геогр. поясів.

Субтропíчний антициклóн — антициклон у тропічному повітрі з центром у субтропіках, звичайно над океанами в сорокових широтах. У Пн. півкулі це азорський антициклон в Атлантиці і гавайський у Тихому океані.

Субтропíчні зóни висóкого тúску — зони в кожній півкулі, що простягаються між 30 і 35° широти. У С. з. в. т. атм. тиск у середньому вищий, ніж у вищих широтах і біля екватора.

Суб'ядрó — центральна частина ядра Землі.

Суверенітéт (державний) — незалежність держ. влади, що виявляється у відповідних формах внутр. і зовн. політичної діяльності держави. Принцип суверенної рівності держав (закріплений у Статуті ООН) — найважливіший принцип сучасного міжнар. права.

Судноплáвство — плавання суден водними шляхами. За р-нами курсування виділяють морське, внутр. і змішане плавання (великий, малий каботаж і закордонне), за функціональною ознакою — комерційне (перевезення вантажів і пасажирів), промислове плавання та ін.

Сузíр'я — ділянки зоряного неба. Виділяються за характерними фігурами, утвореними зорями (88 сузір'їв). С. використовуються в астрономії для орієнтування та позначення зірок.

Сукулéнти — багаторічні рослини із соковитими, м'ясистими листками (агава, алое) або стеблами (кактуси, деякі молочаї), що містять багато вологи і ростуть у сухих р-нах Землі.

Сукýпний суспíльний продýкт — сукупність матеріальних благ (засобів виробн. і предметів споживання), створених в усіх галузях матеріального виробн. протягом певного періоду (звичайно за рік).

Суспíльний пóділ прáці — виділення різних видів суспільної праці у зв'язку з різнорідною діяльністю виробників; поділ нар. госп. на галузі, а також поділ осн. галузей нар. госп. на види тощо. Див. *Міжнар. поділ праці*.

Суспíльні фóнди споживáння — частина фонду споживання нац. доходу, що використовується для задоволення потреб членів соціаліст. суспільства понад фонд оплати за працею (напр., безплатне навчання, медичне обслуговування тощо).

Суспíльно-економíчна формáція — істор. визначений тип суспільства, що є особливим ступенем його розвитку. Істор. матеріалізм виділяє такі С.-е. ф.: первісиообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталіст. і комуністичну.

Суспíльно необхíдна прáця — 1. Праця, поділена за галузями виробн. відповідно до структури і величини сусп. потреб. 2. Праця, що витрачається на виготовлення якогось товару при сусп. нормальних умовах виробн., тобто при середньому рівні техніки, середній інтенсифікації праці й кваліфікації працівників.

Суспíльно необхíдний робóчий час — час для виготовлення виробів при середніх нормальних умовах виробн. Він визначає величину вартості даного товару.

Сухúй клíмат — див. *Аридний клімат*.

Сучáсні тектонíчні рýхи, с у ч á с н і р ý х и з е м н ó ї к о р ú — підняття ділянок земної кори, утворення розривних порушень та зміщення по них, що відбуваються тепер або відбувалися кілька сотень років тому.

Сфáгнове болóто — тип верхових боліт з покривом із сфагнових мохів. Звичайно опуклої форми, бо в центрі мохи ростуть краще завдяки меншій мінералізації води.

Сфéра матеріáльного виробни́цтва — сукупність галузей народного господарства, у яких працівник своєю продуктивною працею створює матеріальні блага для задоволення особистих або сусп. потреб.

Сфéра обслугóвування — сукупність галузей нар. госп., продукція яких виступає як певна доцільна діяльність (послуги). С. о. в СРСР охоплює торгівлю, громадське харчування і галузі невиробничої сфери (за винятком галузей науки, наукового обслуговування та управління).

Сферóїд — сплюснутий еліпсоїд обертання малого стиснення; у більш заг. розумінні — будь-яка поверхня, подібна до сфери.

Схі́дне перенéсення — перенесення повітря в заг. циркуляції атм. зі Сх. на Зх. Напр., пасати в нижній частині тропосфери, а також повітряні течії в усій тропосфері й нижній стратосфері поблизу екватора. С. п. називають також переважаючі повітряні течії окраїн стійкого антициклону в Арктиці й Антарктиці.

Т

Тайговí ґрунти́ — групи ґрунтів у тайгових обл. Сибіру і Пн. Америки, у яких відсутня або слабо виражена опідзоленість.

Таксóн — класифікаційна одиниця у певній систематиці. Широко використовується у геогр. класифікаціях та районуванні. Напр., обл., р-н, урочище, тип ґрунту — це Т.

Таксономі́я (в економічній географії) — систематичні категорії, які відображають об'єктивно існуючі супідрядні групи економіко-географічних явищ. Напр., виділення екон. р-нів.

Таксономі́я (у фізичній географії) — система підпорядкованих один одному *таксонів* або порядків, що застосовуються для періодизації, класифікації та районування природних явищ.

Твари́нництво — галузь с. г., що займається розведенням с.-г. тварин з метою одержання від них найважливіших продуктів харчування для населення (молоко, масло, сир, м'ясо, сало, яйця тощо), а також сировини для легкої і харчової пром-сті (вовна, м'ясо, молоко тощо). Крім того, Т. дає живу тяглову (і в'ючну) силу (коні, воли, осли, мули, верблюди, олені, собаки, слони та ін.).

Тексти́льна промислóвість — одна з найстаріших і найбільших галузей легкої пром-сті, що спеціалізується на виготовленні з різних видів рослинного, тваринного й хім. (штучного і синтетичного) волокна текстильних тканин, трикотажу та ін. виробів.

Тексти́льне і легкé машинобудувáння — галузь машинобудування, що забезпечує технологічним устаткуванням і запасними частинами легку й хім. пром-сть, а також підприємства побутового обслуговування населення.

Текстýра гірськи́х порі́д — особливості будови гірських порід, зумовлені орієнтуванням і просторовим розташуванням їхніх складових частин (зерен).

Тектогене́з — процес розвитку земної кори під впливом тектонічних рухів.

Тектоні́чний по́крив, ш а р' я́ ж — горизонтальний чи пологий насув з переміщенням мас у вигляді покриву на відстані кількох десятків чи, можливо, навіть сотень кілометрів по хвилястій поверхні насуву.

Тектоні́чні гіпо́тези — науково обгрунтовані припущення про причини рухів і деформацій земної кори, що формують її структуру.

Тектоні́чні го́ри — підняття земної поверхні, зумовлені деформаціями земної кори (напр., складчасті, складчасто-брилові і брилові гори).

Тектоні́чні доли́ни — долини, закладання і розвиток яких зумовлені деформаціями або структурою земної кори.

Тектоні́чні епо́хи — порівняно короткочасні (мільйони років) епохи (фази) підвищеної активності тектонічних рухів в історії Землі.

Тектоні́чні запа́дини — западини земної кори, що виникли внаслідок її тектонічних опускань. Заповнені звичайно товщами осадочних і вулканічних порід.

Тектоні́чні зо́ни — те саме, що *Структурні зони*.

Тектоні́чні ру́хи — механічні рухи земної кори, зумовлені внутр. силами, гол. чином у мантії Землі. Призводять до деформації порід земної кори.

Тектоні́чні ци́кли (етапи) — великі (понад 100 млн. років) періоди геол. історії Землі, які характеризуються певною послідовністю тектонічних і загальногеологічних подій.

Тектоносфе́ра — зовн. оболонка Землі, що охоплює земну кору і верхню мантію, осн. обл. тектонічних і магматичних процесів.

Темати́чні ка́рти — карти, осн. змістом яких є показники якихось природних або сусп. явищ, відображених у співвідношенні в осн. елементами місцевості. Напр., карти геологічні, використання земель, економіко-географічні.

Температу́рна інве́рсія — див. *Інверсія температури*.

Температу́рна стратифіка́ція — розподіл темп. води в морях, озерах, водосховищах від поверхні до дна.

Температу́рні шка́ли — система порівнюваних числових значень темп.: Цельсія (°C), Фаренгейта (°F), Кельвіна (°K).

Те́мпи ро́звитку виробни́цтва — відносні статистичні й планові показники, які характеризують інтенсивність динаміки розвитку виробн.

Теодолі́т — геод. прилад для визначення напрямів і вимірювання горизонтальних та вертикальних кутів.

Тео́рія конверге́нції — сучасна бурж. теорія, за якою екон., політичні й ідеологічні відмінності між капіталіст. і соціаліст. системами поступово згладжуються, що врешті приводить до їх злиття. Т. к. є витонченою формою захисту капіталізму і суперечить ленінській ідеї мирного співіснування двох протилежних (а не таких, що зливаються) сусп. систем.

Теплоелектроцентра́ль (ТЕЦ) — теплоелектростанція, оснащена теплофікаційними турбінами. Віддає тепло відпрацьованої пари пром. або комунально-побутовим споживачам.

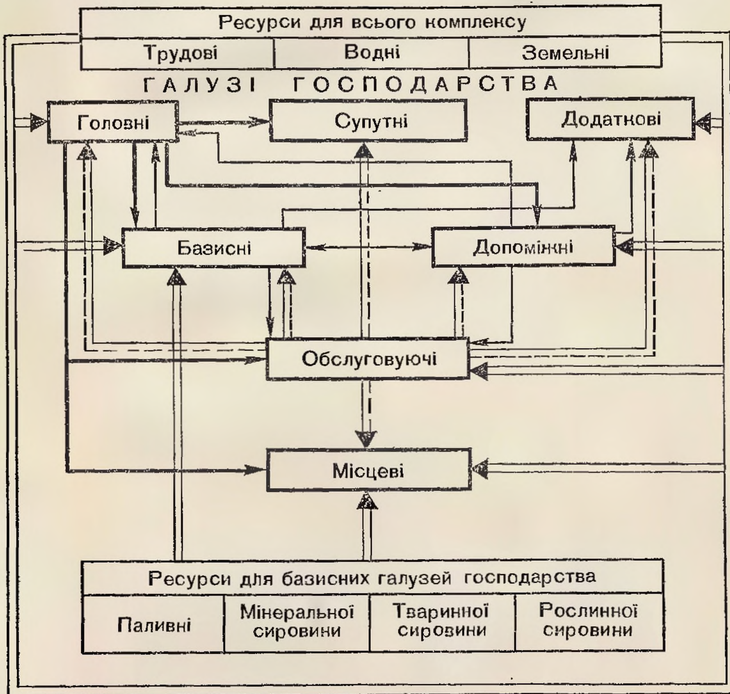
Терасува́ння схи́лів — штучна зміна поверхні схилів для боротьби з водною ерозією грунту, кращого використання їх під с.-г. й лісові культури.

Териге́нні ві́дклади — морські відклади, що формуються в умовах *материкової обмілини* й *материкового схилу*.

Територіа́льна концентра́ція виробни́цтва — відношення густоти виробн. окремих ділянок якоїсь цілісної тер. (країна, р-н, ареал) до середньої густоти всього виробн.

Територіальна структу́ра господа́рства — динамічний стан розміщення продуктивних сил по екон. р-нах — складових однієї системи нац. економіки.

тами якого надають даному тер. поєднанню нових якостей цілісності, виражених у порівняній сталості та особливих закономірностях розвитку всього поєднання.

Економічні зв'язки галузей господарства в районному виробничому комплексі.

Територіальне плануванння — процес планомірного розширеного відтворення в окремих частинах країни (союзних республіках, екон. р-нах, краях, обл. та ін.) незалежно від відомчої підпорядкованості підприємств та організацій.

Територіально-виробни́ча систе́ма — тер. поєднання виробничих об'єктів та їх властивостей, взаємозв'язки між складовими елемен-

Територіа́льно-виробни́чий ко́мплекс (ТВК) — форма тер. організації продуктивних сил соціаліст. суспільства; поєднання взаємозв'язаних підприємств різних галузей нар. госп., що дає змогу на основі найновіших технологічних процесів використовувати природні ресурси, економіко-географічне положення, істор. усталені екон. умови, трудові ресурси для

досягнення найвищої продуктивності сусп. праці.

Термі́чний градіє́нт — зміна темп. на одиницю відстані в горизонтальному (на 100 км) або вертикальному (на 100 м) напрямі. Середнє значення горизонтального Т. г. близько 1° на 100 км; вертикального — бл. 0,6° на 100 м (у тропосфері).

Термі́чний еква́тор — паралель з найвищою багаторічною середньою темп. повітря (року або місяця). У січні Т. е. збігається з геогр. екватором (середня темп. 20°); до липня зміщується на 20—25° пн. ш. (середня темп. бл. 28°); середньорічний Т. е. знаходиться на 10° пн. ш. (середня темп. 26—27°).

Термогігро́граф — прилад для безперервної реєстрації темп. і відносної вологості повітря на одній стрічці.

Термо́граф — прилад для безперервної реєстрації темп. повітря, води тощо.

Термока́рст, т е р м і ч н и й к а р с т — процес просідання багаторічномерзлих грунтів та гірських порід при потеплінні клімату чи зміні теплового режиму грунту внаслідок вирубування лісу, розорювання полів тощо.

Те́хніко-економі́чні показники́ — система вимірників, що характеризує матеріально-виробничу базу, госп. діяльність підприємств (виробничих об'єднань) та комплексне використання ресурсів за певний проміжок часу — місяць, рік тощо.

Техні́чний прогре́с — вдосконалення техніки й технології виробн. створенням і впровадженням нових та поліпшенням діючих знарядь і предметів праці, переходом до більш передової технології й організації виробн.

Техні́чні культу́ри — рослини, що використовуються як сировина для різних галузей пром-сті. До Т. к. відносять: прядильні, каучуконосні, ефіроолійні, олійні, цукроносні, лікарські та ін. рослини.

Технологі́чна (стаді́йна) спеціаліза́ція — напрям виробн., що полягає у виконанні окремих (стадійних) технологічних процесів (напр., ливарне виробн., ковальсько-пресові й складальні заводи тощо).

Тип грунті́в — осн. таксономічна категорія генетичних грунтових класифікацій. Найбільш поширені зональні Т. г.: підзолисті, чорноземи, бурі лісові та ін., що утворюють грунтові зони.

Тип ландша́фту — найвища таксономічна одиниця типологічних класифікацій ландшафтів. Об'єднує ландшафти, що мають найбільше спільного в генезисі та структурі й поширені, як правило, в межах однієї геогр. зони, одного сектора.

Тип місце́вості — термін, що вживається в різних значеннях: 1) одиниця класифікації місцевостей; 2) сукупність ділянок (урочищ); 3) син. типу геогр. комплексу.

Тип росли́нності — найвища таксономічна одиниця в класифікації рослинного покриву (напр., ліс, тундра, степ тощо).

Ти́пи економі́чних райо́нів — гол. ступені екон. районування в СРСР: 1) великі екон. р-ни (напр., Центр., Пд. та ін.); 2) екон. адм. р-ни (обласні, крайові, республіканські) — середня ланка в системі екон. р-нів; 3) низові адм.-госп. р-ни — осн. одиниця адм.-тер. поділу СРСР.

Ти́пи насе́лених пу́нктів — поділ населених пунктів на міста, селища міського типу, села та ін.

Ти́пи рельє́фу — закономірне поєднання позитивних і негативних форм рельєфу за їх генезисом, будовою та зовн. рисами.

Типоло́гія (в економічній географії) — система типологічних понять, угруповань і рядів, що застосовуються під час вивчення економіко-географічних процесів, явищ, структур і особливо багатьох економіко-географічних об'єктів для виявлення й узагальнен-

ня їх спільних рис та закономірностей.

Типолóгія рослúнних угруповáнь — розділ геоботаніки, який займається систематикою рослинних угруповань.

Товáри виробнúчого і господáрського признáчення — товари, що використовуються для виробничих і госп. потреб. За ступенем готовності поділяють на: 1) сировину; 2) паливо та електроенергію; 3) напівфабрикати; 4) готові продукти.

Товáри культýрно-побутóвого признáчення — товари, які задовольняють культурні запити й побутові потреби населення. Виділяють Т.: 1) культурні (книжки, радіо, телевізійні, спортивні, музичні тощо); 2) побутового призначення (годинники, холодильники, пилососи, мотоцикли, посуд, меблі тощо); товари госп. призначення (будівельні матеріали, стандартні будинки тощо).

Товáрне виробнúцтво — сусп. виробн., коли продукти виробляють не для особистого споживання виробника, а для обміну через купівлю-продаж; виникло з розвитком *сусп. поділу праці,* з появою в суспільстві власників на засоби виробн.

Товáрні запáси — сукупність товарів, які перебувають в обігу і в процесі руху зі сфери виробн. до споживача.

Товáрні ресýрси в соціалістúчних країнах — засоби виробн. і предмети народного споживання, призначені для реалізації на внутр. ринку або для експорту.

Товарообíг — обіг товарів, що охоплює рух товарів із сфери виробн. до сфери споживання. Виділяють: о п т о в и й Т.— ланка, що зв'язує виробн. і роздрібну торгівлю, пром-сть і с. г., окремі галузі пром-сті між собою; через р о з д р і б н и й Т. товари доводять безпосередньо до споживачів. При капіталізмі Т. є функцією торговельного капіталу і розвивається стихійно й нерівномірно. За соціалізму Т., який грунтується на сусп. власності, в результаті неухильного зростання доходів трудящих і збільшення виробн. товарів розвивається неухильно і планомірно, поліпшується його структура.

Товщинá водонóсного горизóнту — відстань від дзеркала води до поверхні водотривкого пласта або між двома водотривкими пластами.

Тоннáж флóту — сумарний об'єм усіх морських суден якої-небудь держави, виражений у брутто (повних) — реєстрових тоннах (1 реєстрова тонна — 2,83 м³), або повна вантажопідйомність усіх суден, виражена в метричних тоннах (дедвейт).

Топогрáфія — науково-технічна дисципліна, що розробляє методи знімання й зображення земної поверхні на планах і картах.

Топонíміка — розділ мовознавства, що вивчає геогр. назви, їх походження, системність, моделі, смисловий зміст та ареали.

Торгíвля — галузь нар. госп., що забезпечує обіг товарів, їх рух зі сфери виробн. у сферу споживання. Виділяють такі типи Т.: з о в н. (Т. однієї країни з ін. країнами), м і ж н а р. (Т. різних країн між собою) і в н у т р. (Т. в рамках окремої країни, яка, в свою чергу, поділяється на о п т о в у і р о з д р і б н у Т.). Характер і роль Т. визначаються способом виробн. (держ., кооперативна, приватна Т.).

Торговéльне представнúцтво, т о р г п р é д с т в о — у соціаліст. країнах держ. орган, який здійснює за кордоном права держави в галузі належної їй *монополії зовн. торгівлі.*

Торговéльний балáнс — баланс, що показує співвідношення вартості експорту та імпорту країни за певний період (як правило, за рік).

Торговéльний флот — важлива складова частина морського транс-

порту (складається із суховантажних, наливних, вантажопасажирських, рефрижераторних суден); перевозить вантажі й пасажирів по міжнар. і внутр. морських шляхах. Т. ф. охоплює також технічні й допоміжні плавучі засоби.

Торфо́ва промисло́вість — галузь паливної пром-сті, що займається освоєнням торфових родовищ, добуванням й переробкою торфу для його комплексного використання.

То́чки весня́ного й осі́ннього рівноде́ння — див. *Рівнодення.*

То́чки лі́тнього і зимо́вого сонцестоя́ння — див. *Сонцестояння.*

Тра́ловий флот — спеціальні судна (траулери), обладнані спеціальним устаткуванням для ловіння риби.

Тра́мпове судноплá́вство — судноплавство переважно по випадкових курсах (здебільшого попутні перевезення) без певного розкладу руху.

Транзи́тна рі́чка — ділянка річки, водний режим якої не відповідає фізико-географічним умовам тер., де вона тече, оскільки сформована в ін. обл. Особливо характер Т. р. виявляється при перетині нею пустинь (напр., Амудар'я, Ніл та ін.).

Трансгре́сія — наступання моря на сушу внаслідок опускання материкової частини земної кори (рідше підняття рівня океану).

Транснаціона́льні корпора́ції (ТНК) — надмонополії імперіалістичних держав (США, ФРН, Великобританії та ін.), які володіють найбільшою частиною екон. і науково-технічного потенціалу капіталіст. світу.

Трансокеа́нські вантажопото́ки — один з осн. видів перевезення масових вантажів на далекі відстані морськими суднами між портами, що відокремлені океаном.

Тра́нспорт — одна з найважливіших галузей матеріального виробн., що здійснює перевезення вантажів і пасажирів. Розрізняють Т. заг. користування (залізничний, автомобільний, морський, річковий, повітряний, трубопровідний, електронний) і незагального користування (промисловий — внутрівиробничий та приватний).

Тра́нспортна мере́жа — див. *Єдина транспортна мережа.*

Тра́нспортне машинобудува́ння — група галузей машинобудування, що випускають засоби транспорту. Т. м. поділяється на залізничне, суднобудування, автобудування, авіабудування та ін.

Тра́нспортно-економі́чні зв'язки́ — матеріальне вираження взаємодії транспорту і виробн., що визначається тер. організацією господарства і забезпечує обмін продукцією між цілісними економіко-географічними утвореннями (р-нами, вузлами, центрами та ін.).

Трансформа́ція повітря́них мас — зміна властивостей повітряних мас тропосфери у процесі переміщення в широти з ін. підстилаючою поверхнею.

Трест — див. *Капіталістичні монополії.*

Тріангуля́ція — створення системи опорних пунктів для топографічного знімання території та ін. геодезичних робіт. Полягає у вимірюванні на місцевості системи трикутників, вершинами яких є точки, положення та взаєморозташування яких встановлюють.

Тропі́чний урага́н, т р о п і ч н и й ц и к л о́ н — сильний атм. вихор у тропічних широтах (між 8 і 15° ш.) в кожній півкулі над Тихим ок. (крім його Пд.-Сх. частини), у Пн. півкулі над Атлантичним та Індійським ок. Спричиняє сильні збурення на морі та руйнування на суші.

Тропопа́уза — перехідний шар між тропосферою і стратосферою від кількох сотень метрів до 2—3 км над земною поверхнею.

Трудові́ ресу́рси — працездатне населення країни, певної адм.-тер. одиниці чи підприємства. В СРСР до Т. р. відносять: населення

працездатного віку (чоловіків 16—59 років, жінок 16—54 років, крім непрацюючих інвалідів 1-ї і 2-ї груп, осіб, які перебувають на пенсії по старості на пільгових умовах, а також осіб непрацездатного віку, які фактично працюють на держ. і кооперативних підприємствах, в установах та громадських організаціях.

Трудомістке́ виробни́цтво — виробн., в якому на виконання конкретних технологічних операцій або на створення певної споживної вартості витрачається велика кількість кваліфікованого робочого часу.

Ту́ндрові грунти́ — група генетичних типів грунтів, поширених переважно в рівнинних і гірських тундрах, а також в арктичній та лісо-тундровій зонах. Утворюються в умовах холодного *гумідного клімату* під негустим малопродуктивним рослинним покривом.

У

Угрупо́вання (росли́нне) — **1.** Син. *фітоценозу*. **2.** На відміну від фітоценозу — будь-яке поєднання рослин незалежно від його таксономічного рангу (напр., ялиновий ліс — зеленомошник, ялиновий ліс чи ліс взагалі).

Улого́вина — западина округлих чи майже округлих обрисів. Виділяють У. наземні й підводні. Наземні, в свою чергу, поділяють на тектонічні, вулканічні, льодовикові, еолові, карстові, ерозійні та ін.

Ультраосновні гірські поро́ди — спільна назва виверженнх гірських порід, порівняно бідних на кремнієву кислоту (менш як 45%) і багатих на магній (43—47%) та кольорові мінерали. З У. г. п. пов'язані родовища багатьох корисних копалин.

Умо́вне па́ливо — одиниця обліку органічного палива; застосовується для порівняння ефективності різних видів палива та їх сумарного обліку. В СРСР як одиниця У. п. береться 1 кг палива з теплотою згоряння 7000 ккал/кг.

Умо́вні одини́ці (у статистиці) — коефіцієнт перерахування якої-небудь сумарної кількості на умовну (виробн. тракторів в У. о. потужності, тобто в перерахунку усієї тяглової потужності тракторів на 15-сильні, виробн. консервів в умовних банках тощо).

Урбаніза́ція — істор. процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, який охоплює соціально-професійну, демографічну структуру населення, його спосіб життя, культуру, розміщення продуктивних сил, розселення тощо. На сучасному етапі У. змінюється характер концентрації населення; так звана «точкова» форма У. (зосередження населення у великих містах) поступається перед *агломераціями*.

Фáбрика — пром. підприємство, що грунтується на застосуванні системи машин; форма великого машинного виробн. У політико-економічному значенні поняття «Ф» тотожне поняттю «завод». Звичайно Ф. називають підприємства легкої і добувної пром-сті (текстильна, агломераційна Ф. та ін.).

Фáктори грунтотвóрення — елементи природного середовища, під впливом яких утворюються грунти.

Фáктори розмíщення виробнúцтва — фактори, що визначають доцільність розміщення виробн. До них належать: 1) концентрація населення; 2) р-ни споживання продукції; 3) наявність сировини, електроенергії, палива тощо.

Фáта моргáна — складне оптичне явище міражів в атм., коли віддалені предмети спотворюються.

Фáуна — сукупність видів (або окремих груп) тварин, які заселяють або заселяли певну частину суші чи акваторію. Відповідно с у ч а с н а Ф. чи в и к о п н а Ф.

Фáція (в геології) — 1. Гірська порода, переважно осадочна, що утворилася протягом обмеженого часу на тер. з однаковими умовами літогенезу. 2. Умови відкладання осадочної породи або комплексу порід.

Фáція (грунтова) — меридіональний відрізок земного геогр. поясу з певними спектрами грунтових зон.

Федерáція — форма держ. устрою, при якій кілька держ. утворень, що мають юридично певну політичну самостійність, становлять одну союзну державу.

Фігýра Землí — див. *Геоїд.*

Фíзико-географíчна країна — одна з найвищих таксономічних одиниць фізико-географічного районування. Становить частину материка, яка характеризується єдністю геоструктури, спільними закономірностями мікроклімату, властивістю широтної зональності або висотної поясності.

Фíзико-географíчна óбласть — одна з одиниць фізико-географічного районування, частина фізико-географічної країни. Об'єднує схожі ландшафти.

Фíзико-географíчна провíнція — одна з таксономічних одиниць фізико-географічного районування.

Фíзико-географíчна сполýчність — взаємозв'язок між окремими ділянками ландшафту (фаціями, урочищами) на вододілах, схилах, у долинах і водоймах.

Фíзико-географíчна (ландшáфтна) фáція — елементарна морфологічна одиниця геогр. ландшафту, структурна частина урочища.

Фíзико-географíчне районувáння — система тер. підрозділів земної поверхні (регіонів) з внутр. єдністю і своєрідними рисами природи; процес їх виявлення — одна з форм синтезу у фіз. географії.

Фíзико-географíчне районувáння (прикладне) — комплексне природне районування, яке є природничо-науковою основою планування та проектування в різних галузях нар. госп., культури, охорони здоров'я та ін.

Фíзико-географíчний óкруг — одиниця фізико-географічного районування (проміжна між провінцією і фізико-географічним р-ном).

Фíзико-географíчний райóн — нижча одиниця фізико-географічного районування. Іноді термін «Ф.-г. р.» вживається як син. регіону.

Фíзико-географíчні закóни — природні закони розвитку геогр. оболонки, тер. диференціації формування природних комплексів та

їхніх компонентів. Ф.-г. з. виявляються, напр., у геогр. зональності, вертикальній диференціації, ландшафтних закономірностях, у висотній поясності.

Фізико-географíчні зóни — див. *Географічна зональність.*

Фізико-географíчні сéктори — значні частини материків із своєрідною структурою зональності, спричиненою різним ступенем атм. зволоження, сезонною ритмікою та ступенем континентальності.

Фізúчна геогрáфія — наука про геогр. оболонку Землі та її структурні частини. Поділяється на основні розділи: землезнавство і ландшафтознавство. До Ф. г. відносять і *палеогеографію* (одночасно є частиною істор. геології). Під Ф. г. розуміють також фізико-географічні науки, що вивчають окремі компоненти природного середовища: геоморфологія, кліматологія, гідрологія суші, океанологія, гляціологія, геокріологія, географія грунтів, біогеографія.

Фізúчне вивітрювання — руйнування гірських порід під впливом екзогенних (зовн.) факторів (процесів).

Фізúчні власти́вості грунтíв — властивості грунтів: заг. (агрегатний склад, об'ємна маса, структура, пористість), водні (вологоємність, водопроникність, капілярність), фізико-механічні (пластичність, липкість, набухання, опір деформації, тертя) і теплові.

Фінáнсова олігáрхія — невелика група власників найбільших банківських і пром. монополій, яка фактично підпорядковує весь апарат імперіалістичної держави і визначає її внутр. і зовн. політику.

Фíрма, ф і р м о в е н а й м е н у в á н н я — 1. У бурж. цивільному і торговельному праві найменування комерсанта, його «торговельне ім'я». 2. У соціаліст. країнах, у тому числі й в СРСР, до видання Положення 1974 про виробничі об'єднання (комбінати). Ф. називаються об'єднання виробничих підприємств на чолі з провідним, т. з. гол. підприємством.

Фірн — крупнозернистий ущільнений сніг, що складається із зв'язаних між собою льодяних крупинок. Ф. утворюється в гірських обл., що лежать вище від снігової межі, і в полярних країнах, де опади бувають переважно у вигляді снігу й за літо не встигають розтанути.

Фíрновий басéйн — обл. живлення долинних льодовиків, що має вигляд широкої увігнутої западини (цирк, кар) на схилах гір, у якій нагромаджується фірн.

Фітогеогрáфія — див. *Географія рослин.*

Фітоклíмат — особливості атм. режиму в середовищі оселення рослин (напр., у травостої, лісі, саду).

Фітопалеонтолóгія — те саме, що палеоботаніка.

Фітоценóз, р о с л и́ н н е у г р у п ó в а н н я — сукупність рослинних організмів на порівняно однорідній ділянці, які перебувають у складній взаємозалежності один з одним, з тваринами і з навколишнім середовищем.

Фітоценолóгія — вчення про фітоценози; розділ геоботаніки та біогеоценології.

Флексýра — тектонічна структура з крутими вигинами пластів гірських порід у вертикальній чи горизонтальній площині (нерідко вони переходять у скид або підкид).

Фліш — потужні товщі морських теригенних (пісковики, аргіліти) чи карбонатних (уламкові вапняки, мергелі) відкладів, у яких практично немає макрофауни. Характерні для середніх стадій розвитку геосинклінальних обл. Напр., карбоновий Ф. Уралу, юрський, крейдовий та нижньопалеогеновий Кавказу.

Флóра — сукупність видів рослин певної тер., зумовлена сучасними умовами чи геол. минулим (сучасна Ф. або викопна Ф.).

Флювіогляціа́льні ві́дклади — відклади, нанесені талими льодовиковими водами.

Флювіогляціа́льні тера́си — тераси на схилах долин гірських річок, складені продуктами розмивання і перевідкладання наносів, гол. чином кінцевих морен.

Фонд нагрома́дження — частина нац. доходу, що йде на розширення процесу відтворення: приріст осн. фондів, матеріальних оборотних коштів і резервів. Ф. н. в нац. доході СРСР становить бл. $^1/_4$.

Фонд спожива́ння — частина нац. доходу, яка використовується для індивідуального і сусп. (невиробничого) споживання. Ф. с. в нац. доході СРСР становить бл. $^3/_4$.

Фо́нди економі́чного стимулюва́ння в СРСР — грошові фонди, які утворюються з прибутку соціаліст. підприємств (об'єднань). Використовуються для розвитку ініціативи працюючих, підвищення їхньої зацікавленості у збільшенні випуску продукції, у підвищенні продуктивності праці та ефективності виробн.

Фо́нди наро́дного господа́рства СРСР — сукупність матеріальних і грошових ресурсів, які планомірно створюються, розподіляються і використовуються для досягнення стабільних і високих темпів розвитку економіки; осн. частина нац. багатства країни. До Ф. н. г. входять осн. фонди, оборотні кошти, резервні та страхові фонди.

Фо́нди ро́звитку виробни́цтва в СРСР — один з фондів екон. стимулювання; призначений для фінансування затрат на впровадження найновіших досягнень науки і техніки у виробн., розширення, вдосконалення виробн. і підвищення його ефективності.

Фондовідда́ча — показник ефективності використання осн. фондів; відображає зв'язок між обсягом виробленої продукції і вартістю осн. виробничих фондів.

Фотограмме́трія — науково-технічна дисципліна, що визначає розміри, форми і положення об'єктів за їх зображеннями на фотознімках (напр., під час аерознімання).

Фронт оклю́зії — комплексний фронт, що виник внаслідок змикання холодного і теплого фронтів у процесі розвитку циклону.

Функціона́льні ти́пи посе́лень — класифікація населених пунктів за специфічними функціями (гол. чином за даними професійного складу населення міста і галузевою структурою його господарства).

Футшто́к — жердина (або рейка) з поділками, яку встановлюють на водомірних постах для спостережень за рівнем води в морі, річці або озері. В СРСР від нуля Кронштадтського Ф. вимірюють абсолютні висоти точок місцевості.

Харчова́ промисло́вість — сукупність галузей пром-сті, які випускають продовольчі товари, тютюнові вироби, мило і мийні засоби, парфюмерно-косметичну продукцію.

Хвилегра́ф — прилад для вимірювання висоти й періоду хвиль за записом їх профілю під час спостережень. Є Х. суднові й берегові.

Хвилемі́р — оптичний прилад для визначення висоти, швидкості, довжини і періоду хвиль. Застосовується на суднах і для спостереження з берега.

Хіміза́ція виробни́цтва — один з найважливіших напрямів науково-технічного прогресу, що виражається в прискореному розвитку галузей хім. пром-сті, широкому використанні досягнень хімії і продукції хім. пром-сті в різних галузях нар. госп.

Хі́міко-фармацевти́чна промисло́вість — галузь медичної пром-сті, підприємства якої виробляють лікувальні препарати.

Хімі́чна промисло́вість — одна з найважливіших галузей виробн., у якій переважають хім. методи переробки сировини, матеріалів. До Х. п. входять: гірничохімічна пром-сть, осн. хімія, пром-сть хім. волокон, синтетичних смол і пластичних мас, пластмасових виробів, скловолокнистих матеріалів, склопластиків і виробів з них, лакофарбова, хім. реактивів, хіміко-фотографічна, побутова хімія та ін.

Хімі́чне вивіт́рювання — процес руйнування і хім. змін гірських порід та мінералів під впливом повітря, води й організмів. У результаті Х. в. утворюються мінерали, більш стійкі в умовах земної поверхні.

Хі́мія основна́ — див. *Основна хімія.*

Хі́нтерланд — назва тер., що тяжіє в госп. відношенні до екон. центру, через який продукція цієї тер. надходить на внутр. або зовн. ринок та місця її переробки.

Хіоносфе́ра — шари атм., усередині яких можливий сталий додатковий баланс твердих атм. опадів.

Ц

Целюло́зно-паперо́ва промисло́вість — галузь важкої пром-сті, що переробляє методами хім. й хіміко-механічної технології природні полімерні матеріали (деревина та ін. рослинна сировина) на різні види целюлози, деревної маси, паперу та картону.

Цемента́ція (в геології) — процес скріплення складових частин уламкової гірської породи розчиненими мінеральними речовинами.

Це́нтри ді́ї атмосфе́ри — обл. високого (переважання антициклонів) і низького (переважання циклонів) атм. тиску на багаторічних картах розподілу тиску по земній кулі. Розрізняють перманентні (постійні) й сезонні Ц. д. а.

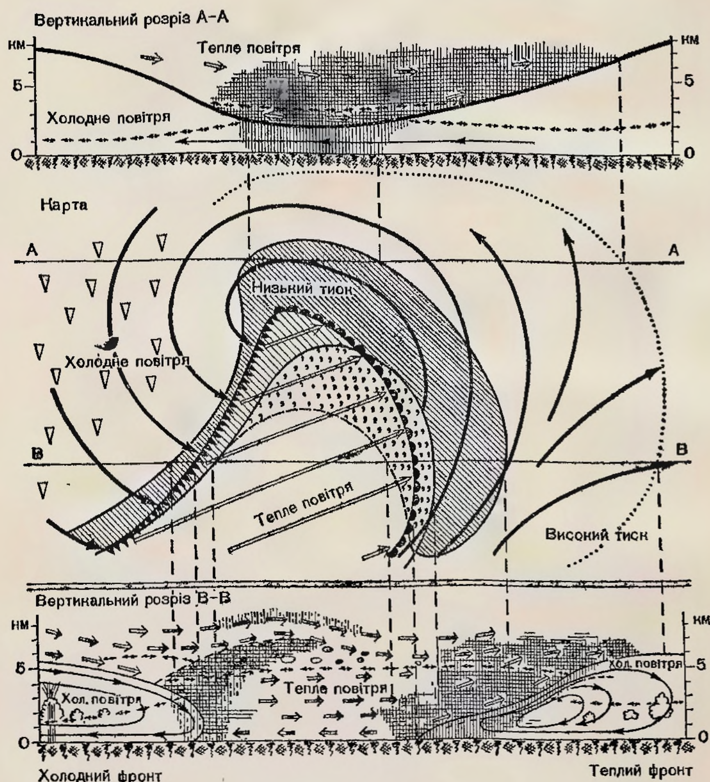
Ци́кли тектоні́чні — періоди в історії розвитку Землі або окремих обл. тривалістю 150—200 млн. років (напр., герцинський, альпійський).

Цикло́н — велике вихрове атм. збурення (у початковій стадії — хвильове) із зниженим тиском у центрі та циркуляцією атм. навколо центра у Пн. півкулі проти годинникової стрілки з відхиленням у нижньому шарі до центра, а в Пд. півкулі — за годинниковою стрілкою з таким самим відхиленням у нижньому шарі.

Циклоні́чні о́пади — опади, пов'язані з циклонами.

Циркуляці́йні зо́ни — зони або пояси з більш-менш однорідними умовами перенесення повітря (вітру) на земній кулі.

Ціна́ — грошове вираження вартості товару. Проте Ц. кожного окремого товару не завжди збігається з вартістю. При капіталізмі

На карті

- зливи
- дощі в холодному повітрі
- дощі в теплому повітрі
- мряка
- теплий фронт
- холодний фронт
- лінії току в холодному повітрі
- лінії току в теплому повітрі
- передня межа високошаруватих хмар

У вертикальних розрізах

- фронтальна поверхня
- інші поверхні поділу
- рух холодного повітря щодо центра
- рух теплого повітря щодо центра
- льодяні голки, що випадають
- завислі частинки хмар
- Нижня межа льодяних ядер
- сніг і дощ
- мряка

Схема будови циклону.

Ц. складаються під впливом конкуренції і стихійного коливання попиту на товари. В СРСР Ц. планомірно визначає держава в інтересах розвитку економіки.

Цукрóва промислóвість — галузь харчової пром-сті, яка виробляє цукор-пісок з цукрових буряків і цукрової тростини та цукор-рафінад з цукру-піску.

Ч

Час (в астрономії — зоряний і сонячний) — **1.** З о р я н и й Ч., осн. одиницею якого є зоряна доба, що дорівнює періоду обертання Землі навколо осі, визначається відносно точки весняного рівнодення. Для практичних цілей незручний. **2.** С о н я ч н и й Ч. (дійсний і середній), що відлічується від півночі (середній Ч.), називається г р о м а д я н с ь к и м. В основі вимірювання Ч. лежить спостереження обертання Землі відносно зірок Сонця.

Частúни свíту — складні істор. регіони земної поверхні, що охоплюють материки або їх частини й розташовані поблизу них острови (Європа, Азія, Африка, Австралія, Америка, Антарктида).

«Червóна кнúга» — книга, до якої вписані рослини і тварини, які потребують особливої охорони. Є «Ч. к.» міжнар. і нац. (напр., «Червона книга СРСР»).

Червонозéми — грунти, що утворилися під вічнозеленими широколистими лісами у вологих субтропіках і частково в тропічних саванах.

Четвертúнна геолóгія — геол. дисципліна, яка вивчає останній — четвертинний (антропогенний) період історії Землі.

Чúста продýкція — частина валової продукції (у діючих цінах підприємства), що залишається після покриття матеріальних затрат (вартість сировини, матеріалів, палива, енергії тощо) на її виробн.

Чóрна металýргія — галузь важкої пром-сті, що випускає чавун, сталь, прокат, феросплави, сталеві і чавунні труби, деякі вироби дальшої переробки (рейкові скріплення, біла жерсть, оцинковане залізо тощо).

Чóрні бýрі — руйнування і перенесення грунтів сильним (понад 10—12 м/с) сухим вітром; одна з форм ерозії грунтів через висушування і видування поверхневого шару (з винесенням орного горизонту). Ч. б. спостерігаються, напр., у преріях Пн. Америки.

Чорнозéми — грунти лісостепової і степової зон помірних поясів під трав'янистою рослинністю. Характеризуються високим вмістом гумусу (до 15%) у верхніх 10 см з поступовим зменшенням з глибиною, нейтральною реакцією у верхній частині профілю і слаболужною у нижній та високою природною родючістю. За особливістю гумусового й солевого профілів виділяють підзональні типи Ч.: опідзолені, вилуговані, типові, звичайні.

Шкала́ тве́рдості — шкала для визначення твердості мінералів. Точно твердість мінералів визначається склерометрами (дряпанням алмазною голкою) і мікрометрами (втискуванням алмаза у вигляді піраміди). Приблизно твердість визначається дряпанням досліджуваного мінералу.

Порівняльна характеристика твердості мінералів:

Мінерали	№ за шкалою Мооса	Твердість за Хрущовим, кг/см²
Тальк	1	2,4
Гіпс	2	3,6
Кальцит	3	109
Флюорит	4	189
Апатит	5	536
Ортоклаз	6	795
Кварц	7	1120
Топаз	8	1427
Корунд	9	2060
Алмаз	10	10 060

Шкала́ хвилюва́ння — система окомірної оцінки поверхні морів та океанів під час вітру різної сили. Оцінюється в балах (в СРСР від 0 до 9 балів).

Шкала́ шви́дкості ві́тру (Бо́форта) — шкала для встановлення сили (швидкості) вітру в балах за різною дією вітру на наземні предмети і за хвилюванням на морі. Відлічується від нуля балів (безвітря) до 12—17 балів (ураган).

Шка́ли землетру́сів, сейсмічні шкали — шкали, які характеризують інтенсивність землетрусу на поверхні Землі. Виражається в балах (1—12). Нині діють: 1) модифікована шкала Меркаллі — шкала ММ (застосовується в європейських країнах); 2) міжнар. сейсмічна шкала MSK — 64 (застосовується в СРСР); 3) шкала Ріхтера, що характеризує сейсмічну енергію землетрусу в його осередку на великій глибині, виражається в магнітудах (1—9), та ін.

Шкіряна́ промисло́вість — галузь легкої пром-сті, що виробляє шкіри із шкур тварин для пошиття одягу, лимарно-сідельних та галантерейних виробів, технічну шкіру тощо.

Штат — осн. адм.-тер. одиниця в деяких федеративних державах (США, Мексіка, Бразілія, Венесуела, Індія, Австралійський Союз).

Шток — 1. Інтрузія магматичних порід (гранітів, габро тощо) у верхні горизонти земної кори. 2. Рудне тіло більш-менш округлої форми з вертикальними контактами, має не більш як кілька кілометрів у поперечнику і до 100 км² площу.

Шту́чні супу́тники Землі́ (ШСЗ) — космічні літальні апарати, виведені на орбіти навколо Землі і призначені для розв'язання наукових і прикладних завдань.

Щ

Щит — велике (кілька сотень і більше кілометрів у поперечнику) структурне підняття фундаменту платформи з виходом на поверхню складчастих (метаморфізованих осадочно-вулканогенних) порід.

Щитови́й вулка́н — вулкан, який має форму пологого щита. Виникає в результаті багаторазових вивержень рідкої лави. У його кратерах у вигляді широких блюдцеподібних западин з крутими, часто вертикальними стінками знаходиться рідка лава. Виділяють два типи Щ. в.: Ісландський і Гавайський.

Ю

Ювені́льні во́ди — води, що виникають з кисню і водню, які виділяються з магми і вперше вступають у заг. кругообіг вологи земної кулі.

ЮНЕ́СКО (О р г а н і з а ц і я О б'є д н а н и х Н а ц і й у п и т а н н я х о с в і т и, н а у к и і к у л ь т у р и) — міжурядова організація, спеціалізована установа ООН. Існує з 1946. На 1 січ. 1978 членами ЮНЕСКО були 143 держави (у т. ч. СРСР, УРСР, БРСР).

Я

Ядерна ене́ргія — енергія, що виділяється під час перетворення атомних ядер у керованій ланцюговій реакції. У процесі поділу ядер 1 кг урану-235 виділяється приблизно стільки енергії, скільки при спалюванні 2500 т кам'яного вугілля.

Я́дра конденса́ції — гігроскопічні розчинні частинки, які є центрами утворення водяних крапель хмар і туманів.

Ядро́ Землі́; ц е н т р о с ф е́ р а — *геосфера* радіусом 3450 км, що займає центр. частину Землі. Усередині Я. З. виділяють суб'ядро.

Я́кісна металу́ргія — виробн. високоякісних спеціальних сталей металургійною переробкою чавуну або подвійною переробкою чавуну-сталі з доданням легуючих металів у доменних печах або електротермічним способом.

Я́кісна оці́нка земе́ль — система оцінювання переваг продуктивних земель, за якою встановлюють кількість і розміщення ділянок різної якості в межах кожного господарства.

Я́кість проду́кції — сукупність властивостей продукції, які визначають ступінь її придатності для використання за призначенням. Оскільки Я. п. може бути різна, то її оцінюють за різними показниками.

Я́рі культу́ри — с.-г. культури: пшениця, жито, ячмінь, овес, гречка, просо, кукурудза, горох, льон, бавовник, буряки, картопля тощо, які мають коротку стадію яровізації. Дають урожай у рік висівання.

Я́рус геологі́чний — сукупність гірських порід з характерним комплексом решток викопних організмів, що становить частину *відділу геол.*

Я́русність ландша́фтів — закономірність ландшафтної диференціації (поділ, розчленування) гір, що виражається в послідовній зміні гіпсометричного положення, процесів кліматотворення, екзогенного розчленування поверхні, складу висотних поясів — знизу вгору і від периферії до центра гірського підняття. Найтиповіший поділ ландшафтів на три яруси — низько-, середньо- і високогірний.

Иван Трофимович
ТВЕРДОХЛЕБОВ,
Николай Романович
ТАРАКЧЕЕВ

Словарь-справочник учителя географии

Термины и понятия

Под редакцией кандидата филологических наук *А. В. ЛАГУТИНОЙ*

(на украинском языке)

Издательство «Радянська школа»
Государственного комитета
Украинской ССР по делам
издательств, полиграфии и книжной
торговли
Зав редакцією географії
Т. В. Шаповаленко
Редактор *Р. Є. Рибіна*
Літредактор *К. М. Лашко*
Художній редактор *В. С. Пулер*
Обкладинка художника
П. Г. Бунятова
Технічний редактор *Г. Г. Саливон*
Коректори *К. С. Коваленко,*
Т. А. Прожогіна

Інформ. бланк № 2062

Здано до набору 20.02.80. Підписано до друку 31.10.80. БФ 07313. Формат 84×108/32. Папір №2 друк. Гарнітура літ. Спосіб друку високий. Умовн. арк. 7,14 + 0,21 вкл. + 0,21 форзац. Обл.-видавн. арк. 11,09 + 0,15 вкл + 0,25 форзац. Тираж 31000. Видавн. № 26317. Зам. 0-110. Ціна 85 к.

Видавництво «Радянська школа»
Державного комітету Української РСР
у справах видавництв, поліграфії і
книжкової торгівлі, 252053, Київ,
вул. Юрія Коцюбинського, 5.

Темплан 1981 р.

Надруковано з матриць РВО «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР на Харківській книжковій ф-ці «Комуніст» РВО «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 310012. Харків-12, Енгельса, 11.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

У 1980 році видавництво „Радянська школа" випустило для вчителів географічні назви:

Агропромисловий комплекс Української РСР. За ред. акад. М. М. Паламарчука. Ціна 70 к.

У посібнику вперше на науковій основі дається економіко-географічний аналіз агропромислового комплексу (АПК) нашої республіки, що розглядається як частина АПК СРСР. Визначаються суть і типи регіональних агропромислових комплексів. Характеризуються природні й економічні умови, їх формування, галузева, функціональна й територіальна структури. Висвітлюються розвиток і територіальна організація рослинницьких і тваринницьких агропромислових комплексів. Розглядаються також обласний і приміський комплекси.

Картель Л. М. **Вправи і диктанти з фізичної географії.** Ціна 10 к.

Посібник містить завдання, вправи і тексти диктантів, що відповідають програмі з географії (5—7 класи). Їх можна використати під час вивчення і закріплення матеріалу. Вправи і диктанти сприяють розвитку інтересу учнів до знань про земну кулю, її частини — материки й океани, природу нашої країни.

Коваленко Г. М. **Дидактичний матеріал з географії для 9 класу.** Ціна 10 к.

Посібник складений відповідно до навчальної програми. Він охоплює всі питання шкільного курсу економічної географії зарубіжних країн. Завдання і вправи посібника можна використати для

контрольних і самостійних робіт, що грунтуються на знаннях матеріалів підручника й періодичної преси.

Дидактичний матеріал корисний і для гурткової та індивідуальної роботи з учнями.

Методичний посібник з фізичної географії СРСР (VII клас). Соловйов О. І. та ін. Ціна 55 к.

Посібник складається з вступу і двох частин. У загальнометодичному вступі розкриваються місце курсу в системі шкільної освіти, його освітнє і виховне значення, методологічні й методичні основи, зв'язки з іншими предметами. У першій частині висвітлюється методика викладання загального огляду СРСР за компонентами природи, а в другій — вивчення природних умов і природних ресурсів великих територій нашої країни.

У 1981 році світ побачать:

Економічна географія зарубіжних країн. Соціалістичні країни. Ціна 1 крб.

У книжці висвітлюються проблеми розвитку й сучасного стану міжнародного поділу праці і співробітництва соціалістичних країн, аналізуються структурні й територіальні зрушення у формуванні їх народногосподарських комплексів, розглядаються шляхи дальшого розвитку соціалістичної економічної інтеграції.

Соломенцев Є. С., Щербина Н. Ф., Чопик Г. М. **Географія світового господарства.** Ціна 70 к.

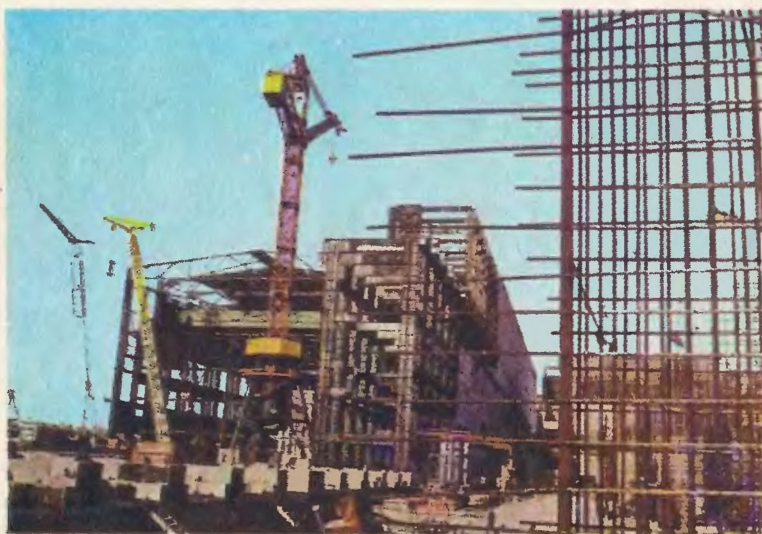
У книжці розглядаються предмет і завдання географії світового господарства, проаналізовано особливості й принципові відмінності соціалістичного й капіталістичного господарств. Висвітлено сучасні тенденції і проблеми розвитку світового господарства. Наводяться методичні рекомендації щодо проведення уроків географії з цієї теми в 9 класі.

Хрестоматія з географії Української РСР. Ціна 60 к.

До хрестоматії увійшли уривки з творів географічної, науково-популярної та художньої літератури, що показують розквіт економіки і культури Української РСР в братерській сім'ї народів СРСР, місце її господарства в загальносоюзному народногосподарському комплексі, а також особливості природи республіки. Структура і зміст книжки відповідають програмі з географії для середньої школи.

Відгодівельний комплекс.
До ст. Агропромисловий комплекс

На будівництві АЕС.
До ст. Промислове будівництво

На текстильному комбінаті.
До ст. Легка промисловість

У мартенівському цеху.
До ст. Доменне виробництво

